hn 0201
797
C

TOEKOMSTIGE ONTWIKKELINGEN ROND HUWELIJK EN GEZIN

N08201.797

M. Beuckens-Vries

nnD201: 797

Stellingen

I

Het verdient sterke aanbeveling om in onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen van maatschappelijke verschijnselen een duidelijk onderscheid te maken tussen verwachte en wenselijk geachte ontwikkelingen.

Dit proefschrift

II

Een wezenlijke roluitwisseling tussen man en vrouw vindt betrekkelijk weinig plaats, mede omdat de rolverdeling tussen man en vrouw verweven is met die tussen het gezin en instellingen buiten het gezin.

Dit proefschrift

III

Een bezinning en discussie in breed-maatschappelijke kring over wenselijk geachte typen van primaire leefvormen is noodzakelijk, opdat mensen meer bewust vorm gaan geven aan gewenste toekomstige ontwikkelingen, alsmede om beleidsmaatregelen expliciet te kunnen funderen.

IV

Het verdient aanbeveling, gelet op de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van de man-vrouw relatie, dat hulpverleners van de eerste lijn, zoals maatschappelijk werkenden, huisartsen en pastores, in voldoende mate beschikken over vaardigheden ontleend aan gezins- en relatietherapie.

V

De strekking van het rapport "Het gezin: samenleven in verantwoordelijkheid", opgesteld door het CDA-Vrouwenberaad, dient positief gewaardeerd te worden. De in dit rapport voorgestelde definiëring van 'gezin', te weten:

> "niets meer en niets minder dan een groep van minimaal twee mensen die zich zodanig met elkaar verbonden voelen dat zij hun levens tesamen willen leven en daaraan ook een voor blijvend bedoelde vorm willen geven. Zij leven samen in één huis; zij voeren samen een huishouding",

werkt echter versluierend en verhult verschillen tussen te onderscheiden samenlevingsvormen.

CDA-Vrouwenberaad, Het gezin: samenleven in verantwoordelijkheid, 1979, p. 56.

VI

De invoering van het vak huishoudkunde als verplicht vak in het leerplan van scholen voor algemeen voortgezet onderwijs verdient aanbeveling, opdat deze leerlingen, volwassenen van straks, kennis verwerven van en de gewenste attitude ontwikkelen tegenover de verzorging in de dagelijkse leefsfeer.

VII

Feministen dienen rekening te houden met de mogelijkheid, dat hun boodschap een boemerang-effect heeft op seksegenoten uit maatschappelijk achtergestelde groepen.

VIII

De meningsvorming binnen de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk over de kernwapens, uitmondend in het ontwerp-rapport "Kernbewapening", doet verwachten dat deze kerk zich binnen afzienbare tijd in kritische zin zal uitspreken over dienstneming bij het huidige Nederlandse leger.

Kernbewapening, 's Gravenhage, 1979.

IX

De Delphi-methode is als methode van toekomstonderzoek discutabel. Aan de Delphi-methode ontleende varianten echter hebben als methoden van onderzoek toekomstkansen.

X

Het door het Ministerie van CRM gevoerde formatiebeleid ten aanzien van het algemeen maatschappelijk werk is sterk gebaseerd op geregistreerde hulpverlening. Dit impliceert dat voorbijgegaan wordt aan latente behoeften aan hulp, hetgeen het opbouwen van algemeen maatschappelijk werk bemoeilijkt.

XI

De oudste historische gegevens pleiten voor de naam Staveren voor Frieslands meest zuid-westelijk gelegen stad.

XII

Menselijk (samen)leven is ten diepste een wonder.

M. Beuckens-Vries

Toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin.

Wageningen, 14 maart 1980.

TOEKOMSTIGE ONTWIKKELINGEN ROND HUWELIJK EN GEZIN

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS
0000 0086 7206

Promotor: dr. G.A. Kooy, hoogleraar in de empirische sociologie
in het bijzonder van gezin en huishouding

NN 0020 1 797 C

M. Beuckens-Vries

TOEKOMSTIGE ONTWIKKELINGEN ROND HUWELIJK EN GEZIN

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouwwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. H.C. van der Plas
hoogleraar in de organische scheikunde,
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 14 maart 1980
des namiddags te vier uur in de aula
van de Landbouwhogeschool te Wageningen

ISN = 103 764-05

BIBLIOTHEEK L.H.
2 6 FEB. 1980
ONTV. TIJDSCHR. ADM.

Voor Ruth Anna

INHOUD

VOORWOORD

1. INLEIDING 1

2. HUWELIJK EN GEZIN IN VERLEDEN EN TOEKOMST - ENIGE LITERATUUR - 7

2.1 Een historische benadering 7
2.2 De geschiedenis van huwelijk en gezin 11
2.3 Een toekomstgerichte benadering 17

3. PROBLEEMSTELLING EN RELEVANTIE VAN HET ONDERZOEK 31

3.1 De probleemstelling 31
3.2 De relevantie 33

4. MOGELIJKHEDEN EN BEPERKINGEN VAN TOEKOMSTONDERZOEK 35

4.1 Inleiding 35
4.2 De Delphi methode 39
4.3 Kritiek op de Delphi methode 41
4.4 Een voorstel voor een gewijzigde Delphi methode 46

5. HET ONTWERP VAN HET ONDERZOEK 51

5.1 Inleiding 51
5.2 De respondentengroep 51
5.3 De constructie van de vragenlijsten 60
5.3.1 Theoretisch uitgangspunt 60
5.3.2 De vragenlijst van de eerste ronde 61
5.3.3 De vragenlijst van de tweede ronde 63
5.4 Verwerking van de gegevens 65
5.4.1 Coderen en classificeren 65
5.4.2 Enkele technische aspecten 66

6. VERWACHTE EN GEWENSTE ONTWIKKELINGEN TEN AANZIEN VAN HUWELIJK EN GEZIN IN EERSTE RONDE 72

6.1 Inleiding 72
6.2 Verwachte ontwikkelingen in eerste ronde 73
6.3 Wenselijk geachte ontwikkelingen in eerste ronde 83
6.4 Verwachte en gewenste gezinstypen in eerste ronde 92

7. VERWACHTE GEZINSTYPEN IN TWEEDE RONDE 101

7.1 Inleiding 101
7.2 Verwachte gezinstypen in tweede ronde 101
7.2.1 Presentatie van de verwachte gezinstypen 101
7.2.2 Vergelijking met de resultaten van de eerste ronde 104
7.3 De verwachte gezinstypen geconfronteerd met literatuur 107
7.4 Waarom worden deze typen verwacht? 115
7.4.1 De maatschappelijke context 115
7.4.2 De respondentengroep 122
7.4.3 De motivering van de respondenten zelf 126

8. GEWENSTE GEZINSTYPEN IN TWEEDE RONDE 132

8.1 Inleiding 132
8.2 Gewenste gezinstypen in tweede ronde 132
8.2.1 Presentatie van de gewenste gezinstypen 132
8.2.2 Vergelijking met de resultaten van de eerste ronde 135
8.2.3 Gewenste gezinstypen vergeleken met verwachte gezinstypen 136
8.3 De gewenste gezinstypen geconfronteerd met literatuur 139
8.4 Waarom worden deze typen wenselijk geacht? 144
8.4.1 De maatschappelijke context 144
8.4.2 De respondentengroep 149
8.4.3 Een vergelijking van de invloed van maatschappelijke context en respondentengroep op verwachte en op gewenste gezinstypen 158

9. EPILOOG 164

9.1 Inleiding 164
9.2 De waarde van het onderzoek in methodisch opzicht 165
9.3 De betekenis van de resultaten 175
9.4 Worden de verwachte gezinstypen gerealiseerd? 182

SAMENVATTING 189

SUMMARY 196

NOTEN 201

GERAADPLEEGDE LITERATUUR 217

BIJLAGEN 225

VOORWOORD

Met veel plezier heb ik de afgelopen jaren aan deze studie gewerkt. Zonder de vele inspirerende gesprekken met vakgenoten en zonder de bemoedigende en stimulerende woorden van personen uit mijn nabije omgeving zou ik dit onderzoek niet tot een goed einde hebben gebracht. Enkelen wil ik bij name noemen.

Aan mijn promotor prof.dr. G.A. Kooy dank ik de interesse voor de (gezins)-sociologie. Hem ben ik zeer erkentelijk voor de manier, waarop hij de totstandkoming van dit proefschrift heeft begeleid, waarin hij mij veel vertrouwen heeft geschonken.
In de gesprekken met dr.ir. W.H. Douma heb ik veel inspiratie ervaren. Zijn creatieve en kritische opmerkingen hebben mede bijgedragen aan dit boek.
Ook ben ik mw. dr.ir. C.J. Weeda dank verschuldigd voor haar stimulerende en deskundige inbreng.
De heer J.W. te Kloeze dank ik voor zijn onmisbaar aandeel in de technische verwerking der gegevens. Mede door zijn vermogen om zich in de aard van de gegevens in te leven, was de fase van de verwerking een enerverende.
De heer J.C. Rigg ben ik erkentelijk voor zijn bereidheid om de summary bij te schaven tot een begrijpbare en zuivere Engelse tekst.
Zonder administratieve en technische ondersteuning was ik zeer onthand geweest. Mw. S van der Aa-Atema en Corry Rothuizen hebben zorg gedragen voor het uittypen van de vragenlijsten. In de laatste fase van het onderzoek heeft mw. H.A. Martakis-Heij onschatbare diensten bewezen in het zorgvuldig uittypen van mijn slordig manuscript. Ook voor de typografische suggesties ben ik haar dankbaar. De heer P. Holleman droeg zorg voor de opgenomen grafiek.

De respondenten dank ik voor hun bereidwilligheid twee niet-eenvoudige vragenlijsten te beantwoorden. Over hun verwachtingen en wensen gaat dit boek.

Naast de gesprekken met vakgenoten is voor mij van groot belang geweest de bemoediging en stimulansen, die ik gekregen heb vanuit mijn eigen levenskring. Mijn ouders ben ik erkentelijk, dat zij mij indertijd de gelegenheid boden om te gaan studeren en blijvend de studie hebben gestimuleerd.

Klaas, mijn echtgenoot, kan hier niet onvermeld blijven, omdat hij het meest indringend heeft ervaren, dat er een proefschrift geschreven werd. Hem dank ik voor zijn bemoediging, kritiek en warmte.

1. INLEIDING

Vanaf ongeveer 1965 vindt er een versnelling in veranderingen binnen onze samenleving plaats, zowel op politiek en kerkelijk terrein als in de privé-sfeer van huwelijk en gezin. Het begin van de veranderingen tekent zich af in het optreden van de Provo- en Kabouterbeweging in Amsterdam, gevolgd door het studentenprotest in 1968, de bezetting van het Maagdenhuis en het naar buiten treden van Dolle Mina als begin van de tweede emancipatiegolf van de vrouw.
Bij de veranderingen op politiek terrein kan, volgens een opsomming van KRAEMER en VAN DER WEELE, bijvoorbeeld gedacht worden aan de doorzettende dooi in de koude oorlog, breuken in 'oost'- en 'west'blokken (Ostpolitik van Brandt; groeiende kritiek op het Amerikaanse Vietnambeleid), verder aan de kanteling van de oost-west tegenstelling tot noord-zuid kloof tussen arme en rijke landen (ontwikkelingsproblematiek wordt duidelijker en heviger) en aan de opkomst van internationaal geweld-terrorisme. Wat de nationale politiek betreft kan gedacht worden aan het meer hanteren van het polarisatie- en conflictmodel (programcolleges op gemeentelijk niveau en protest- en buitenparlementaire acties tegen binnenlandse wetten en bestuursmaatregelen).[1)]
Als een der meest saillante veranderingen op kerkelijk terrein noemen KRAEMER en VAN DER WEELE de radicalisering en restauratie in en rond de protestantse kerken (IKON versus EO, politiserende christengroepen tegenover 'verontrusten' omtrent leer en belijdenis). Eenzelfde tendens valt ook binnen de Rooms-Katholieke Kerk waar te nemen. Verder valt te denken aan een afnemende voorkeur voor confessionele organisaties, wat een verdergaande ontzuiling inhoudt. De tendens van een verminderd kerkbezoek deed zich al langer voor, maar komt na 1965 duidelijk aan het licht.
Verder vindt er, althans in de jaren zestig, een economische groei plaats, waardoor niet alleen het welvaartspeil stijgt, maar ook een groeiend optimisme ten aanzien van de eigen toekomstige materiële mogelijkheden ontstaat. Daarnaast komen nieuwe denkbeelden via de massamedia, met name de televisie, in ongekende mate binnen ieders gezichtsveld, hetgeen een relativering van bestaande opvattingen met zich meebrengt.
Mede onder invloed van beide laatstgenoemde tendensen vindt een verandering van waarden en normen in de samenleving plaats, een verandering die ook reper-

cussies heeft voor het terrein van huwelijk en gezin.
Mensen zijn in deze periode anders gaan denken over het huwelijk, het krijgen van kinderen, de positie van de vrouw, het seksuele gedrag, homofilie en overige kanten van samenleven waar iedereen in zijn leven wel eens mee te maken heeft.
In de jaren zeventig zijn we getuige van emotionele abortusdemonstraties, zowel van voor- als tegenstanders van legalisatie van abortus provocatus. Het streven naar gelijkberechtiging van mannen en vrouwen vindt officieel erkenning in de instelling van de Emancipatie Kommissie (1974) als adviesorgaan van en aan de regering.
Dat zich op het terrein van huwelijk en gezin veranderingen voordoen blijkt ook uit een aantal andere tekenen.
In het Duitse damesblad Brigitte verschijnt in april 1976 een artikel met als kop "Was wird aus der Familie?". Gesteld wordt dat het gezin onweerlegbaar inkrimpt. De vraag is of het gezin ook sterft. Het blad laat een drietal deskundigen aan het woord om deze vraag te beantwoorden. Eén schrijversduo, bestaande uit een pedagoog en een jurist, is van mening dat het gezin verder zal 'oplossen'. Jonge mensen zullen volgens hen steeds meer afzien van het krijgen van kinderen, gezien de nadelen ervan (opgeven van een arbeidsplaats en de daaraan verbonden materiële luxe). Ook voor de vervanging van ouden en zwakken zijn volgens deze auteurs geen kinderen nodig. Men kan volwassenen importeren, aldus KNIEPER en HEINSOHN.[2] Dat daarmee een probleem elders ontstaat schijnen deze schrijvers zich niet te realiseren. De andere twee geraadpleegde deskundigen (NEIDHARDT en MITSCHERLICH) zien dat het gezin - in welke vorm ook - in de toekomst wel zal blijven bestaan.[3]
Ook in de Nederlandse bladen wordt aandacht aan de veranderingen rond huwelijk en gezin besteed. In het nummer van mei 1976 van Avenue bijvoorbeeld verschijnt een artikel over het wisselend rollenspel in het huwelijk. De veranderende rolverdeling tussen man en vrouw staat hierin centraal.
Niet alleen in de op ontspanning gerichte bladen, ook in de meer opiniërende en beschouwende tijdschriften wordt aandacht besteed aan veranderingen rond het huwelijk. In het nummer van november 1976 van Wending, maandblad voor evangelie en cultuur, verschijnt een 'om te beginnen' met de vraag of we niet op weg zijn naar een ander huwelijk in een andere samenleving.
Kan het huwelijk nog twee functies tegelijk vervullen: een plek zijn waar mensen liefde kunnen beleven en de basiseenheid in onze samenleving vormen?, vraagt REUL-VERLAAN zich af.[4] De redactie van Wending pakt dit onderwerp op

en doet in 1977 een themanummer verschijnen over Trouwen en Scheiden (juli-augustus 1977). Centraal staat in dit nummer de trouw, die ten grondslag ligt aan ieder verbond of verband dat mensen met elkaar aangaan. "Trouwen en scheiden zijn processen. Ieder mens is er zijn leven lang mee bezig. Op alle mogelijke momenten nemen mensen afscheid. Dan stelt zich altijd weer de vraag: ben ik trouw of ontrouw door nu te gaan of af te haken?", aldus de samenstellers van het themanummer.[5] Uit deze benadering van het begrip trouw en uit de opgenomen artikelen blijkt, dat het huwelijk niet beschouwd wordt vanuit een traditioneel-christelijk institutionalisme, maar dat er een open oog is voor de problematiek in relaties tussen mensen.
Een ander teken des tijds is dat in de nazomer van 1977 de film "Scènes uit een huwelijk" van de Zweed Ingmar Bergman op de Nederlandse televisie wordt vertoond, of wellicht is het duidelijker om te zeggen: kan worden vertoond. In deze film wordt de huwelijksrelatie tussen twee mensen weergegeven, die beiden niet bij machte zijn duidelijk te maken wat zij voor elkaar voelen. Uit een kijkonderzoek van de NOS blijkt dat de gestelde problematiek geen afwijzing bij de kijkers ondervond, hoewel de huwelijksopvattingen uit de film niet gedeeld werden. De film ontving als waardering een zeven, wat normaal is voor z.g. probleemstellend drama.[6] Een dergelijke positieve beoordeling zou ondenkbaar zijn, wanneer de film een vijftiental jaren eerder op het scherm verschenen was.
Bepaald revolutionaire veranderingen op het terrein van seksualiteit, huwelijk en gezin worden verwacht door de Duitse psychoanalyticus BORNEMAN, zoals in een interview in De Nieuwe Linie van maart 1976 is te lezen.[7] Op de vraag "Hoe zal de seksualiteit van de toekomst er in een klassenloze maatschappij uitzien" antwoordt Borneman o.m. dat de "onoverkomelijke zwakheden van de vrouw, de menstruatie en de zwangerschap, overwonnen zullen worden. In welke vorm de voortplanting zal plaatsvinden is nu nog niet te zeggen. Of het door biochemische hulpaggregaten mogelijk gemaakt zal worden het menselijk zaad buiten het moederlijf op te kweken of dat door een verandering van de soort een ongeslachtelijke voortplanting tot stand zal komen, is van te voren niet te voorspellen". Even later zegt hij: "Hoe de toekomstige maatschappij er ook uit zal zien ... één ding is zeker: er komt nooit meer een kultuur van monogamie, nooit meer het gezin, nooit meer het aparte huishouden van één man met één vrouw en hun kinderen". Hij voorziet verder een absolute gelijkheid tussen de geslachten, ook in biologische zin.
Zonder op de waarde van deze gedachten in te gaan, kan echter wel worden geconstateerd dat de mogelijkheden van de genetica niet onderschat moeten worden ten

aanzien van de toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin.
De veranderingen die zich op het terrein van huwelijk en gezin hebben voorgedaan blijken op meer objectieve wijze uit onderzoek van MIDDENDORP.[8] Aan een representatieve groep Nederlanders van 21-65 jaar werden in 1965, 1970 en 1974 dezelfde vragen voorgelegd. Uit de antwoorden op deze vragen kan worden afgeleid in hoeverre er van een verandering in denken sprake is. De opvattingen ten aanzien van de duurzaamheid van het huwelijk bijvoorbeeld, worden weergegeven door de antwoorden op de volgende vraag: "Als man en vrouw niet met elkaar kunnen opschieten en er zijn kinderen thuis, vindt u het dan beter dat ze gaan scheiden?" In 1965 sprak 10% van de ondervraagden zich voor scheiding uit en in 1970 was dat gestegen tot bijna 40% (in 1974 werd deze vraag niet gesteld). Op dit terrein is er sprake van een duidelijke verschuiving in opvattingen. Dit is eveneens het geval ten aanzien van het al of niet hebben van kinderen. "Een echtpaar wil bewust geen kinderen, terwijl er medisch gezien geen enkel bezwaar is." In 1965 kon 22% der ondervraagden dit standpunt billijken, in 1970 was dat 60% en in 1974 zelfs 65%. Tot slot een derde vraag uit dit onderzoek, die aangeeft dat de opvattingen over de positie van de vrouw zijn verschoven. In 1965 had 18% van de ondervraagden er geen bezwaar tegen als in een gezin met schoolgaande kinderen de vrouw naast haar huishouding een werkkring heeft, in 1970 gold dit voor 55% en in 1974 bleek 70% der ondervraagden hiertegen geen bezwaar te hebben.
Niet alleen is, zoals uit bovenstaande gegevens naar voren komt, de houding tegenover huwelijk en gezin veranderd, ook in het feitelijk gedrag inzake huwelijk en gezin hebben zich veranderingen voorgedaan. Alom bekend is dat het aantal echtscheidingen vanaf 1965 eerst geleidelijk, en vanaf 1970 steeds sneller is toegenomen. In 1977 werden 21.000 huwelijken door echtscheiding ontbonden (d.i. 6,4 per 1.000 gehuwde vrouwen). In 1972, 1973 en 1975 waren dit er respectievelijk 15.000, 18.000 en 20.000 (resp. 4,7^{o}/oo, 5,6^{o}/oo en 6,1^{o}/oo). Aan deze stijging van het aantal echtscheidingen is in 1978 nog geen einde gekomen.[9]
Een andere ontwikkeling betreft de deelname van gehuwde vrouwen aan het arbeidsproces. In 1960 werkte 7% van de gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt, in 1971 was dit percentage al 16 en in 1975 zelfs 24. Een stijging van 173.000 in 1960 naar 720.000 in 1975. In een periode van vijftien jaar vindt ruim een verviervoudiging plaats van het aantal gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt.[10]
Een derde trend is het dalend aantal levendgeborenen. In 1977 bedroeg het aantal geboorten 12,5 per 1.000 inwoners, in 1975 was dit aantal 13,0, terwijl

in de jaren 1972 en 1971 deze aantallen respectievelijk nog 16,1 en 17,2 bedroegen.[11] In de daling van het aantal geboorten zal zeker ook de mogelijkheid van het vrijwillig afzien van kinderen een rol spelen. Vrijwillige kinderloosheid is van een nagenoeg onbekend verschijnsel in enkele jaren tot een veelbesproken fenomeen geworden. FRINKING schat dat van de in de periode 1968-1972 huwende vrouwen een 8% bewust kiest voor een leven zonder kinderen.[12] Deze cijfers wijzen erop dat zich op het gebied van huwelijk en gezin veranderingen voordoen. Er is daarbij sprake van zowel veranderingen in opvattingen als in gedrag.

Bij het constateren en overzien van al deze veranderingen ontstaan al spoedig vragen zoals: "Waar leiden deze ontwikkelingen naar toe?" en "Wat zijn de gevolgen ervan voor huwelijk en gezin in een meer afzienbare toekomst?". Bij beleidsinstanties ontstaat er een onzekerheid over het te voeren gezinsbeleid, zoals blijkt op een gezinssociologische studiedag in 1972 waaraan wetenschappelijke onderzoekers en beleidsfunctionarissen deelnemen.[13]
In tijden van grote maatschappelijke veranderingen wordt de vraag naar het toekomstig verloop der dingen, een vraag die overigens mensen altijd al bezighoudt, sterker en indringender. Zo zagen omstreeks het jaar 1000 velen het einde der wereld nabij. Ook vlamde na de schokkende gebeurtenissen van de Franse Revolutie en de Napoleontische oorlogen allerwege de verwachting van het naderende wereldeinde op. In de jaren na 1820 ontstaan verschillende sekten, die een sterke eindtijdverwachting kennen.[14]
Heden ten dage is er niet alleen in godsdienstige sektarische groepen een belangstelling voor de toekomst, ook in meer wetenschappelijke kringen bestaat er aandacht voor de toekomst en de mogelijkheden om zicht op de toekomst te verkrijgen. Het optreden van de Club van Rome, die opdracht gaf tot een onderzoek dat als Grenzen aan de Groei (1972) bekend werd, is een eerste voorbeeld hiervan.[15] Een ander voorbeeld is het project Reflecties op de Toekomst. De deelnemers aan dit Nederlandse project, een vijftig 'onderzoekers' vanuit een groot aantal disciplines, zijn van 1974-1977 in verschillende conferenties bezig geweest met de vraag welke mogelijkheden er zijn voor de samenleving van de toekomst.[16] De publicatie die uit deze conferenties is voortgekomen wil een bijdrage leveren aan het wereldwijde gesprek, dat door de Wereldraad van Kerken wordt gevoerd met betrekking tot de vragen van mens en samenleving in een wereld die sterk beïnvloed wordt door de technologie. Dit gesprek leidt tot de in 1979 gehouden wereldconferentie in Boston over het streven naar een

rechtvaardige en houdbare samenleving. Het initiatief tot deze conferentie waaraan wetenschap, technologie en geloof een bijdrage leveren, vormt een blijk van bezorgdheid over de toekomstige samenleving. In dit klimaat van veranderingen in opvattingen en gedrag en de daardoor opgeroepen vragen is ons onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin ontstaan.

Na dit inleidende hoofdstuk wordt in Hoofdstuk 2 aandacht besteed aan huwelijk en gezin in het verleden en in de toekomst, voor zover de literatuur hierover aanwijzingen geeft. In Hoofdstuk 3 komt vervolgens de probleemstelling van het door ons verrichte onderzoek aan de orde en wordt ingegaan op de relevantie van een dergelijk onderzoek. Daarna wordt in Hoofdstuk 4 aandacht besteed aan mogelijkheden en beperkingen van toekomstonderzoek in het algemeen. In het daaropvolgende hoofdstuk wordt de inrichting en opzet van het onderhavige onderzoek toegelicht, terwijl dan in de Hoofdstukken 6, 7 en 8 de resultaten van het onderzoek worden vermeld. Hoofdstuk 9 bevat een nabeschouwing, waarin ingegaan wordt op de betekenis der resultaten voor beleid en wetenschap, alsmede op de waarde van dit onderzoek in methodisch opzicht.

2. HUWELIJK EN GEZIN IN VERLEDEN EN TOEKOMST - ENIGE LITERATUUR

2.1 Een historische benadering

De mens interesseert zich voor het heden waarin hij leeft en voor de toekomst waarin hij hoopt te leven. Daarnaast stelt de mens doorgaans ook belang in het verleden. Soms betreft het hier pure nieuwsgierigheid, maar menigmaal gaat de interesse verder. Het verleden boezemt tevens belang in om er lering uit te kunnen trekken.
In een studie naar toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin, is enige aandacht voor de geschiedenis van huwelijk en gezin niet misplaatst. De dimensie tijd, die impliceert dat er een toekomst is, houdt tevens in dat er een verleden is geweest.
In dit hoofdstuk wordt daarom beknopt ingegaan op de geschiedenis van huwelijk en gezin, zoals die uit de literatuur naar voren komt. Daarna wordt enige aandacht besteed aan de literatuur over toekomstige ontwikkelingen van huwelijk en gezin. Allereerst echter komt de zin van de geschiedenis aan de orde. De vraag hierbij is, of de geschiedenis iets oplevert van blijvende waarde dan wel of al het waardevolle weer vernietigd wordt. Het is een vraag, waarvan de relevantie in een toekomstgerichte studie evident is.

De filosofie van de geschiedenis of de geschiedfilosofie stelt zich, volgens KUYPERS, ten doel de zin en de ontwikkeling in de geschiedenis van de mensheid als geheel vast te stellen.[17] In de loop van het nadenken over de historie zijn verschillende antwoorden gegeven, die nu nog te herkennen zijn, aldus DE VOS waaraan veel van het volgende ontleend wordt.[18]
De meeste Griekse denkers zagen in de geschiedenis het beeld van de kringloop, naar analogie van het natuurlijk gebeuren, dat nergens op uitloopt (*cyclisch* denken). Hetzelfde beeld is vaker voor het historisch gebeuren gebruikt. Men beschouwt dan culturen als organische grootheden, die hun tijd van ontstaan, groeien, bloeien, verwelken en vergaan hebben. O.a. Spengler (1880-1936) huldigde deze opvatting in zijn werk "Der Untergang des Abendlandes".[19]
Hiertegenover staat de opvatting dat geschiedenis een doelgericht proces is. Het hele gebeuren tendeert naar dit doel en is er ondergeschikt aan (*lineaire*

denken).[20] Hoe langzaam het doel ook benaderd zal worden, en hoe gering derhalve de vooruitgang ook is, eens zal dit doel worden bereikt. Dit denken is gekenmerkt door een sterk vooruitgangsgeloof. Vooral in de 18e en 19e eeuw vond het ingang. Bij dit denken hoort het beeld van een stijgende lijn, eventueel dat van een spiraal. Een voorbeeld van een dergelijke beschouwing is het 19e eeuwse evolutionisme of sociaal-darwinisme (Spencer e.a.). Deze denkstroming past het evolutie-principe toe op de samenleving en zijn instituties. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat culturen zich wetmatig van lagere, eenvoudige vormen naar hogere, meer gecompliceerde vormen ontwikkelen.[21] Een ander voorbeeld van het lineaire denken ten aanzien van de geschiedenis vormt het marxisme met zijn verwachting van de klassenloze maatschappij, die de heilstaat betekent (Marx e.a.). Het herstel van de ware mens zal door opheffing van de zelfvervreemding dan zijn bereikt.

De laatstgenoemde denkers, hoe sterk ook onderling in denken verschillend, zoeken het doel der geschiedenis binnen de wereld zelf en schrijven aan de geschiedenis een immanente zin toe. Er zijn echter ook anderen die een transcendente zin der geschiedenis leren: het *eschatologisch* denken. Eenmaal zal er aan de menselijke geschiedenis een einde komen en maakt zij plaats voor een 'volmaakte wereld'. Een dergelijke wereld is echter zo geheel anders dan de tegenwoordige, dat haar verwerkelijking een breuk met de bestaande staat van zaken betekent: zij is transcendent aan de bestaande wereld. Augustinus (354-430) heeft aan dit denken voor het eerst een wijsgerige vorm gegeven. Het is duidelijk dat de zin van de geschiedenis voor dit denken in het eschaton, de 'volmaakte wereld' ligt.[22]

Tussen het lineaire en het eschatologisch denken bestaat per saldo niet zo'n groot verschil als misschien gedacht kan worden. Volgens DE VOS vertoont elke verwachting van een min of meer volmaakte wereld (bijv. marxisme) eschatologische trekken.[23] Het lineaire denken kan opgevat worden als een geseculariseerde vorm van het christelijke, eschatologisch denken ten aanzien van geschiedenis.

Deze drie vormen van denken over de geschiedenis zijn niet helder en duidelijk te herkennen in het denken over de historische ontwikkelingen van seksualiteit, huwelijk en gezin. Dat wil niet zeggen dat er geen aanwijzingen zijn van een oriëntatie naar een meer cyclisch denken of naar een meer lineair denken. Achtereenvolgens zullen enkele voorbeelden van deze twee vormen van denken worden besproken.

ZIMMERMANN zet o.m. in zijn omvangrijke "Family and Civilization" (1947) uiteen

dat het gezin een cyclus doorloopt, gaande van slecht naar goed en opnieuw naar slecht. Het huidige gezin in Amerika verkeert, volgens hem, in een crisis doordat het geïntegreerde complex van waarden wordt uitgedaagd. Er heerst verwarring en anarchie. Het gezin verkeert in een extreme positie die als slecht wordt geduid. Door een tegenrevolutie zal het gezin zich van binnenuit versterken. Gezinnen zullen zich op zichzelf terugtrekken en iedereen met andere opvattingen en ervaringen buitensluiten. Deze auteur meent dat tegen het einde van deze eeuw het gezinssysteem hersteld zal zijn en hierdoor het voortbestaan van de Amerikaanse staat mogelijk zal worden.[24)]
Een tweede voorbeeld dat doet denken aan een cyclische geschiedopvatting betreft de theorie van TAYLOR. Volgens deze theorie zou zich in de geschiedenis een soort van slingerbeweging voordoen van patrisme naar matrisme en vervolgens weer naar patrisme. Patrisme en matrisme zijn benamingen voor tijdperken die te kenmerken zijn door identificatie met resp. de vader- en de moederfiguur. Attitudes tegenover seksualiteit veranderen in samenhang met attitudes op andere gebieden (o.a. de positie van de vrouw, autoritaire of democratische instelling op politiek terrein, attitude tegenover wetenschappelijk onderzoek en verandering) in wisselwerking met de gehele maatschappij.[25)] De benamingen patrisme en matrisme geven twee tegenovergestelde waardencomplexen aan, die een tijdperk karakteriseren.
Wat men ook van beide hiervoor genoemde theorieën denkt, zij bevatten geen duidelijke aanknopingspunten voor een lineair denken. Het gaat te ver om beide theorieën als voorbeeld van cyclisch denken op te voeren, maar elementen ervan zijn wel aanwezig. Dit blijkt temeer als deze theorieën gezet worden naast enkele zienswijzen over de ontwikkeling van huwelijk en gezin, die meer als lineair denken zijn te kenmerken.
KOOY bijvoorbeeld wijst een viertal vormende krachten vanuit het verleden aan op het terrein van veranderingen in seksualiteit, huwelijk en gezin. Het zijn natuurbeheersing, secularisatie, maatschappelijke differentiatie en individuatie. De auteur neemt aan dat de verdere ontwikkeling van deze vier maatschappelijke krachten overwegend bepalend is voor seksualiteit, huwelijk en gezin in de toekomst.[26)] Voorts zet hij uiteen dat hij van alle vier maatschappelijke krachten een voortgaande toename verwacht.[27)] Globaal genomen is hier van een lineair denken sprake.
Dit geldt ook voor de sociaal-psycholoog VEENHOVEN, die zich in een artikel over de toekomst van het huwelijk bezighoudt met de historische achtergronden van het huwelijk. Hij onderscheidt twee samenhangende lange termijn ontwikke-

lingen, namelijk de institutionele differentiatie en de psychologische individualisering. Voor de toekomst verwacht hij dat we rekening moeten houden met een voortzetting van deze lange termijn trend[28], hetgeen overigens betekent dat huwelijksrelaties nog belangrijker en problematischer worden.

Bovenstaande uiteenzetting illustreert dat er op een verschillende wijze over de geschiedenis gedacht kan worden. Niet zozeer wat de feiten betreft, maar het kader waarin de feiten geplaatst worden.
Zowel de cyclische als de lineaire geschiedopvatting kunnen beide aanknopingspunten bieden voor het opsporen van toekomstige ontwikkelingen. In het volgende gedeelte zal dan ook op de geschiedenis van huwelijk en gezin worden ingegaan.

2.2 De geschiedenis van huwelijk en gezin

Sinds ongeveer 1960 bestaat er een groeiende belangstelling voor de geschiedenis van huwelijk en gezin. De studie van ARIES, "l'Enfant et la vie familiale" (1960), is een van de eerste baanbrekende publicaties op dit gebied. Naast dit sociaal-historisch onderzoek heeft het historisch-demografisch onderzoek bijgedragen tot de kennis van het gezin in het verleden. In het historisch-demografisch onderzoek worden d.m.v. analyse van kerkelijke registers, belastingtellingen en andere bronnen huishoudens gereconstrueerd en in hun maatschappelijke context geplaatst. Op basis van dergelijk onderzoek heeft de Noordamerikaan SHORTER een geschiedenis van het gezin geschreven (1975) en zijn ook hier te lande belangrijke inzichten verkregen (VAN DER WOUDE e.a.). Geruime tijd daarvoor (1957) had KOOY reeds enig terreinverkennend werk verricht over het Westerse gezinsleven in het midden van de 18^{e} eeuw. Twintig jaar nadien verschijnt in Duitsland van de hand van TYRELL (1977) een tussenbalans van het historisch onderzoek met betrekking tot het gezin, terwijl BERTELS (1976) in Nederland eveneens een overzicht van de gezinsgeschiedenis geeft.
In het hiernavolgende wordt de situatie van huwelijk en gezin in het verleden beknopt geschetst en wordt kort ingegaan op de oorzaken van de veranderingen die huwelijk en gezin ondergingen.

Over het gezinsleven in de Westerse samenleving aan het begin van onze jaartelling is weinig bekend. KOOY vermeldt dat we over het gezinsleven in de Romeinse wereld nog relatief veel weten, aangezien hier veel op schrift werd gesteld (Tacitus e.a.).[29] Dit in tegenstelling tot de Keltische en Germaanse stammen. Over het gezinsleven in de Middeleeuwen is al evenmin veel bekend. ARIES wijst erop dat afbeeldingen van scènes binnenshuis en van het gezin in deze tijd zeldzaam zijn. Het leven speelde zich in het openbaar af. Kenmerkend is, volgens ARIES, dat er in de Middeleeuwen geen essentieel onderscheid werd gemaakt tussen 'kind' en 'volwassene'. Het kind-zijn, zoals wij dat nu als een gemarkeerde levensfase kennen, bestond niet. Pas in de 16^{e} en 17^{e} eeuw begon men in de hogere lagen van de samenleving het kind anders te kleden dan de volwassene[30], een teken dat men in deze lagen oog begon te krijgen voor het speciale van het kind-zijn.
De meeste van onze bronnen bevatten informatie over het gezin vanaf ongeveer de 18^{e} eeuw. Over deze periode kunnen we dan ook wat uitvoeriger zijn. De samenstelling van de huishoudens in de traditionele samenleving van de 18^{e}

eeuw was waarschijnlijk gevarieerd en veelsoortig.[31] Naast huishoudens bestaande uit man, vrouw en kinderen kwamen o.a. familiehuishoudens voor, waarbij verwanten en soms ook dienstpersoneel deel uitmaakten van het huishouden.[32] Hierin bestonden er echter verschillen tussen stad en platteland en tussen de midden- en de lagere klasse. SHORTER vermeldt voor de steden dat hoe hoger het inkomen en hoe hoger de sociale klasse, des te groter en des te samengestelder het huishouden was.[33] Armoede en loonarbeid brachten voor de lagere strata met zich mee dat slechts weinig kinderen bij de ouders leefden en dat ook het aantal andere inwonende bloedverwanten gering was. Verder was het voor deze strata weinig waarschijnlijk dat er bedienden aanwezig waren. Dergelijke verschillen naar sociale klasse bestonden er ook in ons land. VAN DER WOUDE vindt dat de huishoudens van de 'vermogenden' en de 'gealimenteerden' in het Noorderkwartier in de 18e eeuw weliswaar even groot zijn, maar het dienstpersoneel en de kostgangers vormden bij de vermogenden ruim 20% van de leden, terwijl dit bij de minvermogenden slechts 2,5% bedroeg. De huishoudens bestonden hier voor 97% uit leden van het (kern)gezin.[34]
In tegenstelling tot de steden kwamen op het platteland, in samenhang met de beroepsstructuur, soms uitgebreide familiehuishoudens (meergeneratiehuishoudens) voor. Deze familiehuishoudens bestonden vrijwel alleen bij agrarische bedrijven. Enerzijds produceerde het bedrijf voldoende middelen van bestaan voor dergelijke grote huishoudens, anderzijds had het behoefte aan arbeidskrachten.[35] Naast het echtpaar maakten de ouders, alsmede ongehuwde broers en/of zusters en soms ook dienstpersoneel deel uit van het huishouden. In ons land kwamen deze familiehuishoudens in de ene streek veel meer voor dan in de andere. Historisch onderzoek heeft uitgewezen, dat het percentage huishoudens met inwonende verwanten en dienstpersoneel op de zandgronden (m.n. Twente en de Veluwe) duidelijk groter was dan in het noorden en westen van ons land.[36] De aard van de beroepsstructuur en het stedelijk milieu vormen factoren in de verklaring van de relatieve afwezigheid van familiehuishoudens in de laatstgenoemde gebieden. BERKNER heeft er echter terecht op gewezen, dat het meergeneratiehuishouden slechts een fase in het bestaan van een huishouden was.[37] Wanneer de inwonende ouders overleden waren (en dat gebeurde gemiddeld al vrij spoedig[38]) bestond zo'n huishouden weer uit twee generaties en benaderde het moderne beeld (afgezien van eventueel inwonende knechts en meiden).
Vaak woonden alle leden van het huishouden in hetzelfde vertrek. Met name in de minder welvarende klasse aten de knechts en meiden mee aan dezelfde tafel en sliepen ze met de verwanten in dezelfde ruimte. Het ligt voor de hand dat

in deze huishoudens feitelijk geen privé-sfeer bestond en dat er geen gelegenheid was voor een zekere intimiteit tussen de gezinsleden.[39]
In de keuze van de huwelijkspartner speelde de familie een belangrijke rol, die daarbij vooral uitging van economische motieven. De groep van leeftijdgenoten en de gemeenschap oefenden in de 18e eeuw sociale controle uit op de vrijage. Bij alle ontmoetingen van jonge mannen en vrouwen (bijv. op dorpsfeesten en het bal) stonden deze onder controle van de leeftijdgenoten of van de gemeenschap.[40] Een huwelijk werd alleen aangegaan als de ouders met de keuze instemden, een bewijs dat affectie en genegenheid geen grote rol speelden in de partnerkeuze. Het huwelijk was gewoonlijk dan ook niet primair gekenmerkt door gevoelens van liefde. Het werd bijeengehouden door overwegingen met betrekking tot het bezit en de afstamming. Het zou, volgens SHORTER, niet bij de echtgenoten opkomen zich af te vragen of ze gelukkig waren.[41]
Verder bestond er een duidelijke gezagsrelatie tussen man en vrouw. De vrouw was ondergeschikt aan haar man, wat bijvoorbeeld blijkt uit allerlei rituelen. In sommige delen van Frankrijk was het gebruik dat de vrouw niet met de man aan tafel at, maar dat zij naast hem stond om voor hem op te dienen. Ze at zelf pas nadat haar man klaar was.[42] De rollen van man en vrouw waren strikt gescheiden, de vrouw was binnen haar terrein vrijwel almachtig. Dit terrein omvatte de zorg voor huishouding en gezin, waartoe ook huisnijverheid als spinnen en weven en taken in het bedrijf behoorden.[43] Een belangrijke taak van de vrouw was het voortbrengen van kinderen; het hebben van nageslacht was in de traditionele samenleving bijna een levensvoorwaarde.
De relatie tussen ouders en kinderen was in de 18e eeuw geheel anders dan in de moderne samenleving. Geleidelijk aan mag dan het gevoel ontstaan zijn dat het kind-zijn essentieel verschilt van het volwassen-zijn, maar het gezin van de 18e eeuw is nog geen modern gezin. Het kind werd als 'lief, aardig en amusant' beschouwd. Daarnaast waren het 'zwakke schepsels die onderwezen moeten worden'.[44] Baby's en zuigelingen tot twee jaar oud telden vaak nog niet mee. De grote kindersterfte was er oorzaak van dat velen deze leeftijd niet eens bereikten. In de stedelijke, betere milieus in het Frankrijk van de 18e eeuw was het gewoonte om de baby's in de kost te doen bij een voedster. De gezinnen van de middenklasse stuurden hun zuigelingen veelal naar het platteland, waar erbarmelijke toestanden voorkwamen.[45] De oudere kinderen waren in het gezin opgenomen, althans in de hogere sociale lagen. Er bestond een sterk hiërarchische structuur, waarbij de kinderen meestal niet hoefden te rekenen op ook maar de geringste liefkozing van vader of moeder. Angst was, aldus SHORTER,

het principe waarop de opvoeding berustte.[46]
In de traditionele samenleving van de 18e eeuw was de gemeenschap nauw verweven met de familie en het gezin. Bij geboorte, huwelijk en dood was de gemeenschap dan ook ten nauwste betrokken. Omgekeerd oefende ze een grote sociale controle uit op het doen en laten van individuen.
BERTELS formuleert het als volgt: "Voor het midden van de 18e eeuw was in agrarisch Europa, ..., niet het gezin maar de familie de sterkste mikro-groep waaruit de samenleving was opgebouwd".[47] Ook de beschrijving van KOOY van het laat-18e eeuwse gezin op het platteland en in de kleine steden komt met het vorenstaande overeen. Volgens hem was het gezin in die periode "... een sociaal verband, dat, in een positie van verregaande afhankelijkheid van familie, buurt en kerk, als een patriarchaal gekleurde en stabiele eenheid primair economie, voortplanting en opvoeding diende".[48]

Het gezin in de hedendaagse samenleving is een geheel ander type dan hiervoor geschetst is. Kenmerkend voor het z.g. moderne gezin is volgens SHORTER de solidariteit van de leden onderling, die het gezin afscheidt van de omringende gemeenschap.[49] De leden hebben het gevoel dat zij meer met elkaar gemeen en gemeenschappelijk hebben dan met iemand van buitenaf en dat ze zich moeten afschermen tegen inmenging van buitenaf door het cultiveren van intimiteit en isolement. De huiselijkheid is, aldus SHORTER, een belangrijk kenmerk van het moderne gezin.
BERTELS wijst erop dat het moderne (tweegeneratie)gezin een element is van de burgerlijke levensstijl, de levensstijl van de middenklasse die zich vanaf de tweede helft van de 18e eeuw manifesteert en zich emancipeert. Kenmerkend voor dit gezin is, dat wat zich in huis afspeelt voortaan privé-sfeer is en recht heeft op 'privacy', aldus deze auteur.[50] De scheiding tussen buiten en binnen heeft volgens BERTELS gevolgen in huis: de wereld van de volwassenen wordt duidelijk gedifferentieerd van de kinderwereld. Evenzo ontstaat er een scherpere scheiding tussen de heer en vrouw des huizes enerzijds en het dienstpersoneel anderzijds. In dit burgerlijke gezin blijft er echter een duidelijke gezagsstructuur bestaan. De vader is baas over allen, inclusief zijn vrouw. Een meisje verliest als ze trouwt haar bewegingsvrijheid en financiële onafhankelijkheid. Er bestaat tussen ouders en kinderen ook een duidelijke afstand, al heeft men wel oog voor de bijzonderheid van het kind, zodat deze meer aandacht krijgen. Het klimaat waarin zich dit voltrekt is echter, aldus BERTELS, gericht op het inhouden van de emotionele spontaneïteit.

Wat respectievelijk door SHORTER en door BERTELS is aangeduid als het ontstaan van 'huiselijkheid' en 'privacy', wordt door KOOY beschreven als de individualisering van het gezin. Typisch voor het modern Westers gezin is, volgens hem, dat het gezin zich verzelfstandigd heeft van alle verbanden, waarin het eeuwenlang was ingekapseld.[51] Gedoeld wordt dan op familie, buurt en kerk. Verder wordt het moderne gezin, volgens KOOY, gekarakteriseerd door een egalitaire man-vrouw relatie en is ook in de relatie ouders-kinderen het gezagselement van minder betekenis. Hij constateert een egalitarisme in de relaties tussen de gezinsleden.[52] Wat de functies betreft kan het moderne gezin, volgens deze auteur, gekarakteriseerd worden als een opvoedings- en koesteringsverband.[53]

De veranderingen die zich sinds ongeveer 1850 in het gezinsleven hebben voorgedaan, zijn een gevolg van de opkomst van de industriële maatschappij. De vervanging van handenarbeid door machinearbeid had gevolgen op vele terreinen. die hun uitwerking hadden op huwelijk en gezin. In de eerste plaats ontstond er een andere economische structuur, een vrije markt met onderlinge concurrentie. Bewegelijkheid van kapitaal en het nemen van risico's zijn hiermee verbonden. Er ontstond een scheiding tussen werk en huis. In de tweede plaats leidde de industriële revolutie tot een stijging van de levensstandaard, die zich het sterkst voor de oude middenklasse voordeed. Hun vrouwen behoefden niet meer al hun tijd en energie aan de productie van het bedrijf te besteden, omdat i.v.m. de hogere verdiensten door de meeste middenstanders personeel kon worden aangetrokken. De vrouwen kregen nu meer tijd voor de verzorging van kinderen. In de derde plaats ging de industriële revolutie gepaard met een individualistische levensinstelling, die zich ook op het terrein van huwelijk en gezin uitte. Het ontdekken van het individu als een wezen met een eigen ik, betekende de doodsteek voor de traditionele familie en deed het moderne gezin ontstaan.
Deze factoren worden door SHORTER, volgens wie het marktkapitalisme aan de wortel van de verandering ligt, en BERTELS, die vooral de opkomst van liberalisme en individualisme noemt als oorzaken van de verandering in het gezinsleven, naar voren gebracht. KOOY verschilt niet wezenlijk met beide genoemde auteurs wanneer hij de veranderingen toeschrijft aan een samenspel van technisering, secularisatie, sociaal-culturele differentiatie en individuatie.
Hiermee zijn de door een aantal auteurs [54] aangenomen oorzaken van de veranderingen die zich op het terrein van huwelijk en gezin voltrokken hebben, beknopt weergegeven. Duidelijk is geworden dat onder invloed van het ontstaan

van de industriële maatschappij zich ook in het gezinsleven veranderingen hebben voorgedaan.

De vraag is nu, welke vooruitzichten er zijn voor huwelijk en gezin in de niet al te verre toekomst. SHORTER betoogt dat zich thans drie verschillende aspecten van het gezinsleven aan het ontwikkelen zijn, die geen historisch precedent kennen. Dit zijn, volgens hem, de definitieve verbreking van de verbindingen tussen de jongere en de oudere generatie, wat leidt tot eén onverschilligheid van de opgroeiende jonge mensen voor de identiteit van het gezin. Een onverschilligheid, die tot uiting komt in een discontinuïteit van waarden tussen ouders en kinderen. Het tweede aspect is de zich sinds kort manifesterende instabiliteit van de echtelijke relatie, wat zich uit in een sterk stijgend echtscheidingscijfer. De derde ontwikkeling is een stelselmatige afbraak van de 'nest-opvatting' van het gezinsleven. De nieuwe bevrijding van de vrouw heeft hierin, aldus SHORTER, een sterke rol gespeeld.[55] Hij is van mening dat we op weg zijn naar een post-modern gezin. Het gezin zoals we dat nu kennen valt, volgens hem, uiteen om vervangen te worden door "... the freefloating couple, a marital dyad subject to dramatic fissions and fusions, and without the orbiting satellites of puberal children, close friends, or neighbors ... just the relatives, hovering in the background, friendly smiles on their faces".[56] Dit wel zeer summiere toekomstbeeld van SHORTER impliceert in elk geval, dat hij van mening is dat er in het gezinsleven verdere veranderingen zullen gaan plaatsvinden. Het hoe en wat precies, wordt echter niet veel duidelijker. Wellicht is het dienstig om ons eerst te oriënteren in de gezinssociologische literatuur naar toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin.

2.3 Een toekomstgerichte benadering

In dit gedeelte zal worden nagegaan wat in de literatuur over toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin naar voren is gebracht. Het gaat om een globale indruk van de literatuur, waarbij geen volledigheid wordt nagestreefd. Tot de gezinssociologische literatuur over toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin worden die publicaties gerekend, die direct betrekking hebben op de toekomst van huwelijk en gezin. Het gaat hierbij niet om publicaties van methodologische aard of om literatuur met betrekking tot gezinstypen. Deze literatuur komt respectievelijk in Hoofdstuk 4 en Hoofdstuk 7 aan de orde. Verder betreft het literatuur van recente datum, namelijk hetgeen na 1960 op schrift is gesteld over toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin en betrekking heeft op de eerstkomende 15-25 jaar.*) Het gaat om een tijdstip in een niet te verafgelegen toekomst, omdat een poging vooruit te zien zodanig moeilijk is, dat het weinig zin heeft ver in de toekomst te gaan. Gedacht is aan een periode van vijftien jaar, dat was bij de aanvang van dit onderzoek de situatie omstreeks 1990.
Bedoelde literatuur over toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin is, naar het blijkt, in twee categorieën in te delen, namelijk goed gefundeerde studies, die meestal in boekvorm verschenen en artikelen, zowel van meer wetenschappelijke als van meer speculatieve aard.

De *goed gefundeerde studies* omvatten verslagen van onderzoeken naar toekomstige ontwikkelingen en textbooks over huwelijk en gezin. De onderzoeken zijn gebaseerd op empirisch materiaal (verwachtingen van een groep ondervraagden of statistische trends), op literatuur of zijn tot stand gekomen met behulp van futurologische onderzoekstechnieken (bijvoorbeeld het schrijven van scenario's), waarvoor overigens ook kennis van de ontwikkelingen in heden en verleden vereist is.
Een afzonderlijke groep goed gefundeerde studies vormen de textbooks. Dit zijn omvangrijke publicaties over huwelijk en gezin, meestal van Amerikaanse bodem en bedoeld voor het onderwijs. Enkele recente textbooks zijn afgesloten met

*) De literatuurverzameling is afgesloten in 1977. Dit geldt niet alleen voor de 'toekomstliteratuur', maar is van toepassing op de gehele literatuurverzameling, die in het kader van dit onderzoek plaatsvond. Een uitzondering is gemaakt in de Hoofdstukken 1 en 9 om de meest recente ontwikkelingen te kunnen vermelden.

een hoofdstuk over de toekomst van huwelijk en gezin. Een dergelijk hoofdstuk is tot stand gekomen op basis van de inzichten neergelegd in de eraan voorafgaande, enkele honderden bladzijden, zodat verondersteld mag worden, dat er een gedegen kennis van huwelijk en gezin aan ten grondslag ligt.
Tot nu toe is er slechts zeer weinig onderzoek verricht naar toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin. Voor Nederland zijn er vijf onderzoeken bekend, waarvan er drie dateren van 1975 of later. In de buitenlandse literatuur werden er eveneens maar weinig aanwijzingen voor dergelijk onderzoek aangetroffen. Het betreft o.a. de studie van BERNARD "The Future of Marriage" (1972). De studies van Nederlandse bodem zijn: "De Toekomst op Zicht, een wetenschappelijk onderzoek naar de verwachtingen van de Nederlander voor de periode 1970-1980" (1970); "Geboorte en Gezinsvorming in Nederland - Ontwikkelingen en Vooruitzichten" (1974), rapport van werkgroep I van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk; "Het Gezin tussen Verleden en Toekomst" (DOUMA, 1975); "De Emancipatie van de Vrouw", rapport uitgebracht door de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (SCHOONENBOOM en IN'T VELD-LANGEVELD, 1976) en "Communes en Communebewegingen, een literatuurstudie" (CRAMWINCKEL-WEEDA, 1976).
Met betrekking tot de Amerikaanse textbooks, waarin aandacht wordt besteed aan de toekomstige ontwikkelingen van huwelijk en gezin, beperken we ons tot recent verschenen studies. De zienswijzen van vier auteurs (waaronder een duo, nl. REISS, NYE en BERARDO, en SKOLNICK), die uiteenlopen in hun benaderingswijze van het gezin zullen aan de orde komen. Verder kan - getuige het voorwoord - het boek "Seksualiteit, Huwelijk en Gezin in Nederland" van de hand van KOOY (1975), eveneens tot de textbooks worden gerekend.

De tweede categorie die in de literatuur over toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin wordt onderscheiden, is die der *artikelen*. Deze artikelen zijn ontstaan als bijdrage aan een congres of symposium of zijn rechtstreeks geschreven ten behoeve van een bundel over de toekomst van huwelijk en gezin. Deze bijdragen berusten meestal op kennis van empirisch onderzoek en van statistische trends uit verleden en heden, waarop de auteur zijn toekomstvisie baseert. Niet altijd is deze toekomstvisie even hecht onderbouwd. Sommige auteurs vermelden zelf dat hun beschouwingen over de toekomst nogal speculatief zijn. Zo vermeldt WEISS: "I am going to speculate about the way in which the family life may develop in the near future".[57)]
Daarnaast zijn er artikelen waarin de auteur uitsluitend gebruik maakt van

speculatie en fantasie. Dat zijn de science fiction verhalen. Science fiction is een literair genre, waarin de invloed van wetenschap en techniek op individu en samenleving van de toekomst wordt geschetst. De schrijvers van science fiction verhalen kunnen soms erg sensibel zijn voor wat er in hun tijd gebeurt. De science fiction verhalen over huwelijk en gezin weerspiegelen mogelijke ontwikkelingen, die aan de fantasie van de schrijver zijn ontsproten. De onlangs in Amerika verschenen bundel "Marriage and Family through Science Fiction" (ed. VAL CLEAR e.a., 1976) bevat 23 gedramatiseerde verhalen over toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin, waarin de ideeën over robots die de huishouding doen niet ontbreken.[58)]
Verreweg het grootste deel van de artikelen is echter te kenschetsen als artikelen van meer wetenschappelijke aard.
Een eerste inventarisatie leert dat er vanaf 1960 een kleine zestig van deze artikelen zijn verschenen, waarvan het leeuwendeel in de Verenigde Staten. De eerste artikelen dateren uit 1964[59)], daarna verschijnen er nog enkele[60)] totdat in 1970 ruim twintig artikelen met betrekking tot toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin worden gepubliceerd. Hun verschijnen valt samen met de publicatie van de bundel "The Family in search of a Future", geredigeerd door OTTO, waarin vijftien van deze artikelen zijn opgenomen.[61)] In 1972 verschijnt wederom een groot aantal artikelen ten gevolge van een speciale uitgave van de Family Coordinator die aan dit onderwerp is gewijd.[62)] In de volgende jaren verschijnen er gestadig nog enkele artikelen: twee in 1973[63)], zes in 1975[64)], één in 1976[65)] en twee in 1977[66)]. In het begin van de jaren zeventig bestaat er een hausse in de belangstelling naar de toekomst van het gezin, die vorm krijgt in een groot aantal wetenschappelijke artikelen van essayistische aard. Deze belangstelling verdwijnt daarna niet geheel, maar zij blijft in verminderde mate aanwezig.

Na deze meer beschrijvende opmerkingen over de literatuur, wordt het tijd om aandacht aan de inhoudelijke kant ervan te besteden. Het gaat daarbij om de vraag welke ontwikkelingen op het terrein van huwelijk en gezin in de literatuur verwacht worden. Eerst komen de omvangrijke, goed gefundeerde studies aan de orde, daarna wordt ingegaan op de inhoud der artikelen.
Vooraf dient echter nog gewezen te worden op de uiterst beperkte mogelijkheden van toekomstonderzoek wat het voorspellen van gebeurtenissen betreft. Dit blijkt o.a. uit het onderzoek "De Toekomst op Zicht", waarin in 1970 aan een zeventig deskundigen gevraagd is, wat zij als grootste probleem zien van

Nederland binnen de eerstkomende twintig jaar. Het probleem van de werkloosheid en de stagnerende economische groei werden hierbij niet genoemd.[67]
Beide zaken blijken in de tweede helft van de jaren zeventig echter zeer belangrijke problemen te zijn. Evenzo bestond er onder de deskundigen in 1970 geen vrees voor werkloosheid op grote schaal en geen angst voor de gevolgen van automatisering. Verwacht werd dat het percentage werkenden in de tertiaire sector sterk zou toenemen.[68]
Hieruit blijkt dat de prognostische waarde van toekomstonderzoek niet altijd groot is. Het belang van dergelijk onderzoek ligt overigens dan ook niet zozeer in het voorspellen-op-zichzelf, als wel in het op gang brengen van een discussie op breed terrein over toekomstige ontwikkelingen in de samenleving, om de bewustwording van wat er gaande is te vergroten.

De goed gefundeerde studies

In het eerste onderzoek "De Toekomst op Zicht" (1970) is een representatieve steekproef van de Nederlanders van 15-50 jaar ondervraagd naar hun toekomstverwachtingen en -wensen. Tevens is een groep deskundigen geraadpleegd over de ontwikkelingen die zij verwachten in de periode 1970-1980. Het gezin is één van de vijf onderzochte deelterreinen in deze studie.
Aan de steekproef van 15-50 jarigen is gevraagd welke ontwikkelingen zij verwachten of wenselijk achten ten aanzien van de echtscheidingsprocedure, andere samenlevingsvormen, legalisering van abortus, strengheid in de opvoeding, normbesef van jongeren en werkende gehuwde vrouwen. Helaas worden de verwachtingen ten aanzien van deze verschillende aspecten van huwelijk en gezin niet op elkaar betrokken, zodat er niet een bepaald beeld naar voren komt of bepaalde beelden verschijnen. Wel schrijven de auteurs: "Samenvattend kan men zeggen dat men voor de toekomst geen revolutionaire veranderingen in het gezinsleven behoeft te verwachten".[69] De interviews met de deskundigen leveren evenwel aanwijzingen op, dat er op het terrein van huwelijk en gezin wel het een en ander kan gaan veranderen. Wij citeren: "... Het sterk institutionele karakter van het gezin zal afnemen. Wij groeien naar meer open samenlevingsvormen toe. Ook zullen er alternatieve samenlevingsvormen tot ontwikkeling komen. Er zal een verbreding van het begrip huwelijk plaatsvinden; men zal het niet alleen in de exclusieve paarvorming zoeken. Ook zal wellicht het instituut van het proefhuwelijk meer geïnstitutionaliseerd worden. Het toenemende verantwoordelijkheidsgevoel zal zich uiten in het bewust

ter wereld brengen van kinderen, hetgeen impliceert dat men ernaar streeft, de kinderen in een optimale situatie te laten opgroeien". Verder zal abortus meer in overweging genomen worden ter beëindiging van een ongewenste zwangerschap. Daarnaast zal een belangrijke invloed uitgaan van de emancipatie van de vrouw. In toenemende mate zal zij een gelijkwaardige partner van de man worden. De 'zelfstandig opererende vrouw' zal meer dan in het verleden een normaal verschijnsel zijn.[70] Uit het rapport komt niet naar voren of dit beeld gedistilleerd is uit de antwoorden van de verschillende deskundigen als gemeenschappelijk element in hun verwachtingen terwijl over andere elementen de meningen uiteenliepen, of dat dit beeld door vrijwel alle respondenten als totale toekomstverwachting werd gehuldigd. Evenmin wordt er een relatie gelegd met ontwikkelingen op andere terreinen zoals bijvoorbeeld woningbouw, onderwijs en welvaart, terwijl het materiaal hiervoor wel beschikbaar was.
Het rapport "Geboorte en Gezinsvorming in Nederland" (1974), dat in opdracht van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk werd opgesteld, draagt een geheel ander karakter. In dit rapport, waarin getracht wordt meer zicht te krijgen op de toekomstige ontwikkelingen van het geboortenverschijnsel, wordt gebruik gemaakt van de retrospectieve methode. Dit betekent dat de trends die zichtbaar worden, worden doorgetrokken met inachtneming van de van belang geachte sociale verschijnselen. Op deze wijze worden ruim twintig hypothesen ontwikkeld, die het verwachte verloop van de ontwikkelingen met betrekking tot de vruchtbaarheid weergeven. Verwacht wordt dat de huwelijksfrequentie zal dalen, dat de gemiddelde leeftijd van eerste huwelijk op den duur iets zal stijgen, dat het interval tussen huwelijkssluiting en geboorte van het eerste kind zal toenemen en dat de huwelijksvruchtbaarheid en de buitenechtelijke vruchtbaarheid verder zullen dalen.[71] Ten aanzien van de huwelijksvruchtbaarheid worden twee hypothesen opgesteld, omdat beide ontwikkelingen (een vruchtbaarheid van 165 resp. van 193 geboorten per 1.000 vóór de leeftijd van 50 jaar huwende vrouwen) reëel lijken. Met behulp van deze hypothesen worden in het rapport vooruitberekeningen voor het bevolkingsverloop tot 2050 opgesteld.
Aangezien in deze studie het verloop van de vruchtbaarheid het probleem vormt, beslaat zij slechts een gedeelte van het terrein van huwelijk en gezin. Zo wordt bijvoorbeeld alleen zijdelings aandacht besteed aan de positie van de vrouw en wordt in het geheel geen aandacht gegeven aan de dagelijkse verzorging van de huisgenoten, welke onderwerpen buiten het bestek van de opdracht vallen.
DOUMA is in zijn dissertatie "Het Gezin tussen Verleden en Toekomst" (1975)

op zoek naar een gezinstype dat past in een post-industriële samenleving. Hij is van mening dat de maatschappij een verandering ondergaat, die kansen biedt voor een nieuwe vormgeving aan en een nieuwe waardencombinatie met betrekking tot seksualiteit, huwelijk en gezin.[72] De industriële samenleving maakt plaats voor de post-industriële samenleving. DOUMA construeert dan een gezinstype, het plastisch of post-modern gezinstype, dat in de post-industriële samenleving past. Dit plastisch gezinstype is niet primair geconstrueerd op basis van waarschijnlijk geachte ontwikkelingen. Daarentegen spelen wenselijk geachte ontwikkelingen een belangrijke rol bij de constructie van dit gezinstype.[73] DOUMA zelf vermeldt: "Het is van veel belang het waarde- of preferentie-element in het Leitbild te onderkennen, want er kan in de komende maatschappij - en er moet gezien de spanningen in de huidige - een betekenisvolle waardenverschuiving plaatsvinden..."[74]
Elementen van het plastisch gezinstype zijn: gelijkberechtiging der geslachten, hetgeen grotere onafhankelijkheid van de vrouw impliceert zowel in economisch als in psychologisch opzicht; persoonlijkheidsopbouw en zelfexpressie zullen centraal staan en een arbeidsintensieve huishouding met veel technische gemakken ('hochtechnisiert') zal de groepsidentiteit inhoud vermogen te geven. Een meer gedetailleerde beschrijving van dit type wordt in Hoofdstuk 7 gegeven (zie pag. 113, 114).
DOUMA onderwerpt het door hem geconstrueerde plastische gezinstype aan een empirische toetsing. Het gaat hem daarbij om de vraag in hoeverre er al het een en ander van het plastisch gezinstype te herkennen is in milieus met een hoge sociaal-economische status, als voorafschaduwing van wat de milieus met lagere sociaal-economische status morgen zullen doen. Het plastisch gezinstype wordt geoperationaliseerd met behulp van 28 items die tezamen de plasticiteitsschaal vormen. Het is echter de vraag in hoeverre deze plasticiteitsschaal een valide operationalisering is van het plastische of post-moderne gezinstype. NOOIJ wijst op het ontbreken van een verantwoording van de gekozen items. "Waarom zijn bijvoorbeeld een positieve houding tegenover abortus en het bezit van een bankrekening valide indicaties voor het plastische gezin?" vraagt NOOIJ.[75] Daarnaast is het evenmin duidelijk hoe de huishouding die de groepsidentiteit inhoud kan geven, geoperationaliseerd is met één of meer van de gekozen items.
De empirische toetsing laat in elk geval zien dat de sociaal-economische status van invloed is op de plasticiteit van het gezin, zoals door DOUMA geoperationaliseerd. Daarnaast blijkt ook de factor godsdienst van invloed te

zijn op de gezinsplasticiteit. DOUMA komt tot de conclusie, dat de ontworpen concepten en schema's (waaronder het post-moderne gezinstype) houdbaar zijn gebleken.[76]

Het vierde rapport dat hier onder de loupe wordt genomen is getiteld "De Emancipatie van de Vrouw" en het is geschreven in opdracht van de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1976). Deze studie draagt wederom een ander karakter dan de voorgaande onderzoeken. Met de studie "De Emancipatie van de Vrouw", die als eerste is uitgevoerd binnen het project "Waarden en Normen" van de Raad, werd beoogd een vorm van toekomstverkenning te ontwikkelen waarin niet alleen wordt nagegaan hoe de toekomst er uit zal zien wanneer in het verleden geconstateerde trends zich voortzetten, maar waarin ook geanalyseerd wordt hoe de toekomstige samenleving er uit zal zien wanneer bepaalde waarden gerealiseerd zouden worden.[77] Het gaat in deze studie, naast een exploratieve toekomstverkenning, om een normatieve verkenning. De methode die daarbij gehanteerd wordt is het schrijven van scenario's, dat zijn schetsen van toekomstige situaties bij realisering van een bepaald waardenpatroon.

In deze studie wordt, naast een verrassingsvrij toekomstbeeld (d.i. een toekomstbeeld dat ontstaat als de trends ten aanzien van de positie van de vrouw zich ongewijzigd voortzetten), nagegaan hoe de samenleving er uit zal zien als bepaalde waardenpatronen rond de positie van de vrouw gerealiseerd zouden zijn. Het gaat om twee waardenpatronen, die onderling principieel verschillen, namelijk: "Man en vrouw zijn gelijkwaardig, de vrouw is primair verantwoordelijk voor de gezinstaken" en "Man en vrouw hebben gelijke posities in gezin en arbeid".

Het waardevolle van dit onderzoek ligt o.i. in het presenteren van een aantal alternatieve toekomstmogelijkheden, waardoor het belang van beleidsbeslissingen op dit moment wordt aangetoond, maar waarmee tevens steun wordt geboden aan het nemen van beleidsbeslissingen doordat getracht is verschillende 'eind'situaties te laten zien.

Het laatste onderzoek van Nederlandse bodem is de literatuurstudie verricht door CRAMWINCKEL-WEEDA, getiteld "Communes en Communebewegingen" (1976). De probleemstelling van dit onderzoek bevat o.a. de vraag naar de verwachtingen van de toekomstige ontwikkelingen van het communeverschijnsel. In deze studie worden de toekomstmogelijkheden van een drietal communetypen nagegaan, waarbij rekening wordt gehouden met de ervaringen per type tot dan toe.[78] CRAMWINCKEL-WEEDA komt tot de conclusie dat de religieuze communes op de langere duur wel kans van slagen hebben, maar dat het niet waarschijnlijk is dat het aantal

experimenten ermee in de naaste toekomst zal toenemen. De politieke communes daarentegen lijken in de nabije toekomst weinig kans van slagen te hebben. Het is echter wel te verwachten dat er meer van dergelijke communes worden opgericht, vooral onder jongeren. Deze communes lopen dan het risico binnen enkele jaren weer uiteen te vallen. De relatiecommune sluit aan bij een algehele sociale veranderingstendens, namelijk de verminderde nadruk op het streven naar welvaart en de vergrote nadruk op het streven naar een leefbare wereld. De relatiecommune, waarbinnen het gezin een herkenbare eenheid is, heeft, volgens CRAMWINCKEL-WEEDA, enige toekomstkansen. Wel zal de commune volgens haar een marginaal verschijnsel blijven. Zij acht het tevens waarschijnlijk dat de relatiecommunes van tijdelijke aard onder jongeren zullen toenemen.
Naast de vijf Nederlandse onderzoeken hebben we in de buitenlandse literatuur weinig aanwijzingen aangetroffen van goed gefundeerde studies. Het betreft o.a. een publicatie van de Amerikaanse sociologe BERNARD "The Future of Marriage" (1972).[79] BERNARD probeert zicht op de toekomst van het huwelijk te krijgen met behulp van historische ontwikkelingen, statistische trends en de visie van 'profeten', die vertellen hoe de toekomst er volgens hen zou moeten uitzien. Alvorens de toekomst van het huwelijk aan de orde komt, constateert BERNARD dat de betekenis van het huwelijk voor de man verschilt van die voor de vrouw. Zij spreekt dan ook over 'zijn' en 'haar' huwelijk. De voorspellingen van het huwelijk door mannen verschillen dan ook van die door vrouwen. De voorspellingen van mannen tasten vooral de duurzaamheid en de seksuele exclusiviteit aan, terwijl de voorspellingen van vrouwen zich vooral verzetten tegen de huidige beperkte rol van de vrouw. BERNARD is van mening dat het huwelijk als institutie in de toekomst zal blijven bestaan, hoewel de vorm ervan kan veranderen. Naast het huidige huwelijk zullen er andere relatie- en huwelijkstypen komen. Keuzemogelijkheid in relatie- en huwelijkstypen is een belangrijk kenmerk van het huwelijk in de toekomst. Het huwelijk in de toekomst zal meer aangepast zijn aan de behoeften van de vrouw, met name de behoeften van autonomie en economische zelfstandigheid. 'Role-sharing' lijkt, aldus BERNARD, hiervoor een belangrijk instrument: man en vrouw hebben beiden de zorg voor kinderen en de huishouding en verrichten ook beiden beroepsarbeid.
Na de weergave van de inhoud van een zestal onderzoeken naar toekomstige ontwikkelingen van huwelijk en gezin, wordt nu aandacht besteed aan hetgeen in een aantal textbooks over de toekomst van huwelijk en gezin naar voren is gebracht.
Het laatste hoofdstuk in het boek "The family system in America" (1971), ge-

schreven door REISS, heeft als titel "The family system in AD 2000".[80] Het boek is gekenmerkt door een institutionele benaderingswijze van het gezin. REISS ziet in de komende drie decennia geen grote veranderingen met betrekking tot het systeem het gezin. Deze veranderingen hebben zich al aan het begin van deze eeuw voltrokken, aldus deze auteur. Hij doelt daarbij op de toename in echtscheidingen, voorechtelijke seksualiteit en de afname van relatie met familieleden. Het huidige gezin is aangepast aan de industrieel urbane maatschappij. Binnen dit gezinssysteem zullen zich wel veranderingen voltrekken in de richting van autonomie en gelijkheid tussen de leden, zowel tussen man en vrouw als tussen ouders en kinderen. Er blijven sterk emotionele bindingen tussen de gezinsleden, wat het gezin tot een vluchtheuvel doet worden. Hieraan zal de behoefte in de toekomst groter worden, aldus de toekomstschouw van REISS.
NYE en BERARDO wijden in hun textbook "The Family. Its Structure and Interaction" (1973) eveneens het slothoofdstuk aan de toekomst van het gezin.[81] Deze auteurs zijn beïnvloed door de structureel-functionele benaderingswijze van het gezin. Zij onderscheiden een aantal maatschappelijke trends die van invloed zullen zijn op de vormgeving van het gezin in de nabije toekomst, namelijk de demografische revolutie (bevolkingsgroei e.a.), de cybernetische revolutie (automatisering en de gevolgen van het gebruik van de computer) en de mensenrechtenrevolutie (gelijke rechten van mannen en vrouwen). Een aantal kenmerken van het gezin van de toekomst zijn volgens NYE en BERARDO: een toenemend aantal werkende vrouwen; voldoende kinderdagverblijven en andere voorzieningen om kinderen op te vangen; een standaardisatie van consumptiegewoonten en een convergentie van waarden ten aanzien van kindertal, geboortenregeling e.d.; een toename van echtscheidingen en hertrouw; meer egalitaire gezinsstructuur; verdergaande beheersing van de vruchtbaarheid; toename van voor- en buitenechtelijke seksualiteit. Speciale instellingen zullen de huishoudelijke taken meer en meer verrichten en de behoefte aan een therapeutische rol van de echtgenoten jegens elkaar wordt groter in de complexer wordende samenleving. Deze auteurs verwachten niettemin dat het gezin als institutie zal blijven bestaan. De verzorgende en de socialisatiefunctie blijft in het gezin. Een permanente relatie tussen een man en een vrouw is een effectieve wijze om de seksuele behoeften te bevredigen, om affectie te geven, om therapeut voor elkaar te zijn en om een partner in de recreatieve bezigheden te hebben. Tot zover het toekomstbeeld van NYE en BERARDO.
SKOLNICK hanteert in haar textbook "The Intimate Environment. Exploring Marriage and the Family" (1973) een conflictperspectief op de samenleving.

Hierbij wordt ervan uitgegaan dat verandering en conflict natuurlijke condities zijn van het sociale leven. Het laatste hoofdstuk met als titel "The Family: Prospects and Policies" is aan de toekomst van het gezin gewijd.[82] SKOLNICK hecht veel gewicht aan de beweging van de jaren zestig en is van mening dat de samenleving een fundamentele verandering zal ondergaan: er ontstaat een post-industriële samenleving. Kenmerkend is de belangrijke plaats die kennis en wetenschap in deze maatschappij innemen. De sterke urbanisatie zal tot een gebrek aan locale gemeenschapszin leiden ('bloodless community'), waardoor er een intensivering van het gezinsleven zal plaatsvinden. SKOLNICK betoogt dat elk gezinssysteem conflicten zal meebrengen. Er is volgens haar nooit een langdurige fase van conflictvrij evenwicht. "Every principle of family organization, whatever its benefits, entails certain costs."[83] Zij pleit dan ook voor 'back-up' instanties, die de feilen van een gezinssysteem kunnen opvangen. In concreto gaat het om instanties in de verzorgende en opvoedende sfeer. Zij noemt bijvoorbeeld kinderdagverblijven, voorzieningen op het terrein van de gezondheidszorg en een gegarandeerd basisinkomen per gezin.
Als laatste wordt het woord gegeven aan KOOY. Hij gaat in het slothoofdstuk van het boek "Seksualiteit, Huwelijk en Gezin in Nederland" (1975) in op de toekomstmogelijkheden van huwelijk en gezin.[84] Hij veronderstelt dat de belangrijkste vormende krachten van huwelijk en gezin in verleden en heden (groeiende natuurbeheersing, voortgaande secularisering, verdergaande maatschappelijke differentiatie en toenemende individuatie) zich in de toekomst zullen voortzetten. Dit zal tot gevolg hebben, aldus KOOY, dat zich op het terrein van seksualiteit, huwelijk en gezin belangrijke verdere veranderingen zullen voordoen. Hij verwacht als meest saillante aspecten: verder toenemende seksuele permissiviteit, maar niet consumptieseks als toonaangevende waarde. De auteur verwacht dat de paarrelatie als vol-menselijke relatie waarde en norm zal blijven, echter het accent op deze relatie zal ook de oorzaak van vele problemen worden. Steeds minder zullen wederzijds economisch belang, kinderen en sociale controle partners helpen in hun blijvende aanvaarding van elkaar. Door structurele oorzaken zal er een groeiend onvermogen ontstaan om het gewenste te realiseren. Dit is de kern van het toekomstbeeld zoals KOOY dat ziet. Dit beeld wordt verder met een twintigtal toekomstverwachtingen aangevuld, van "meer jongeren zullen reeds in hun vroege puberteit geslachtsgemeenschap plegen" tot "vrij veel gescheidenen, in het bijzonder uit de jongere leeftijdsgroepen, zullen hertrouwen, maar de kans is groot dat onder hen in toenemende mate een nieuwe duurzame relatie wordt gezocht zonder legalisatie ten stad-

huize".[85]

Als we tussentijds de stand van zaken opmaken van wat de literatuur ons over de toekomst van huwelijk en gezin leert, dan blijkt dat vier van de tien meer gefundeerde studies over dit onderwerp verschenen zijn in 1975 of later. Dat betekent dat de inhoud ervan nauwelijks kon worden betrokken in de opzet van ons onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin. Verder blijkt dat er uiterst weinig empirisch onderzoek is verricht naar de toekomstverwachtingen ten aanzien van huwelijk en gezin. De meer gefundeerde studies waarvan in het voorgaande melding is gemaakt, leveren tezamen een groot aantal gegevens over toekomstige ontwikkelingen van aspecten van huwelijk en gezin. Deze gegevens staan echter betrekkelijk los van elkaar en zijn moeilijk in een onderling verband te brengen, zodat er niet gemakkelijk een samenhangend beeld ontstaat. Eén van de redenen hiervan is dat een aantal studies betrekking hebben op een facet van huwelijk en gezin (bijvoorbeeld geboorte, emancipatie van de vrouw, communes) en niet op het gehele systeem van huwelijk en gezin. De studies die wel betrekking hebben op het gehele systeem van huwelijk en gezin verschillen onderling nogal in werkwijze, zodat ook de erin ontwikkelde toekomstbeelden moeilijk onder één noemer zijn te brengen. Er resulteert een behoefte aan ordening van de verschillende toekomstverwachtingen voor huwelijk en gezin, een behoefte aan een samenhangend beeld van toekomstige ontwikkelingen op dit terrein. Eerst zal echter de inhoud van de artikelen over dit onderwerp nog aan de orde komen.

De artikelen

Het aantal wetenschappelijke artikelen over toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin is beduidend groter dan het aantal omvangrijke, goed gefundeerde studies over dit onderwerp. Een eerste inventarisatie leverde 56 artikelen op, verschenen na 1960 en betrekking hebbend op toekomstige ontwikkelingen van huwelijk en gezin.[86] Deze wetenschappelijke artikelen zijn alle van essayistische aard. Het zijn beschouwingen over de toekomst van huwelijk en gezin, waarbij gebruik wordt gemaakt van kennis van historische ontwikkelingen en van theorieën of fragmenten van theorieën over sociale verschijnselen. De kwaliteit van de artikelen loopt nogal uiteen, zowel in de bijdrage die zij leveren aan de verwachte ontwikkelingen als in de motivering ervan. In de meeste artikelen wordt niet duidelijk een relatie gelegd met de verwachte

ontwikkelingen van de maatschappelijke context. Dit wil niet zeggen dat andere maatschappelijke ontwikkelingen niet worden aangestipt, maar het blijft bij 'aanstippen', alleen even noemen, zonder deze ontwikkeling in verband te brengen met het terrein van huwelijk en gezin.
Aangezien de benaderingswijze van de auteurs en de kwaliteit van de artikelen sterk uiteenlopen, is het niet gemakkelijk om de inhoud van de 56 artikelen samen te vatten. Om niettemin een indruk te krijgen van de door de auteurs verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, worden de onderwerpen waarvoor een ontwikkeling is geformuleerd beknopt in onderstaand schema opgenomen. Tevens wordt het aantal keren dat een onderwerp ter sprake komt vermeld en wordt aangegeven of de auteurs overeenstemmen in de verwachte ontwikkeling. Indien dit het geval is wordt deze ontwikkeling in telegramstijl genoemd.

Onderwerpen in 56 artikelen, gewijd aan de toekomst van huwelijk en gezin

	Onderwerp	Aantal keer genoemd	Menings-overeen-stemming	Richting
1.	Vrijheid in het aangaan van seksuele relaties	19 x	ja	toenemen
2.	Variëteit aan leefvormen	18 x	ja	toenemen
3.	Rol- en taakverdeling tussen man en vrouw	16 x	ja	flexibeler en tenderend naar gelijkheid
4.	Instellingen t.b.v. opvoeding, verzorging en hulpverlening	12 x	ja	toenemen
5.	Emancipatie vrouw	11 x	ja	voortzetten
6.	Echtscheiding	11 x	neen	-
7.	Aard van het huwelijk	10 x	ja	meer openheid
8.	Geïsoleerd gezin	9 x	neen	-
9.	Communes	8 x	neen	-
10.	Het gezin als institutie	8 x	ja	blijft bestaan
11.	Peergroup	8 x	ja	belangrijker
12.	Huwelijksleeftijd	7 x	neen	-
13.	Gezinsgrootte	6 x	neen	-
14.	Vrouwen op de arbeidsmarkt	6 x	neen	-
15.	Waardering van seksualiteit	6 x	ja	opener houding, lichamelijkheid-op-zich

	Onderwerp	Aantal keer genoemd	Menings-overeen-stemming	Richting
16.	Centraal wonen e.d.	5 x	ja	toenemen
17.	Hertrouwen	5 x	ja	toenemen
18.	Machtsstructuur man-vrouw	5 x	ja	meer egalitair
19.	Rol overheid	5 x	ja	toenemen
20.	Ongewenste zwangerschappen	4 x	ja	afnemen
21.	Opvoedingsfunctie van het gezin	4 x	ja	wordt belang-rijker
22.	Groepshuwelijk	3 x	?	-
23.	Alleenstaanden	3 x	ja	toenemen
24.	Het huwelijk als institutie	3 x	neen	-
25.	Huwelijksfrequentie	3 x	neen	-
26.	Buitenechtelijke kinderen	3 x	neen	-
27.	Affectieve functie van het gezin	3 x	ja	toenemen
28.	Relatie ouders-kinderen	3 x	ja	meer vertrouwens-relatie
29.	Vrijwillige kinderloosheid	3 x	ja	toenemen
30.	Procreatieve functie van het gezin	2 x	neen	-
31.	Statustoewijzende functie van het gezin	2 x	ja	afnemen
32.	Generatiekloof	2 x	neen	-
33.	Voorechtelijke seksualiteit	2 x	ja	toenemen
34.	Invloed van familieleden	2 x	ja	afnemen
35.	Homoseksuele relaties	2 x	ja	toenemen
36.	Het gezin als primaire groep	2 x	neen	-

Voorts vermelden wij nog een twaalftal onderwerpen die slechts één maal in de geanalyseerde artikelen worden genoemd, namelijk: één-oudergezinnen; 'modified' open huwelijk; geboortencijfer; huishoudensgrootte; consumptieve levensstijl; de omvang van huishoudelijk werk; kwaliteit van het gezinsleven; 'empty-nest' fase; relatie gezin-onderwijs; partnerkeuze bij huwelijkssluiting; aandeel 'teen-age' huwelijken en delegatie van gezinsfuncties.

Uit dit schematisch overzicht blijkt dat het ene aspect veel vaker genoemd wordt dan het andere. Het aspect van huwelijk en gezin dat het meest genoemd is ('vrijheid in het aangaan van seksuele relaties'), wordt echter nog maar in een derde van de betrokken artikelen aangetroffen (nl. 19 x). Uit het bovenstaande schema kan worden afgeleid, dat de wetenschappelijke artikelen over de toekomst van huwelijk en gezin vaak betrekking hebben op uiteenlopende aspecten van huwelijk en gezin. Verder bestaat er lang niet altijd meningsovereenstemming tussen de respondenten over de verwachte ontwikkelingen. Voor een derde van de items lopen de verwachtingen van de auteurs uiteen. Analyse van de 56 artikelen leert bovendien nog dat er geen algemeen aanvaard referentiekader gehanteerd wordt in de beschouwingen over toekomstige ontwikkelingen op het terrein van huwelijk en gezin. De ene auteur vindt dit aspect belangrijk, de andere dat. De analyse levert slechts een overzicht van relevant geachte onderwerpen op dit terrein.

Resumerend kan gezegd worden dat analyse van de meer gefundeerde studies en van de artikelen over toekomstige ontwikkelingen met betrekking tot huwelijk en gezin leert:

- er is weinig empirisch onderzoek naar verwachtingen omtrent toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin verricht;
- de auteurs van artikelen op dit terrein hanteren niet een algemeen aanvaard referentiekader. Het gevolg is dat hun toekomstbeschouwingen sterk uiteenlopen in werkwijze en behandelde aspecten van huwelijk en gezin;
- er bestaat geen samenhangend beeld tussen de verschillende, uit empirisch onderzoek resulterende, verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin.

Het lijkt dan ook niet van belang ontbloot om in het kader van een empirisch onderzoek, potentiële auteurs ('deskundigen') systematisch te laten nadenken over toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin èn om hun meningen met elkaar in verband te brengen.

3. PROBLEEMSTELLING EN RELEVANTIE VAN HET ONDERZOEK

3.1 De probleemstelling

De toekomst heeft de mensheid altijd al beziggehouden, zoals blijkt uit het bestaan van apocalyptische geschriften, orakels en andere vormen van waarzeggerij. In deze empirisch sociologische studie staat eveneens de vraag naar komende ontwikkelingen centraal.
Er wordt in dit onderzoek niet van uitgegaan dat de toekomst zich als een noodlot, dus onvermijdelijk over ons voltrekt. In de beslissingen van vandaag wordt mede vorm gegeven aan de wereld van morgen. Om het met een 19e eeuwse Nederlandse dichtregel te zeggen "In het verleden ligt het heden, in het *nu* wat worden zal".[87] Enerzijds wordt de toekomst bepaald door het heden, door beslissingen die nu genomen worden en die consequenties hebben voor de toekomst, anderzijds ligt de toekomst niet volledig open, daar gebeurtenissen in het verleden processen op gang gebracht hebben, die mede de toekomst bepalen (bijv. demografische processen).
Het *doel* van dit onderzoek is pogen zicht te krijgen op de ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin in de eerstkomende vijftien jaar (d.i. bij de aanvang van het onderzoek de situatie omstreeks 1990). Voor dit onderzoek wordt gedacht aan een periode van vijftien jaar omdat een poging vooruit te zien zodanig moeilijk is, vooral waar het sociale verschijnselen betreft, dat het weinig zin heeft ver in de toekomst te gaan.
Een hanteerbare methode om zicht op de toekomst van huwelijk en gezin te krijgen, lijkt het raadplegen van deskundigen op dit terrein en het daarna systematisch met elkaar in verband brengen van hun verwachtingen. Deze methode is geïnspireerd door de Delphi methode (zie Hoofdstuk 4).

Het is zinvol om in de toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin een onderscheid te maken tussen verwachte en wenselijk geachte ontwikkelingen. Ten eerste is dit onderscheid van belang om de verwachte ontwikkelingen zo zuiver mogelijk te verkrijgen. Getracht wordt om het element van 'wishful thinking' in de verwachte ontwikkeling zo klein mogelijk te doen zijn, door steeds naar zowel de verwachte als de gewenste ontwikkeling van een

aspect van huwelijk en gezin te vragen. Ten tweede is het genoemde onderscheid van belang om de wenselijk geachte ontwikkelingen op zichzelf te leren kennen. Hiermee kan een verruiming aan toekomstmogelijkheden ontstaan. Verder is niet alleen relevant *welke* ontwikkelingen verwacht worden, maar ook *waarom* deze ontwikkelingen worden verwacht.*) Dit om zicht te krijgen op de maatschappelijke krachten, die een bepaalde ontwikkeling worden verondersteld te bewerkstelligen en daarmee op de mogelijke beïnvloedingsmomenten ten aanzien van de toekomst.

Het gaat in dit onderzoek om ontwikkelingen, die door deskundigen op het terrein van huwelijk en gezin verwacht en gewenst worden. De vraag, in hoeverre kenmerken en eigenschappen van de deskundigen zelf van invloed zijn op de door hen verwachte en gewenste ontwikkelingen, dient tevens aan de orde te komen. Met name gaat het daarbij om de invloed van hun specifieke deskundigheid en van hun persoonlijke waardenoriëntatie. Het blootleggen van deze mogelijke invloed voorkomt een verabsolutering van de verwachte en gewenste ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin.

De probleemstelling van het onderzoek luidt dan als volgt:

1. Welke ontwikkelingen verwachten de deskundigen ten aanzien van huwelijk en gezin in de eerstkomende vijftien jaar?
2. Welke factoren zijn volgens hen van invloed op de ontwikkelingen rond huwelijk en gezin?
3. Welke ontwikkelingen achten de deskundigen maatschappelijk wenselijk ten aanzien van huwelijk en gezin in de eerstkomende vijftien jaar?
4. In welke mate spelen de deskundigheidssector en de persoonlijke waardenoriëntatie van de deskundigen een rol ten aanzien van de door hen verwachte en wenselijk geachte ontwikkelingen?

*) Hetzelfde geldt m.b.t. de gewenste ontwikkelingen.

3.2 De relevantie

"Als wij ervan uitgaan, dat de toekomst die ons te wachten staat geen geschenk van het noodlot is, maar dat de beslissingen van vandaag invloed hebben op de samenleving van morgen..., dan hebben we onze verantwoordelijkheden en zijn wij verplicht, pogingen te ondernemen de ontwikkelingen in die richting bij te sturen, die ons als de meest gewenste voorkomt", aldus HAKE, medewerker aan het project Europa 2000.[88] In deze door ons gedeelde zienswijze ligt het maatschappelijk belang van het uitgevoerde onderzoek. Het zicht krijgen op mogelijke verwachte en gewenste toekomsten, zoals in ons onderzoek is nagestreefd, kan de basis vormen voor een gefundeerd bijsturen van de ontwikkelingen. Als een verwachte toekomst niet wenselijk wordt geacht, is het zaak om de ontwikkeling in een wel gewenste richting om te buigen. Welk beeld als wenselijk wordt gezien is o.i. uiteindelijk een politieke keuze en een taak voor het beleid. Niettemin kan de wetenschap de bouwstenen voor een dergelijke keuze aandragen en dat is wat dit onderzoek beoogt te doen. Dit onderzoek biedt zicht op een aantal verwachte gezinstypen voor de periode omstreeks 1990. Daarnaast wordt tevens zicht gekregen op de door de respondenten wenselijk geachte ontwikkelingen in de primaire levenssfeer. De ontwikkelde alternatieve toekomstbeelden van huwelijk en gezin - hoe beperkt zij ook mogen zijn - zijn bedoeld tot nadenken en tot discussie aan te zetten. De reflectie en gedachtenwisseling kunnen dan leiden tot het nemen van gefundeerde beleidsbeslissingen, die bijvoorbeeld omvatten het scheppen van adequate voorzieningen in de samenleving om toekomstige knelpunten enigszins te verlichten.
Behalve voor het beleid kan ons onderzoek relevant zijn voor de wetenschap. In het voorgaande hoofdstuk bleek, dat er weinig empirisch onderzoek naar verwachtingen omtrent toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin is verricht. De weinige bedoelde empirische onderzoeken zijn in het voorgaande hoofdstuk aan de orde geweest. Daarbij bleek, dat de resultaten van de diverse onderzoeken betrekkelijk los van elkaar staan en moeilijk in een onderling verband zijn te brengen. Er resulteerde een behoefte aan ordening van de verschillende toekomstverwachtingen ten aanzien van huwelijk en gezin. Het onderhavig empirisch onderzoek naar verwachte (en gewenste) ontwikkelingen rond huwelijk en gezin, zal - hoe bescheiden misschien ook als bijdrage - een uitbreiding betekenen van de bestaande kennis en inzichten op dit terrein. Bovendien kan het een bijdrage leveren aan de in het vorige hoofdstuk geconstateerde, gewenste samenhang van toekomstverwachtingen ten

aanzien van huwelijk en gezin.
Verder wordt in het onderhavige onderzoek een methode beproefd, die weliswaar geïnspireerd is door de Delphi methode, maar die ook tegemoet komt aan de bezwaren tegen deze methode. De Delphi methode is namelijk een methode uit het toekomstonderzoek, die na aanvankelijke bewondering later ook terechte kritiek heeft gekregen. Voor zover wij weten is de in ons onderzoek ontwikkelde methode niet eerder in deze vorm toegepast. Dit onderzoek kan dan ook om methodologische redenen wellicht van enig belang zijn voor de wetenschap.

4. MOGELIJKHEDEN EN BEPERKINGEN VAN TOEKOMSTONDERZOEK

4.1 Inleiding

De meer wetenschappelijke betrokkenheid bij de toekomst vindt zijn oorsprong in de Verenigde Staten en dateert vanaf ongeveer 1940. De grote impuls hiervoor vormde het militair-strategisch onderzoek, dat in het kader van de Tweede Wereldoorlog werd verricht. Zonder de attitudes, de werkwijzen en het personeel, overgenomen vanuit dit onderzoeksveld, zou, volgens FOWLES, de wetenschap van de toekomst zijn doodgebloed.[89)]
De grote stoot voor het toekomstonderzoek werd niet door de sociologie gegeven, hoewel er bij de grondleggers van deze wetenschap wel een sterke betrokkenheid bij de toekomst bestond. Comte, de naamgever van de sociologie, formuleerde in de 19e eeuw als opdracht van deze wetenschap "savoir pour prévoir et prévoir pour pouvoir". Er was bij de grondleggers van de sociologie in de 19e en begin 20e eeuw wel een gerichtheid op de toekomst. Eén van hun doeleinden was kennis, gericht op de predictie. Deze gerichtheid van de sociologen zou allengs minder worden. KOOY geeft als mogelijke verklaring, dat het de sociologen, naarmate hun empirisch onderzoek vorderde, duidelijker is geworden dat het - gezien de moeilijkheden van voorspelling op maatschappelijk terrein -, dienstiger is, uitsluitend aandacht te wijden aan verleden en heden.[90)] In de jaren veertig krijgt de wetenschappelijke betrokkenheid bij de toekomst, zoals gezegd, een sterke impuls. In deze periode ontstaat ook de benaming futurologie, die door Flechtheim wordt voorgesteld voor het wetenschappelijk onderzoek van de toekomst. Het is overigens een term die later veel weerstanden zal oproepen. In de jaren zestig wordt deze impuls voor de wetenschappelijke betrokkenheid bij de toekomst, zowel in de Verenigde Staten als in Europa, versterkt. Er worden conferenties georganiseerd, de ene na de andere en instituten worden in snel tempo opgericht.[91)]
Ook in Nederland zijn deze ontwikkelingen aan te wijzen. In 1965 wordt de Werkgroep 2000 opgericht, die zich tot doel stelt: meer mensen meer bewust te maken van de toekomst. De activiteiten van de Werkgroep 2000 omvatten onder meer de verzorging van een reeks (toekomstgerichte) publicaties, de uitbouw van een documentatiecentrum en het onderhouden van contacten met personen en

instellingen werkzaam op het terrein van toekomstonderzoek.[92] Enkele jaren later verschijnt een omvangrijke studie van Polak over de toekomst, onder de naam Prognostica. In dezelfde periode verschijnen er ook meer populair geschreven publicaties over de toekomst (bijv. Morgen is Vandaag begonnen), en worden diesredes aan dit onderwerp gewijd (bijv. de 22e dies van Kerk en Wereld 1967).[93]
Na een aanvankelijk veelal positieve beoordeling, komt de futurologie geleidelijk aan in de jaren zeventig in een kwade reuk te staan. Futurologie is te pretentieus en futurologen worden vergeleken met speculanten: "Wij hebben immers de laatste jaren aan den lijve ondervonden dat de toekomst onberekenbaar is en iedereen die nog z.g. wetenschappelijk over dat onderzoek schrijft, schept daarom gevaarlijke illusies".[94] De teleurstelling ontstaat omdat de futurologie uit de jaren zestig niets voorspeld heeft over de grote problemen van de zeventiger jaren: energietekort, oliecrisis, milieuvervuiling en de recessie in de wereldeconomie.[95] Daarnaast wordt het wantrouwen in prognoses in het algemeen gesterkt, doordat eenmaal gemaakte prognoses al snel dienen te worden bijgesteld, zoals bijv. zelfs voor de bevolkingsprognoses het geval is. De chaos rond de term futurologie is niet gering. De inhoud ervan is onduidelijk en roept negatieve reacties op, aldus HUPKES.[96] Hij stelt dan voor om een neutrale, onbesmette term te gebruiken. De benaming 'toekomstonderzoek' zou aan deze eis voldoen. Deze benaming heeft zeker het voordeel dat de vaak negatieve associaties met het woord futurologie wegvallen.

Een fundamenteler probleem, namelijk of toekomstonderzoek wetenschap of eerder waarzeggerij is, wordt hiermee echter nog niet opgelost. Volgens HUPKES zijn er vier criteria waaraan wetenschappelijke activiteit moet voldoen, nl. verifieerbaarheid, controleerbaarheid, kwantificeerbaarheid en betrouwbaarheid.[97] Aan de door hem genoemde eisen verifieerbaarheid (is een uitspraak over de toekomst juist?) en betrouwbaarheid (mate van waarschijnlijkheid dat een uitspraak gerealiseerd wordt) kan in toekomstonderzoek niet worden voldaan. Geconcludeerd wordt dan ook, dat er voor toekomstonderzoek, vergeleken met de exacte disciplines, een vrij smalle wetenschappelijke basis resteert, die bestaat uit zichtbare consistentie van de werkwijze en worteling in de waarnemingen. Toekomstonderzoek is als elke tak van wetenschap gekenmerkt door een verwevenheid van denken met fantasie. 'Denken' wordt hierbij, in navolging van het Handboek Toekomstonderzoek, opgevat als de gang vanuit de ervaringen naar abstracties, terwijl kenmerkend voor de 'fantasie' het zichtbaar maken van een

idee is.[98] In wetenschappelijke activiteit heeft het denken de fantasie nodig (en omgekeerd) om vrucht te dragen. Ons inziens is in toekomstonderzoek het element van de fantasie wellicht sterker dan in de meeste andere vormen van empirisch onderzoek, omdat het object van onderzoek (nog) niet bestaat en daarom niet betrouwbaar te meten is. Het gaat hierbij echter slechts om een gradueel verschil.
Het door ons verrichte onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin is voor een belangrijk deel 'gewoon' empirisch onderzoek naar verwachtingen (en wensen) van deskundigen ten aanzien van huwelijk en gezin. Voor een ander deel is het uitgevoerde onderzoek te beschouwen als toekomstonderzoek, namelijk wanneer uit de verwachtingen van de deskundigen, conclusies met betrekking tot de toekomstige vormgeving van huwelijk en gezin worden afgeleid.

De Fransman Massé heeft in 1965 ten aanzien van het toekomstonderzoek twee soorten methoden onderscheiden: retrospectieve of terugkijkende methoden en prospectieve of vooruitkijkende methoden.[99]
Bij de *retrospectieve methoden* wordt ervan uitgegaan dat de toekomst in hoofdzaak gedetermineerd is en dat deze, voortgedreven door de zwaartekracht van het verleden, zich ontvouwt. De onderzoeker dient de groei van wetenschap, technologie, bevolking en welvaart zo goed mogelijk te kennen, omdat deze trends ook de toekomstige samenleving bepalen.
Bij de *prospectieve methoden* wordt ervan uitgegaan dat de toekomst in feite geheel open is. De toekomst is geen voldongen feit, maar wordt door de beslissingen van dit moment vorm gegeven. De toekomst is het resultaat van de som van de beslissingen die nu genomen worden. De taak van toekomstonderzoek is het opstellen van alternatieven om deze beslissingen te vergemakkelijken.[100]
Volgens VAN STEENBERGEN onderscheiden de prospectieve methoden zich van de retrospectieve methoden hierin, dat zij meer recht laten wedervaren aan de rijkdom van toekomsten (de rijkdom van mogelijkheden) en aan de intentionaliteit van het menselijk handelen.[101] Het onderscheid tussen beide soorten methoden is een ideaaltypisch onderscheid, waarmee een verschil in grondhouding ten aanzien van de bestudering van de toekomst zichtbaar wordt: ziet men de toekomst als gesloten, bepaald door het verleden, die bij gebruik van een toereikend wetenschappelijk instrumentarium betrouwbaar te voorspellen is, of gaat men ervan uit dat de toekomst in principe open is en kent men daarmee veel gewicht toe aan de invloed van het doelgericht menselijk handelen en beslissen. In deze laatste visie zijn er verschillende toekomsten mogelijk:

dè toekomst laat zich dan niet betrouwbaar voorspellen.
De uitgangspunten van de prospectieve methoden, namelijk de ruimte voor verschillende toekomstmogelijkheden en de aandacht voor de invloed van het menselijk handelen, worden door ons onderschreven. Anderzijds onderkennen we dat gebeurtenissen in het verleden en reeds op gang gebrachte processen mede de toekomst bepalen (retrospectief element). Bijvoorbeeld de bestaande woningvoorraad en de opbouw van de bevolking zullen zich sterk doen gelden met betrekking tot de woonsituatie in de nabije toekomst. Wij zien dus zowel mogelijkheden als beperkingen ten aanzien van de vormgeving aan de toekomstige samenleving.
In de onderhavige studie naar toekomstige ontwikkelingen rond het gezin wordt uitgegaan van een in oorsprong retrospectieve methode (nl. Delphi methode), die echter zodanig wordt verbonden met elementen van de prospectieve methoden, dat in feite noch van een retro- noch van een prospectieve methode sprake is. Er is een derde methode ontstaan, waarmee het gerechtvaardigd lijkt te proberen zicht op toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin te verkrijgen. In de praktijk blijkt het onderscheid tussen retro- en prospectieve methoden vloeiender te verlopen dan de ideaaltypische tweedeling zou doen vermoeden.
Onze benadering van toekomstonderzoek komt in principe overeen met de uitgangspunten van wat HAKE noemt 'constructieve futurologie'*). Bij constructieve futurologie gaat het om een bundeling van toekomstmogelijkheden in termen van waarden en doelstellingen en toekomstbeperkingen in termen van strategieën. In constructieve futurologie wordt gestreefd naar 'voldoende toekomsten', die een veelheid van antwoorden op de huidige problemen en tegenstellingen kunnen bieden.[102)]
In de volgende paragrafen komt eerst de oorspronkelijke Delphi methode aan de orde, vervolgens komt de kritiek op deze methode aan bod. Tot slot wordt dan de in dit onderzoek gehanteerde methode toegelicht.

*) Hake onderscheidt vier vormen van futurologie naar oriëntatie op waarden en oriëntatie op strategieën: verrassingsvrije, crisis-volle, kritische en constructieve futurologie.

4.2 De Delphi methode*)

De Delphi methode (genoemd naar het Griekse orakel) is een methode om uitspraken over toekomstige gebeurtenissen te verkrijgen. De methode is ontwikkeld bij de Rand Corporation in de Verenigde Staten, één van de grootste en meest bekende onderzoeksinstituten op toekomstgebied. De Delphi methode wordt sinds 1964 op grote schaal toegepast, nadat Helmer, verbonden aan de Rand Corporation, de methode verder had ontwikkeld.
Het onderzoek van HELMER was gericht op zes duidelijk af te bakenen probleemgebieden, die vrijwel alle van meer natuurwetenschappelijke aard waren: nl. wetenschappelijke doorbraken, trends in de bevolkingsgroei, automatisering, ontwikkeling van de ruimtevaart, waarschijnlijkheid en preventie van oorlogen en bewapeningssysteem in de toekomst.[104] De resultaten van zijn onderzoek wekken een exacte indruk. Bijvoorbeeld: het op grote schaal gebruik maken van de diensten van robotten wordt door 25% der respondenten voor 1980, door 50% voor 1988 en door 75% voor 1996 waarschijnlijk geacht. Vaak wordt bij de uitkomsten nog een percentage van waarschijnlijkheid dat de gebeurtenis zich zal voordoen vermeld.
Na 1964 is de Delphi methode op verschillende terreinen op grote schaal toegepast.[105] Recente voorbeelden in Nederland zijn: een onderzoek naar de ontwikkeling van de functievervulling door psychologen met het oog op de toekomstige arbeidsmarkt voor psychologen[106], een soortgelijke toepassing wordt gevonden in het onderzoek naar plaatsingsmogelijkheden van Wageningse ingenieurs[107] en een derde voorbeeld betreft een onderzoek naar de openluchtrecreatiebehoeften in Almere in 1980[108]. Verder vindt de Delphi methode toepassing in het marketingonderzoek[109].

De Delphi methode is een methode om uitspraken over toekomstige gebeurtenissen te verkrijgen. Deze uitspraken worden verkregen door middel van een schriftelijke ondervraging van deskundigen, die tijdens het onderzoek anoniem blijven. Op deze wijze wordt geprobeerd om de nadelen die aan een directe confrontatie

*) De reden dat de Delphi methode uitgangspunt is in dit methodisch gedeelte ligt in het feit, dat de aanvankelijke opdracht van dit onderzoek een Delphi onderzoek naar huwelijk en gezin betrof. Deze opdracht was gebaseerd op de overweging - uit de natuurwetenschappelijke wereld -, dat bij het ontbreken van voldoende kennis over een verschijnsel en daarmee van een algemeen aanvaarde theorie, het raadplegen van deskundigen zinvol kan zijn. 103)

van personen kleven (domineren van de meest gezaghebbende persoon, zich gemakkelijk laten overreden en andere kleine groepseffecten), te ondervangen. De ondervraging vindt in meerdere ronden plaats, waarbij de resultaten van een vorige ronde in statistische vorm aan de respondenten worden teruggegeven met de vraag of zij hun mening willen herzien (d.m.v. presentatie van de gegevens met mediaan en kwartielen*)). Deze herhaling met terugkoppeling van informatie gaat door totdat consensus in antwoorden zo goed mogelijk is bereikt. Meestal wordt na vier ronden geen verdere meningsovereenstemming tussen de respondenten verkregen (d.w.z. geen verdere afname van de spreiding in antwoorden).[110)]
Samenvattend zijn er vier kenmerken van de Delphi methode:

a. raadplegen van deskundigen;
b. schriftelijke, gestructureerde vragenlijst; deelnemers blijven tijdens het onderzoek anoniem;
c. meerdere vragenronden met terugkoppeling van informatie uit vorige ronden in statistische vorm (mediaan en kwartielen);
d. streven naar consensus tussen de respondenten om een voorspelling van een toekomstige gebeurtenis te verkrijgen.

*) Mediaan is de waarde of het jaar, waarvoor door 50% van de respondenten verwacht wordt dat een gebeurtenis zal plaatsvinden.
Het eerste kwartiel is de waarde of het jaar, waarvoor door 25% van de respondenten verwacht wordt dat een gebeurtenis zal plaatsvinden.
Het derde kwartiel is de waarde of het jaar, waarvoor door 75% van de respondenten verwacht wordt dat een gebeurtenis zal plaatsvinden.

4.3 Kritiek op de Delphi methode

Van Steenbergen, die als kritisch futuroloog is te beschouwen, formuleert reeds in 1969 in een artikel over tegengestelde maatschappijvisies binnen de futurologie een drietal bezwaren tegen de Delphi methode, zoals die door Helmer is ontwikkeld. "Wat opvalt", aldus VAN STEENBERGEN, "is, dat de deskundigen met deze methode sterk in een keurslijf worden gedwongen, dat hun uitspraken volstrekt vrijblijvend zijn, zodat we kunnen aannemen dat velen er maar een slag naar zullen slaan; ... Een ander probleem is bijvoorbeeld wie bepaalt wie 'deskundig' is ... verder is deze methode gericht op het komen tot een zekere consensus van opvattingen. Degenen met afwijkende meningen komen onder sterke druk te staan deze op te geven."[111] Het grootste probleem, volgens VAN STEENBERGEN, is echter, dat "... er (de prognoses, M.B-Vr) in veel kringen geloof aan wordt gehecht en dat men op basis van dit soort uitspraken (als in een Delphi onderzoek) politieke beslissingen gaat nemen".[112]
Een wetenschappelijke waardering van de Delphi methode, met betrekking tot de principes, de methode en de toepassing ervan, vindt voor het eerst plaats door SACKMAN, die verbonden is als senior onderzoeker aan de Rand Corporation. Deze studie is in 1975 verschenen onder de naam Delphi-critique.[113] Sackman komt tot soortgelijke en andere bezwaren als Van Steenbergen, maar de kritiek wordt door eerstgenoemde gefundeerd. Hij vat de evaluatie van de conventionele Delphi*) methode in zestien conclusies samen.[114] Deze lijst is ons inziens zeer breedvoerig, zodat de essentie enigszins verloren gaat.
De voornaamste bezwaren van SACKMAN zijn, gecomprimeerd weergegeven:

1. De vragen worden in een conventionele Delphi vaak vaag geformuleerd, zodat de antwoorden waarschijnlijk dubbelzinnig zijn. Er is vaak weinig aandacht voor de betrouwbaarheid van de meting en voor de validiteit van de resultaten.
2. Het concept deskundige is kwetsbaar, met name in de selectie van de panelleden en in de omschrijving van deskundige.
3. De snel en spontaan gegeven antwoorden zijn eerder psychologische projecties (een gevolg van vrije associaties) dan voorspellingen.
   SACKMAN spreekt van projecties van inktvlekken in de toekomst.

*) Onder de conventionele Delphi wordt de Delphi methode verstaan, zoals die door Helmer is ontwikkeld en beschreven in de voorgaande paragraaf (anonieme schriftelijke ondervraging van experts; feedback in statistische vorm; consensus).

4. De consensus wordt afgedwongen en is gebaseerd op een sociaal-psychologisch proces, dat men zich in weinig gestructureerde situaties conformeert aan de groepsopinie (het z.g. autokinetisch effect).
   SACKMAN spreekt dan ook over een schijnbare consensus. "Delphi technique deliberately manipulates responses toward minimum dispersion of opinion in the name of consensus."[115)]
5. Zonder bewijs wordt superioriteit van de anonieme groepsopinie geclaimd boven andere benaderingen, zoals groepsdiscussie met face to face contact.
6. De conventionele Delphi methode wekt een overdreven indruk van nauwkeurigheid, die niet-geïnformeerde gebruikers van de resultaten kan misleiden.

Tegenover drie van de zes geformuleerde bezwaren zijn enkele tegenargumenten in het geweer te brengen, namelijk m.b.t. het gebruik van deskundigen (2.), de aard van de antwoorden in een Delphi (3.) en de anonieme groepsmening (5.). SACKMAN leidt uit verschillende onderzoeken af dat niet aangetoond kan worden dat er significante en substantiële verschillen bestaan tussen de verwachtingen van experts en van niet-experts.[116)] Het is echter een vraag in hoeverre er niet-experts in zijn vergelijkingen betrokken zijn. Sackman heeft als niet-experts een groep 'graduate-students' genomen, dat is m.i. niet een doorsnee groep uit de bevolking. Evenzo wordt in een onderzoek naar toekomstige communicatiesystemen binnenshuis, een groep huisvrouwen als niet-experts gezien. Het is heel goed mogelijk dat juist voor dit onderwerp de huisvrouwen wel als deskundigen zijn te beschouwen. Het raadplegen van deskundigen zal in de volgende paragraaf verder aan de orde komen.
Een ander bezwaar tegen de Delphi methode is, volgens SACKMAN, dat de antwoorden in een Delphi eerder het karakter hebben van psychologische projecties dan van voorspellingen. Wanneer de onderzoeker zich dit realiseert, behoeft dit op zichzelf geen beletsel voor het gebruik van de methode te vormen. Intuïtie en associatie die bij een psychologische projectie een rol spelen kunnen ook een bron van inzicht zijn. Toekomstonderzoek is zoals elke wetenschap, naar in de inleiding van dit hoofdstuk is uiteengezet, immers gekenmerkt door een verwevenheid van denken en fantasie. Intuïtie en associatie zijn als componenten van de fantasie te beschouwen.
SACKMAN formuleert ook als bezwaar tegen de Delphi methode dat superioriteit wordt geclaimd voor de anonieme groepsopinie. Wellicht is de anonieme groepsmening niet beter dan de resultaten van een groepsdiscussie. Echter het omgekeerde is evenmin bewezen. Beide benaderingen dienen naast elkaar te worden

onderzocht, zodat nu ook de anonieme groepsmening als methode gehanteerd kan worden.
De aandacht die wij aan de kritiek van Sackman hebben besteed houdt verband met de gedegenheid van zijn studie. Sackman is echter niet de eerste die kritische geluiden over de conventionele Delphi methode laat horen. Van de 150 Delphi studies die hij onderzocht, werden in een gering aantal (nl. zeven) reeds kritische opmerkingen ten aanzien van de methode gemaakt.[117] Al deze enigszins kritische publicaties dateren evenwel van na 1970.

Een bezwaar van de conventionele Delphi methode, dat overigens niet door Sackman wordt genoemd, is het ontbreken van een onderscheid tussen enerzijds verwachte en anderzijds gewenste ontwikkelingen. Het is heel goed mogelijk, dat in een Delphi onderzoek de gewenste ontwikkeling een rol speelt in het antwoord dat op de verwachte ontwikkeling wordt gegeven. In populaire termen gezegd gaat het om de vraag in hoeverre er sprake is van een 'wishful thinking'. De Amerikaanse onderzoeker WEAVER signaleert ditzelfde bezwaar: "There are insufficient procedures to distinguish hope from likelihood. Delphi at present can render no rigorous distinction between reasonable judgment and mere guessing".[118]
Ook van geheel andere zijde wordt de noodzaak benadrukt van een ethische beoordeling in toekomstonderzoek, met andere woorden er wordt aandacht gevraagd voor de wenselijkheid van toekomstige ontwikkelingen. De filosoof VAN PEURSEN wijst erop, dat in toekomstonderzoek lijnen die zich in de hedendaagse situatie aftekenen worden doorgetrokken naar 'alle mogelijke werelden'. Slechts lijnen doortrekken naar alle mogelijke werelden, zou de hedendaagse mens ook wel eens blind kunnen maken voor datgene wat ontoelaatbaar (zedelijk 'onmogelijk') is in deze huidige wereldconstellatie, aldus VAN PEURSEN. De ethische evaluatie van het heden is noodzakelijk om afstand te kunnen nemen tot de regels van de eigen wereld en om zodoende inventiviteit te verkrijgen om de 'onmogelijkheid' te boven te gaan. Men kan dan zicht krijgen op onopgemerkte wegen, nieuwe denkmethoden en andere inventieve vernieuwingen. Hij zet uiteen, dat een schema van 'alle mogelijke werelden' de noodzaak van een ethische evaluatie kan afleiden. Maar wanneer aan een schema van 'alle mogelijke werelden' een beperkte functie wordt toegekend, kan het oriënterende waarde hebben. Het zwaartepunt ligt dan in het onderkennen van hetgeen juist niet toelaatbaar is in de visie op de ethische 'onmogelijkheid' van juist nu deze wereld. Pas dan is er, volgens VAN PEURSEN, een beleid voor de toekomst mogelijk, dat ook een inventieve hernieuwing van denkmethoden en theorieën kan bewerkstelligen.[119]

Een laatste kanttekening bij de Delphi methode is, dat deze methode ontwikkeld is voor toekomstonderzoek op technologisch en natuurwetenschappelijk terrein. Toekomstonderzoek op maatschappelijk terrein kent, vergeleken met dat van de exacte wetenschappen, complicaties. KOOY noemt een drietal complicaties ten aanzien van de prognostische mogelijkheden van de socioloog, vergeleken met die van de beoefenaar van de natuurwetenschappen.[120] Ten eerste is de kennis van de ontwikkeling van maatschappelijke verschijnselen geringer dan van onderwerpen van natuurwetenschappelijke aard. Op dit terrein worden veel meer experimenten in laboratoria verricht om de begeerde kennis te verkrijgen. Deze experimenten zijn mogelijk omdat natuurwetenschappelijke verschijnselen als een geheel of vrijwel volledig 'gesloten' systeem zijn te beschouwen. Daarmee zijn we op een tweede complicatie gekomen. De beïnvloedende factoren op een natuurwetenschappelijk verschijnsel zijn nagenoeg alle vooraf vast te stellen en in te bouwen. Dit is niet het geval voor een verschijnsel als huwelijk en gezin, onderwijs e.d. Op deze maatschappelijke verschijnselen zijn invloeden van buiten (het systeem) werkzaam, die zich van te voren niet laten kennen, bijv. een economische recessie, oorlog, technologische ontdekkingen. Maatschappelijke verschijnselen zijn te beschouwen als deel van een in verregaande mate 'open' systeem. Daarnaast zijn er, aldus KOOY, bij een maatschappelijk verschijnsel altijd mensen betrokken, die door de bijzondere geaardheid van de mens als geestelijk wezen, tot op zekere hoogte aan de natuur en daarmee aan de causaliteit in die natuur, ontstijgen.
Ook GORDON, die met Helmer de Delphi methode ontwikkeld heeft, wijst op problemen voor voorspelling op maatschappelijk terrein: "Social forecasting has proved to be much more difficult than scientific and technological forecasting", aldus GORDON.[121]
Deze kanttekening wijst op de problemen van toekomstonderzoek naar maatschappelijke verschijnselen in het bijzonder. De pretentie van het onderhavig onderzoek is dan ook niet om de toekomst te voorspellen in de zin van zo zal het gezin er in 1990 uitzien. De toeleg van dit onderzoek is veeleer zicht krijgen op een aantal mogelijke ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin in de eerstkomende vijftien jaar.

Na deze opsomming van bestaande kritiek op de conventionele Delphi methode, willen we ter afsluiting de door ons reëel geachte bezwaren nog eens samenvatten.

1. De vraagstelling is vaak gericht op zuiver kwantitatieve antwoorden, die exacte informatie oplevert. De waarde van deze informatie is echter nog maar een vraag. In hoeverre deze resultaten valide zijn en geldigheid voor de toekomst hebben, valt op het moment nu moeilijk na te gaan. Het is dan ook een vraag of de meerwaarde aan exacte informatie, werkelijk waarde heeft.
2. De nagestreefde consensus omvat een geringe spreiding in antwoorden, hetgeen niet een werkelijke meningsovereenstemming tussen de respondenten behoeft te impliceren. Bovendien worden minderheidsopvattingen onder sterke druk gezet.
3. Het ontbreken van een onderscheid tussen verwachte en gewenste ontwikkelingen houdt geen rekening met het element van 'wishful thinking' in de verwachtingen. Eveneens wordt er geen zicht gekregen op de wenselijkheid van toekomstige ontwikkelingen.
4. De exactheid van de antwoorden wekt een indruk van nauwkeurigheid, die de gebruikers van de resultaten kan misleiden.

4.4 Een voorstel voor een gewijzigde Delphi methode

Gezien de geformuleerde bezwaren tegen de conventionele Delphi methode, is het voor de hand liggend, dat in ons onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin deze methode niet zonder meer wordt gehanteerd. Er worden een aantal wijzigingen in de conventionele Delphi methode voorgesteld. Deze veranderingen hebben gemeen dat een aantal elementen uit de prospectieve methoden in de oorspronkelijke retrospectieve Delphi wordt ingebracht.
Er zijn meer onderzoekers die zoveel tekortkomingen in de conventionele Delphi vonden, dat zij een techniek als variant op de Delphi methode hebben ontwikkeld. BEDFORD (1972) ontwikkelde een methode die als SPRITE bekend staat (Sequential Polling and Review of Interacting Teams of Experts). Hij liet de traditionele nadruk op de consensus vallen en voerde het gecontroleerde conflict tussen tegengestelde groepen in. Daarnaast liet hij de statistische feedback vallen ten gunste van kwalitatieve argumenten.[122] WEAVER (1972) stelde nog meer aanpassingen voor. Hij wil de anonimiteit, de statistische feedback en de consensus afdwingende procedures laten vallen.[123]
In de onderhavige studie worden minder vergaande veranderingen in de conventionele Delphi methode beoogd. Eerst worden in het volgende gedeelte de elementen van de Delphi methode, die worden overgenomen, toegelicht. Daarna komen de elementen aan de orde waarvoor een wijziging wordt voorgesteld.

Elementen van de Delphi methode die worden overgenomen

1. Het raadplegen van deskundigen

Deskundigen beschikken over kennis van recente ontwikkelingen, theorieën of brokstukken van theorieën op het betreffende terrein, zodat verondersteld mag worden dat zij optimaal geïnformeerd zijn over de situatie in heden en verleden. Daarnaast nemen deskundigen in de beleidssector posities in, waar zij door het voorbereiden en doen uitvoeren van beleidsmaatregelen, mede vorm geven aan toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. Tot slot zou het kunnen zijn dat deskundigen, die dagelijks op het terrein van onderzoek bezig zijn, over een meer ontwikkeld 'Fingerspitzengefühl' beschikken dan de welwillende leek.
Dat deze argumenten niet uit de lucht zijn gegrepen wordt gestaafd met een bevinding uit het onderzoek "De Toekomst op Zicht", waarin o.m. een represen-

tatieve groep Nederlanders over hun toekomstverwachtingen werd ondervraagd. Het blijkt nu dat hoger opgeleide personen en personen uit de hogere welstandsklassen vaak een toekomstverwachting hebben, die minder door het noodlot bepaald lijkt en meer rekening houdt met andere mogelijkheden (bijv. bleek dit het geval te zijn ten aanzien van het gebruik van drugs, het autobezit en problemen als overbevolking).[124] Men zou kunnen zeggen dat er aanwijzingen zijn dat de hoger opgeleiden en personen uit hogere welstandsklassen meer visie ten aanzien van de toekomst hebben.
Het begrip deskundige wordt in dit onderzoek ruim gedefinieerd, nl. personen die, gezien hun publicaties, hun werkkring of anderszins, beroepsmatig sterk betrokken zijn bij huwelijk en gezin. Er wordt geen mate van deskundigheid van de respondenten ingevoerd, omdat het betrouwbaar bepalen ervan discutabel leek.[125] De ruime definitie van het begrip deskundige heeft tot gevolg dat personen uit verschillende maatschappelijke sectoren en uit verschillende disciplines in de respondentengroep worden opgenomen. De omvang van het panel in deze studie bedraagt uiteindelijk 155 personen. Dit is vele malen groter dan een panel van een conventionele Delphi: Helmer bijvoorbeeld raadpleegde per onderzoeksgebied vijftien personen en aan de Almere studie werkten negentien deskundigen mee.

2. Anonieme schriftelijke ondervraging

Door de respondenten met een schriftelijke vragenlijst te benaderen, waarbij hun anonimiteit gewaarborgd is, worden kleine groepsprocessen (domineren van een gezaghebbend persoon, communicatiestoornissen e.a.), die in een discussiegroep soms lastig kunnen zijn, uitgeschakeld. In dit onderzoek waaraan ruim 150 personen deelnemen, zou een persoonlijke confrontatie tussen de respondenten alleen mogelijk zijn als er verschillende subgroepen gevormd zouden worden, met het gevaar van een eenzijdige samenstelling. Terzijde wordt opgemerkt, dat in een onderzoek naar de toekomst van de Europese landbouw wel gebruik is gemaakt van groepsdiscussies. De omvang van deze z.g. workshops was echter veel kleiner. De Nederlandse workshop telde 20 deelnemers, terwijl aan de Europese workshop 48 personen deelnamen (d.i. ongeveer een kwart van het totaal aantal deelnemers aan alle landelijke workshops).[126] Dit laatste gegeven illustreert, dat de kansen op deelname aan een groepsdiscussie gedurende een aantal dagen in een conferentiecentrum, aanzienlijk kleiner zijn dan die aan de beantwoording van een schriftelijke vragenlijst. (De respons in ons onderzoek bedraagt 81%.) Een

bijkomend aspect is dat de kosten van een schriftelijke vragenlijst beduidend lager zijn dan die van een groepsmeeting.
Al deze overwegingen vormen voldoende reden om de deskundigen met behulp van een schriftelijke vragenlijst te raadplegen, waarbij zij onafhankelijk van elkaar hun antwoorden kunnen formuleren.

Elementen van de Delphi methode waarvoor een wijziging wordt voorgesteld

1. Aard van de vraagstelling

Betwijfeld wordt of de exacte antwoorden op de kwantitatieve vragen uit een conventioneel Delphi onderzoek (bijv. Hoe groot zal het echtscheidingscijfer in 1990 zijn?) geldig blijken te zijn voor de toekomst. De kans hierop is, gezien het exacte karakter van het antwoord, maar gering. De kans op geldigheid der antwoorden wordt groter, wanneer deze laatste wat abstracter zijn. Dit pleit ervoor om het kwantitatieve karakter van de vraag enigszins af te zwakken, zonder veel informatie verloren te doen gaan. Bijvoorbeeld:

> Welke ontwikkeling verwacht u in de komende vijftien jaar t.a.v. het aantal echtscheidingen per 10.000 huwelijken?
>
> sterke toename/toename/ongeveer gelijk blijven/afname/sterke afname.

Ten aanzien van het genoemde voorbeeld is nog een exacte kwantificering van het verschijnsel mogelijk, hetgeen lang niet voor alle aspecten van huwelijk en gezin het geval is (bijvoorbeeld het aandeel van de vader in de opvoeding en verzorging van de kinderen). Dit draagt er mede toe bij om het louter kwantitatieve karakter van de vragen (en de antwoorden) enigszins af te zwakken. Mede om de beantwoording van de vragen gewetensvol te doen plaatsvinden, is steeds gevraagd naar de motivering van een verwachte ontwikkeling. Op deze wijze is gepoogd om zoveel mogelijk te beperken dat de respondenten 'een slag zouden slaan' naar de mogelijke verdere ontwikkelingen.
Verder is getracht om de respondenten, die in aard van deskundigheid uiteenlopen, een gelijke uitgangspositie te geven bij de beantwoording van de vragen. Hiertoe is in de inleiding van elke vraag - voor zover beschikbaar - informatie verstrekt over de ontwikkeling van dat verschijnsel tot nu toe. Niet iedere respondent zal weten hoe bijvoorbeeld de echtscheiding zich in de laatste jaren ontwikkeld heeft. Op deze wijze zijn alle respondenten gelijk geïnformeerd, voordat zij de vraag beantwoorden en zijn de antwoorden ook onderling meer vergelijkbaar.

Ter illustratie van het hiervoor bedoelde geven wij een over echtscheiding gestelde vraag weer:

> In de jaren 1960, 1965, 1970, 1971 en 1973 bedroeg het aantal echtscheidingen respectievelijk 22, 22, 33, 36 en 55 per 10.000 bestaande huwelijken (de recente stijging zal voor een deel samenhangen met de nieuwe echtscheidingswet die in oktober 1971 van kracht werd).
>
> A Welke ontwikkeling verwacht u in de komende vijftien jaar t.a.v. het aantal echtscheidingen per 10.000 huwelijken?
>
> Wilt u uw antwoord in het onderstaande schema aankruisen?

VERWACHTING	1990 t.o.v. NU
☐	sterke toename
☐	toename
☐	ongeveer gelijk blijven
☐	afname
☐	sterke afname

> B Wat is uw motivering voor de verwachting m.b.t. de echtscheiding?
>
> (open vraag)

2. Meerdere vragenronden oorspronkelijk met het oog op consensus

Het verkrijgen van een consensus tussen de respondenten wordt door ons niet beoogd. Wij zijn van mening, dat het verkrijgen van verschillende toekomstbeelden zinvoller is dan een schijnbare en afgedwongen meningsovereenstemming. Het houden van meerdere vragenronden wordt wel zinvol geacht, om te proberen in de tweede ronde verder te komen dan in de eerste ronde mogelijk was. In feite beoogt de tweede ronde een uitbouw van de resultaten van de eerste ronde en is deze te vergelijken met een tweede fase van een tweetrapsraket. De tweede vragenlijst is in ons onderzoek dan ook geen duplicaat van de eerste enquête. Hij is op basis van de resultaten van de eerste ronde opgesteld, teneinde te komen tot een verscherping en verdieping van de resultaten van deze eerste ronde.

3. Verwachte en gewenste ontwikkeling

Het onderscheid tussen verwachte en gewenste ontwikkeling wordt in eerste instantie ingevoerd, om een zo betrouwbaar mogelijk antwoord op de vraag naar de verwachte ontwikkeling te verkrijgen. Wij gaan ervan uit, dat door het opeenvolgend vragen naar verwachte en gewenste ontwikkeling van bijv. part-time

werken van man en vrouw, de verwachte ontwikkeling zo zuiver mogelijk op tafel komt. Direct na de verwachte ontwikkeling wordt immers gevraagd naar de gewenste ontwikkeling van het part-time werken door man en vrouw.
Naast deze methodische overweging is, gedurende het onderzoek, het belang van zicht op de wenselijke ontwikkeling zelf meer op de voorgrond getreden. Het gaat hierbij om wat VAN PEURSEN noemde de 'ethische evaluatie van het heden'. Daarnaast is zicht op de door de deskundigen wenselijk geachte ontwikkelingen van belang, omdat deskundigen vaak posities in de samenleving innemen, waarin zij in beleidsvoorbereiding en -uitvoering, alsmede in de opinievorming, mede richting geven aan toekomstige ontwikkelingen. Hierin kunnen hun eigen wensbeelden een rol spelen.
De aandacht voor de intentionaliteit van het menselijk handelen is een element van de prospectieve methoden binnen een oorspronkelijk retrospectieve werkwijze.

4. De resultaten

Het is duidelijk dat in ons onderzoek niet gestreefd wordt naar één toekomstbeeld in exact kwantitatieve termen, zoals in een conventionele Delphi het geval is. Integendeel, er wordt gestreefd naar het verkrijgen van een aantal mogelijke toekomstbeelden, die aan de gebruikers van dit onderzoek kunnen worden voorgelegd. De toekomstbeelden zullen in enigszins kwantitatieve termen worden geformuleerd. Het presenteren van meerdere mogelijke toekomstbeelden zal doen denken, dat de ontwikkeling zich in de ene of de andere richting kan voltrekken en daarmee het belang van het menselijk ingrijpen accentueren. Dit beeld is, naar onze mening, meer in overeenstemming met de werkelijkheid, dan een zogenaamd exacte voorspelling die de indruk wekt dat de ontwikkeling precies zo zal verlopen.
Het streven naar een aantal mogelijke toekomsten is eveneens een element uit de prospectieve methoden, dat hier binnen een oorspronkelijk retrospectieve methode wordt ingevoerd.

5. HET ONTWERP VAN HET ONDERZOEK

5.1 Inleiding

Het voorgaande hoofdstuk is besloten met een aantal aanwijzingen voor een onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. In dit hoofdstuk zullen deze suggesties nader worden uitgewerkt. Eerst komt de samenstelling van de respondentengroep aan de orde, daarna de constructie van de vragenlijsten voor de eerste en tweede ronde en tot slot wordt ingegaan op enkele methodisch-technische aspecten van de verwerking der gegevens.

5.2 De respondentengroep

Ten behoeve van dit onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin worden deskundigen geraadpleegd. De achtergrond en de argumentatie ervan zijn eerder (Paragraaf 4.4) aan de orde geweest. Als deskundigen worden beschouwd: personen, die gezien hun werkkring, hun publicaties of anderszins beroepsmatig sterk betrokken zijn bij huwelijk en gezin. Het begrip deskundige is dus ruim gedefinieerd. Dientengevolge gaat het in dit onderzoek om personen uit verschillende maatschappelijke sectoren en uit verschillende disciplines. Als maatschappelijke sectoren die relevant zijn voor huwelijk en gezin, worden onderscheiden: *de wetenschap* (personen, die verbonden zijn aan een universitaire of semi-universitaire instelling en die zich bezighouden met onderzoek op het terrein van huwelijk en gezin), *het veld of de praktijk* (personen, die zelf praktisch werkzaam zijn op het terrein van huwelijk en gezin of er (via een bestuursfunctie) nauw bij betrokken zijn, bijvoorbeeld gezinstherapeuten, vertrouwensartsen inzake kindermishandeling en bestuursleden van organisaties voor verweduwden of gescheidenen), *het beleid* (personen, die werkzaam zijn bij beleidsvoorbereidende en beleidsadviserende instanties op het terrein van huwelijk en gezin, bijvoorbeeld het Ministerie van CRM en de Nederlandse Gezinsraad) en tenslotte de sector van *de opinieleiders* (personen, die werkzaam zijn bij de massamedia en via deze media een bijdrage kunnen leveren aan veranderingen rond huwelijk en gezin, bijvoorbeeld programmamakers van radio en tv en journalisten van dag- en weekbladen).

Naast personen uit deze vier maatschappelijke sectoren, wordt getracht om personen uit verschillende disciplines met betrekking tot huwelijk en gezin in de respondentengroep op te nemen. Het doel hiervan is om een zo breed mogelijke deskundigheid aan de respondentengroep te geven. De volgende disciplines lijken in dit kader van belang: de sociologie, de demografie, de psychiatrie, de psychologie, de pedagogie, de seksuologie, de medicijnen, de economie, de huishoudkunde, de theologie en de rechtswetenschap. Deze disciplines hebben een verschillende invalshoek met betrekking tot huwelijk en gezin (bijv. sociologie en psychologie) of hun terrein van onderzoek heeft raakvlakken met huwelijk en gezin (bijv. medicijnen en pedagogie).
Met deze twee richtlijnen (vier maatschappelijke sectoren en elf disciplines) is een voorlopige lijst met namen van personen opgesteld. Criteria voor het opstellen van deze lijst zijn:

a. De kwaliteit en het aantal wetenschappelijke publicaties van recente datum en/of onderzoek dat momenteel wordt verricht.
b. Huidige werkkring, bestuursfuncties of lidmaatschap van werkgroepen en commissies op het terrein van huwelijk en gezin.
c. Andere wijze, waaruit een betrokkenheid met de ontwikkelingen rond huwelijk en gezin blijkt (pamfletten of brochures, artikelen in dag- en weekbladen e.a.).

Door middel van inspectie van de laatste jaargangen van vaktijdschriften uit verschillende disciplines, adviezen van collega's en gesprekken met sleutelfiguren binnen disciplines waarop de onderzoekster niet ingevoerd was, is een voorlopige lijst met namen tot stand gekomen. Deze voorlopige lijst is daarna door twee gekwalificeerde en maatschappelijk breed georiënteerde gezinssociologen onafhankelijk van elkaar beoordeeld. Met de door hen gesuggereerde wijzigingen en aanvullingen hebben we een definitieve lijst van personen samengesteld, die uitgenodigd zijn voor deelname aan het onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin.

Voordat we op het verloop van de werving van de respondenten kunnen ingaan, dient eerst de grootte van de respondentengroep aan de orde te komen.
Het gaat in dit onderzoek om een aantal deskundigen (op het terrein van huwelijk en gezin) en niet om een representatieve steekproef van de deskundigen in Nederland. Op representativiteit behoeft in dit onderzoek niet gelet te worden. Voor de grootte van de respondentengroep is bij de opzet van het onderzoek gedacht aan 160 personen, nl. 80 uit de sector wetenschap, 40 uit de sector veld,

20 uit de sector beleid en 20 uit de sector opinieleiders. Het is de bedoeling dat onder de 80 personen uit de wetenschap de verschillende disciplines ongeveer gelijk vertegenwoordigd zijn, met uitzondering van de sociologie. Er wordt aan meer sociologen gedacht, omdat het aantal beoefenaren van deze discipline op het terrein van huwelijk en gezin relatief groot lijkt. Overwegingen voor de omvang van de respondentengroep zijn, dat het aantal deskundigen voldoende groot moet zijn om de afzonderlijke categorieën in de respondentengroep tot hun recht te doen komen (de aantallen moeten groot genoeg zijn om er statistisch gefundeerde uitspraken op te kunnen baseren), anderzijds moeten de aantallen beperkt zijn, omdat het om deskundigen gaat die niet in groten getale aanwezig zijn. Tegen deze achtergrond is de - overigens arbitraire - grootte van de respondentengroep op 160 gesteld.

De definitieve lijst van personen, die uitgenodigd zijn om aan het onderzoek mee te doen bevat 223 namen. Aan al deze personen is een brief met uitvoerige informatie over de opzet en bedoeling van het onderzoek gestuurd, met de vraag of zij bereid waren om medewerking aan het onderzoek te verlenen. Door middel van een antwoordstrookje en een gefrankeerde retourenveloppe kon het verzoek worden beantwoord. Uiteindelijk bleek 87% van de aangeschreven personen (d.i. 192) bereid te zijn om de vragenlijsten te beantwoorden. Blijkens Tabel 1 vormen de 'weigeraars' geen aparte groep, maar is er in alle vier maatschappelijke sectoren een gering percentage dat afziet van deelname aan het onderzoek.

De eerste vragenlijst is enkele weken na ontvangst van de toezegging verzonden aan de personen, die in principe bereid waren aan het onderzoek mee te werken. Aangezien het invullen van de vragenlijst een hele opgave was, is het niet verwonderlijk dat de lijsten niet erg snel terugkwamen (zie Grafiek 1).
Het schrijven van een herinneringsbrief met een vernieuwde uiterste terugzenddatum, gevolgd door een tweede rappel aan die respondenten, die de vragenlijst nog niet hadden ingevuld, heeft er mede toe geleid dat uiteindelijk 155 respondenten de eerste vragenlijst hebben ingevuld, wat een respons betekent van 81%.

Tabel 1. Overzicht van de respondentengroep

	MAATSCHAPPELIJKE SECTOR				Totaal
	I wetenschap	II veld	III beleid	IV opinie-leiders	
aantal verzonden verzoeken om medewerking	117	50	29	27	223
positieve reacties	102 (87%)	42 (84%)	27 (93%)	21 (78%)	192 (87%)
ingevulde vragenlijsten eerste ronde (respons eerste ronde)	81 (79%)	38 (90%)	23 (85%)	13 (62%)	155 (81%)
ingevulde vragenlijsten tweede ronde (respons tweede ronde)	67 (83%)	29 (76%)	19 (83%)	11 (85%)	126 (81%)

Opm.: de percentages zijn gebaseerd op het aantal verzonden verzoeken of vragenlijsten van die ronde.

Grafiek 1. Verloop binnenkomst vragenlijsten

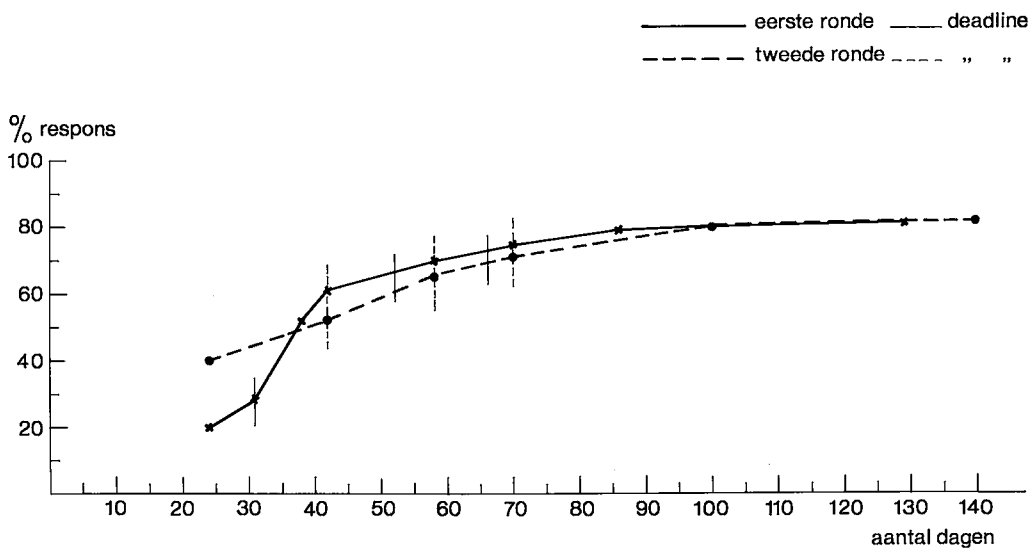

De samenstelling van de respondentengroep van de eerste vragenronde is in Tabel 2 vermeld.

Tabel 2. De samenstelling van de respondentengroep van de eerste vragenronde

discipline van de opleiding	MAATSCHAPPELIJKE SECTOR								Totaal	
	I wetenschap		II veld		III beleid		IV opinie-leiders			
sociologie	21	(15)	4						25	
demografie	4	(5)	-						4	
psychiatrie	5		-						5	
psychologie	7	(20)	6						13	
pedagogie	5		3						8	
seksuologie	4	(5)	-						4	
medicijnen	8	(10)	2						10	
economie	6	(5)	-						6	
huishoudkunde	4	(5)	2						6	
rechten	7	(5)	2						9	
theologie	6	(5)	1						7	
overige	4	?	18		23		13		58	
TOTAAL	81	(80)	38	(40)	23	(20)	13	(20)	155	(160)

(...) vooraf beoogde bezetting van de respondentengroep

Het blijkt dat de nagestreefde bezetting van de vier maatschappelijke sectoren bij benadering gerealiseerd is. De sector opinieleiders is misschien enigszins ondervertegenwoordigd, maar niettemin zijn er dertien door hen ingevulde vragenlijsten terugontvangen. Eveneens zijn onder de personen uit de sector wetenschap de verschillende disciplines ongeveer in de van te voren beoogde mate aanwezig. De non-respons van de eerste ronde wordt niet gevormd door een groep respondenten uit één bepaalde maatschappelijke sector. Personen die de eerste vragenlijst niet hebben ingevuld zijn in alle vier maatschappelijke sectoren te vinden, zoals uit Tabel 1 blijkt. Enige non-respons is - zeker in een onderzoek waarin van een schriftelijke enquête gebruik gemaakt wordt - altijd te verwachten. Ziekte, verhuizing en verblijf buitenslands zijn slechts enkele redenen voor het niet terugzenden van de vragenlijst. Daarnaast zijn een aantal teruggezonden vragenlijsten slechts zeer gedeeltelijk ingevuld, zodat verwerking ervan weinig zinvol lijkt en deze exemplaren tot de non-respons gerekend zijn. De respons van 81% in de eerste ronde kan als een zeer behoorlijke worden beschouwd.[127)]

De tweede vragenlijst is ruim een jaar (om precies te zijn 14,5 maand) na de eerste aan de respondenten verzonden. Deze tweede vragenlijst ging vergezeld van een brief met informatie over de stand van zaken tot dan toe en over de opzet van de tweede ronde van het onderzoek. In tegenstelling tot de eerste ronde kwamen de ingevulde vragenlijsten nu al vanaf het begin binnen. Veertien dagen voor de eerste deadline was al meer dan 40% van de verzonden exemplaren terugontvangen (Grafiek 1). Daarna verliep de binnenkomst minder snel. Ook in de tweede ronde is een herinneringsbrief aan de respondenten gestuurd, gevolgd door een tweede rappel aan hen die de enquête nog niet hadden ingevuld. Dit leidde ertoe dat uiteindelijk in de tweede ronde eveneens 81% van de verstuurde vragenlijsten is terugontvangen (126 respondenten). Uiteraard is ernaar gestreefd om 100% terug te ontvangen, maar enige nuchterheid doet al gauw inzien dat dit een onhaalbare kaart is. Zo zijn bijvoorbeeld in de periode tussen de eerste en de tweede vragenlijst al twee leden van de respondentengroep overleden. Verder spelen dezelfde factoren een rol als ten aanzien van het beantwoorden van de eerste vragenlijst zijn genoemd. De non-respons van de tweede ronde blijkt overigens ook uit alle vier maatschappelijke sectoren afkomstig te zijn (Tabel 1). De samenstelling van de respondentengroep van de tweede vragenronde is in Tabel 3 opgenomen, waarin tevens de aantallen van de eerste vragenronde zijn vermeld.

Tabel 3. De samenstelling van de respondentengroep van de tweede vragenronde (vgl. met de eerste ronde)

discipline van de opleiding	MAATSCHAPPELIJKE SECTOR								Totaal	
	I wetenschap		II veld		III beleid		IV opinie-leiders			
sociologie	17	(21)	3	(4)					20	(25)
demografie	4	(4)	-	-					4	(4)
psychiatrie	5	(5)	-	-					5	(5)
psychologie	6	(7)	5	(6)					11	(13)
pedagogie	5	(5)	2	(3)					7	(8)
seksuologie	3	(4)	-	-					3	(4)
medicijnen	7	(8)	2	(2)					9	(10)
economie	1	(6)	-	-					1	(6)
huishoudkunde	4	(4)	2	(2)					6	(6)
rechten	7	(7)	2	(2)					9	(9)
theologie	6	(6)	-	(1)					6	(7)
overige	2	(4)	13	(18)	19	(23)	11	(13)	45	(58)
TOTAAL	67	(81)	29	(38)	19	(23)	11	(13)	126	(155)

(...) samenstelling eerste ronde

Hoewel uit deze tabel is af te leiden, dat de personen die niet aan de tweede vragenronde hebben deelgenomen niet één bepaalde opleiding hebben genoten of uit eenzelfde maatschappelijke sector afkomstig zijn, blijkt de deskundigheid van de respondenten (als resultante van opleiding en maatschappelijke sector waarin men werkzaam is) wel van invloed te zijn op de deelname aan de tweede ronde. (L-toets significant bij 2,5% onbetrouwbaarheid; tau-b .19.) Respondenten met een economische deskundigheid hebben minder deelgenomen aan de tweede ronde, terwijl personen met een psychiatrische, een huishoudkundige of een juridische deskundigheid relatief meer de tweede vragenlijst hebben beantwoord. Personen met vooral een bestuurs- of een bureaufunctie (d.i. categorie 'overige' in kolom I en II uit Tabel 3) hebben daarentegen weer minder deelgenomen aan de tweede ronde. Aan deze bevinding moet echter niet te veel gewicht worden gehecht, omdat de aantallen respondenten met een bepaalde deskundigheid in sommige gevallen zo gering zijn, dat door het achterwege blijven van de vragenlijsten van twee of drie personen al een significant verschil tussen de deelname aan eerste en tweede vragenronde kan ontstaan.
Verder is gebleken dat de politieke partijvoorkeur, kerkelijke betrokkenheid of aard van de godsdienstigheid der respondenten niet (significant) samenhangt met hun deelname aan de tweede vragenronde (L-toets). Geconcludeerd kan worden, dat in grote lijnen de respondentengroep van de tweede ronde overeenkomt met die van de eerste ronde.

Tenslotte wordt nog een aantal kenmerken van de respondentengroep vermeld. Deze gegevens hebben betrekking op de respondentengroep van de eerste ronde (n = 155). Aangezien er wat betreft politieke partijvoorkeur en kerkelijkheid geen verschil is tussen beide groepen, gelden de relatieve aantallen hiervan ook voor de respondenten uit de tweede ronde.
De respondenten zijn allen personen, die als deskundige op het terrein van huwelijk en gezin worden beschouwd. Het ligt voor de hand dat deze groep in een aantal opzichten afwijkt van een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking. Zo is het opleidingsniveau van de respondenten uitzonderlijk hoog: ruim 80% heeft een voltooide universitaire opleiding, waarvan bijna de helft gepromoveerd is. Maar ook in andere opzichten wijkt de respondentengroep af van een doorsnee-groep Nederlanders, namelijk in politieke partijvoorkeur en in kerkelijkheid. Vergeleken met de Tweede Kamerverkiezingen van 1972*), is in

*) De gegevens van de respondenten dateren uit 1975.

onze respondentengroep de voorkeur voor één der grote confessionele partijen (KVP, ARP, CHU) duidelijk ondervertegenwoordigd, terwijl de voorkeur voor één der drie grootste progressieve partijen (PvdA, D'66, PPR) aanzienlijk oververtegenwoordigd is (Tabel 4).

Tabel 4. Politieke partijvoorkeur van de respondentengroep en van de stemgerechtigde Nederlandse bevolking

politieke partij	respondenten	Tweede Kamer '72	politieke partij	respondenten	Tweede Kamer '72
PvdA	40,6%	27,3%	PSP	1,9%	1,5%
D'66	12,3%	4,2%	CPN	0,6%	4,5%
PPR	11,0%	4,8%	GPV	1,3%	1,8%
VVD	11,0%	14,4%	RKPN	0,6%	0,9%
DS'70	3,9%	4,1%	niet gestemd	1,9%	-
KVP	7,1%	17,7%	geen antwoord	2,6%	-
ARP	4,5%	8,8%	overige partijen	-	5,2%
CHU	0,6%	4,8%	TOTAAL	100%	100%

De respondenten verschillen ook in kerkelijkheid van een doorsnee groep Nederlanders: de buitenkerkelijkheid is onder hen tweemaal zo groot als - volgens de Volkstelling van 1971 - onder alle Nederlanders het geval is. Dit impliceert dat het percentage respondenten dat lid is van één der kerkgenootschappen meestal kleiner is (Tabel 5).

Tabel 5. Kerkelijkheid van de respondentengroep en van de gehele Nederlandse bevolking

	respondenten	Nederland 1971
Rooms-katholiek	20,0%	39,5%
Nederlands-hervormd	14,2%	23,0%
Gereformeerde kerken	9,0%	7,0%
overig Gereformeerd	1,9%	} 8,0%
anders	7,7%	
geen lid	45,2%	22,5%
geen antwoord	1,9%	-
TOTAAL	100%	100%

Verder kan nog vermeld worden dat de respondenten wat de dagbladen betreft het meest vaak geabonneerd zijn op NRC-Handelsblad en/of de Volkskrant en het minst

vaak op de Telegraaf. Wat de opiniebladen betreft worden Vrij Nederland en de Haagse Post het meest gelezen, terwijl de respondenten het minst vaak Accent onder ogen krijgen.

5.3 De constructie van de vragenlijsten

5.3.1. Theoretisch uitgangspunt

Het theoretisch uitgangspunt voor het opstellen van de vragenlijst van de eerste ronde, is het door Kooy ontworpen referentiekader van huwelijk en gezin.
Het gezin wordt door KOOY, in zijn in 1957 gepubliceerde dissertatie, gezien als een instituut temidden van andere en geplaatst in een hiërarchische verhouding tot deze. Speciaal genoemd worden de instituties familie, buurt, kerk en staat. Daarnaast is het gezin een sociale groep gekenmerkt door een structuur- en functiepatroon en een psychologisch klimaat. Het gezin komt tot stand op basis van een huwelijk.[128)]
Dit referentiekader kan in een aantal trefwoorden worden samengevat, namelijk het gezin is gekenmerkt door *de positie*, *het huwelijk*, *de structuur*, *de functie* en *het psychologisch klimaat*.
Onder de positie van het gezin wordt verstaan de relatie van het gezin tot andere sociale verbanden in de samenleving, waarbij gedacht wordt aan de familie, de buurt, de kerk, maar ook hulpverleningsinstellingen, kennissen en vrienden kunnen ertoe worden gerekend.
Met het trefwoord huwelijk wordt geduid op het proces van totstandkoming van een langdurige geformaliseerde band tussen twee mensen. Naast de partnerkeuze en de aard van het huwelijk kunnen o.i. ook andere leefvormen, zoals het samenwonen, de commune en eventueel ook het alleenstaan tot dit gebied gerekend worden.
De structuur van het gezin wordt bepaald door de relatie man-vrouw en de relatie ouders-kinderen. Echtgenoten en kinderen vormen naar de structuur gezien de elementen van het gezin.
De functie van het gezin wordt door KOOY omschreven als de bijdrage die het gezin levert tot de instandhouding van de maatschappij als geheel en/of van haar leden.[129)] Als kernfuncties van het gezin worden door hem onderscheiden: de seksuele, de reproductieve, de opvoedings-, de economische en de affectieve functie.[130)]
Het psychologisch klimaat van het gezin heeft betrekking op de beleefde werkelijkheid, de wijze waarop het structuur- en functiepatroon ervaren wordt door de leden van het gezin.

In het opstellen van de vragenlijst zijn de hierboven genoemde trefwoorden

- neerslag van het referentiekader van Kooy - als uitgangspunt gehanteerd. De trefwoorden zijn vertaald in tien thema's, die op hun beurt zijn uitgewerkt in vragen. De trefwoorden en thema's worden in het volgende overzicht weergegeven:

TREFWOORD (referentiekader Kooy)	THEMA
positie	relatie gezin met andere instellingen
huwelijk	verschillende samenlevingsvormen
huwelijk	aard van het huwelijk
structuur	zelfstandige positie van jongeren
structuur	rolverdeling man-vrouw
functie (seksuele)	seksualiteit (o.a. voor- en buitenechtelijke seksualiteit
functie (procreatieve)	kindertal (en kinderloosheid)
functie (opvoedkundige)	opvoeding en verzorging van kinderen
functie (economische)	inkomensverwerving
functie (economische)	verzorging (dagelijkse verzorging)

Bij nauwkeurige lezing van de eerste kolom in dit overzicht valt op, dat de affectieve functie en het psychologisch klimaat als gezinskenmerken niet zijn vertaald in een thema. De reden hiervan is niet dat deze aspecten onbelangrijk zouden zijn, maar ligt in het specifieke karakter van deze aspecten. Het psychologisch klimaat is een aspect, dat zich meer leent voor een psychologisch onderzoek dan voor een sociologische bestudering. De affectieve functie van het gezin komt voor een deel in de genoemde thema's aan de orde, zij het niet expliciet. Daarnaast geldt dat ook de aard van de affectieve functie zich voor een onderzoek als het onderhavige slecht laat operationaliseren.

5.3.2. De vragenlijst van de eerste ronde

Het opstellen van de lijst van tien thema's is een tussenstap in de totstandkoming van de uiteindelijke vragenlijst van de eerste ronde. De genoemde thema's zijn uitgewerkt in 69 deelvragen, waarbij een groep deelvragen die betrekking heeft op hetzelfde onderwerp, onder één nummer in de vragenlijst is opgenomen. In de definitieve vragenlijst is de volgorde van de vragen zodanig, dat aan het begin van de vragenlijst niet de indruk zou ontstaan, dat het onderzoek zich alleen maar richt op het gezin bestaande uit een gehuwde man en vrouw met kinderen en geen ruimte zou bieden aan andere leefvormen. Verder is getracht om de vragen in een onderling logische volgorde te rangschikken.

In de inleiding tot elke vraag worden - voor zover beschikbaar - gegevens verstrekt over de ontwikkeling van dat verschijnsel in de laatste decennia. De bedoeling hiervan is, zoals reeds eerder is uiteengezet, om de respondenten, die in aard van deskundigheid uiteenlopen, een gelijke uitgangspositie te geven bij het beantwoorden der vragen.
De definitieve versie van de eerste vragenlijst is pas na een drietal proefenquêtes tot stand gekomen. Het uittesten van het eerste concept, dat aan zeven personen uit verschillende disciplines werd voorgelegd, leerde dat een te gedetailleerde vraagstelling frustrerend is voor de respondent, omdat het beantwoorden van de vraag niet goed mogelijk is.[131] De tweede concept-vragenlijst was dan ook geheel anders opgebouwd: de vragen bestreken een breder terrein en waren globaler van aard. Het aandeel open vragen was sterk vergroot. Deze tweede proefenquête leerde vooral dat geprecodeerde antwoordmogelijkheden in dit onderzoek te prefereren zijn boven open vragen. De voordelen van geprecodeerde antwoordmogelijkheden, namelijk dat van de respondenten een beperkte inspanning wordt gevraagd en dat de antwoorden vrij snel zijn te verwerken, lijken op te wegen tegen het nadeel dat de respondent gedwongen wordt om in een van te voren vastgelegd schema te antwoorden. Na een derde proefenquête werden nog enkele detailverbeteringen aangebracht. Al deze activiteiten leidden tot de definitieve vragenlijst voor de eerste ronde, die als Bijlage 1 is opgenomen. Het resultaat is dat de meeste vragen geprecodeerde antwoordmogelijkheden bevatten. Voor de vragen naar de motivering van een verwachting leek deze werkwijze niet verantwoord, omdat in dit stadium geen zinvolle indeling van antwoordmogelijkheden op deze vragen kon worden opgesteld.

De omvang van de eerste vragenlijst is aanzienlijk. Het invullen heeft de meeste respondenten dan ook veel tijd en inspanning gekost. Dit is niet alleen een gevolg van de omvang van de vragenlijst en de aard van de vragen, maar ook van de kennelijke gewetensvolheid waarmee de respondenten zich van hun taak hebben gekweten. Op basis van telefonische gesprekken met enkele respondenten bestaat bij de onderzoekster de indruk, dat de respondenten doorgaans ongeveer twee dagdelen aan de beantwoording van de eerste vragenlijst hebben besteed. Deze toewijding van de respondenten mag zeker wel uniek worden genoemd. Dat op deze manier wel een zware wissel is getrokken op de respondenten, waren we ons achteraf pas bewust. Een consequentie, die hieruit voor de tweede vragenlijst is getrokken, is dat deze beperkter van omvang moest zijn en vrij gemakkelijk te beantwoorden, wilden we van de medewerking van de respondenten verzekerd blijven.

5.3.3. De vragenlijst van de tweede ronde

Van meet af aan is het de bedoeling geweest om meer dan één vragenronde te houden in dit onderzoek. Het doel van de tweede vragenronde is omschreven als een toespitsen en uitbouwen van de resultaten van de eerste ronde. De tweede vragenlijst kan dan ook pas op basis van de resultaten van de eerste ronde worden opgesteld.
Deze resultaten omvatten o.a. de verwachte en de gewenste ontwikkelingen van 69 aspecten van huwelijk en gezin. Om in deze veelheid aan gegevens enig zicht te verschaffen, is zowel het geheel van verwachte als het geheel van gewenste ontwikkelingen geordend met behulp van een beperkt aantal dimensies (m.b.v. factoranalyse). Deze dimensies geven het geheel van verwachte (resp. gewenste) ontwikkelingen zo goed mogelijk weer. Ze zijn op te vatten als bouwstenen, waarmee gezinstypen te construeren zijn, die een beeld geven van mogelijke ontwikkelingen in en rond huwelijk en gezin in de komende vijftien jaar. Het gebruik van het begrip gezinstype en de constructie ervan komt in Hoofdstuk 6 uitvoerig aan de orde. Op deze plaats is het van belang te weten, dat in deze studie onder gezinstypen worden verstaan: complexen van ontwikkelingen in de intieme levenssfeer in de periode 1976 tot 1990.
Uit de resultaten van de eerste ronde wordt afgeleid, dat met name de volgende drie zaken in de tweede vragenronde aan de orde moeten komen:

1. Een nadere toetsing van de gezinstypen, die op basis van de antwoorden der respondenten in de eerste ronde geconstrueerd zijn.
   Het gaat daarbij om die gezinstypen, die in de eerste ronde de meeste voorstanders blijken te hebben. Het aantal respondenten, dat een type verwacht of wenst, is echter niet het enige argument dat voor nadere toetsing van een gezinstype kan worden aangevoerd. Daarnaast bestaat namelijk het argument van de 'creatieve minderheid'. Het is heel wel mogelijk dat een gezinstype dat slechts door een enkeling wordt verwacht c.q. gewenst, een gedachte omvat die grote toekomstkansen heeft. Het lijkt daarom zinvol om in de tweede vragenlijst naast de gezinstypen die in de eerste ronde door de meeste respondenten worden genoemd, een type op te nemen dat slechts door een enkeling naar voren wordt gebracht. In de tweede vragenronde worden dan vijf verwachte gezinstypen (a t/m e) en vier gewenste typen (p t/m s) aan de respondenten voorgelegd.
2. Het opsporen van de gezinstypen, die door de respondenten het meest verwacht c.q. gewenst worden omstreeks 1990.

Het gaat in de tweede vragenronde niet alleen om het verkrijgen van een oordeel over een aantal voorgelegde gezinstypen. Het gaat ook om het verkrijgen van informatie over de gezinstypen, die omstreeks 1990 het meest waarschijnlijk worden geacht of het meest wenselijk worden gevonden. Het gaat om een stuk positieve informatie van de respondenten, die verkregen kan worden door de respondenten zelf het door hun meest verwachte c.q. meest gewenste gezinstype te laten construeren, met behulp van de in de eerste ronde gevormde bouwstenen.

3. Het verkrijgen van een rangorde van de verschillende verwachte en gewenste gezinstypen omstreeks 1990.
   Met deze vraag wordt beoogd om zicht te krijgen op de onderlinge verhouding waarin de verschillende gezinstypen omstreeks 1990 zullen voorkomen. Het gaat om de rangorde omstreeks 1990 van de verwachte gezinstypen a t/m e en de gewenste gezinstypen p t/m s.

Deze drie onderwerpen vormen met het onderscheid tussen verwachte en gewenste ontwikkelingen het skelet van de vragenlijst der tweede ronde.
Naast deze inhoudelijke zaken, zijn uit de eerste ronde een aantal meer technische aanwijzingen voor het opstellen van de tweede vragenlijst naar voren gekomen. De noodzaak van een beperkte omvang is al genoemd. Daarnaast is gebleken dat i.c. gestructureerde vragen (vragen met geprecodeerde antwoordmogelijkheden) aan te bevelen zijn met het oog op de verwerking van de gegevens, willen de resultaten van de tweede ronde binnen korte tijd beschikbaar zijn.
Al deze overwegingen hebben geleid tot de tweede vragenlijst, die als Bijlage 2 is opgenomen. Deze vragenlijst is pas tot stand gekomen na drie voorafgaande versies, die elk door een aantal vakgenoten zijn becommentarieerd. Hun suggesties en opmerkingen hebben mede tot de definitieve versie bijgedragen.

5.4 Verwerking van de gegevens

In dit gedeelte wordt ingegaan op de verwerking van de gegevens, die met behulp van de vragenlijsten worden verkregen. Er wordt aandacht geschonken aan enkele methodisch-technische aspecten, zodat die in de volgende hoofdstukken bekend verondersteld kunnen worden.

5.4.1. Coderen en classificeren

De codering van de door de respondenten gegeven antwoorden in de eerste vragenronde vindt in twee fasen plaats. De eerste fase betreft de classificatie van de antwoorden op de open vragen naar de motivering van een verwachte ontwikkeling. Open vragen houden in dat de respondent vrij is in de beantwoording, zodat de antwoorden soms zeer uitvoerig en onderling uiteenlopend kunnen zijn. Voor de classificatie van deze antwoorden wordt een techniek gebruikt, die ontleend is aan de inhoudsanalyse.[132] Na grondige kennisname van een groot aantal ingevulde vragenlijsten zijn elf categorieën opgesteld, waarin de antwoorden kunnen worden ingedeeld. Deze categorieën hebben alle betrekking op maatschappelijke krachten. Het zijn: tolerantie ten aanzien van seksualiteit, opvattingen ten aanzien van huwelijk en andere leefvormen, emancipatie van de vrouw, veranderingen in het socialisatieproces, individuatie, secularisatie, economische factoren, technologische factoren, algemeen structurele veranderingen, algemeen culturele veranderingen en tot slot een categorie diversen.[133]
Voor de classificatie van de antwoorden is een hulpformulier ontworpen (Bijlage 3), waarin kan worden aangetekend door welke categorie(ën) het antwoord weergegeven wordt, alsmede de richting van de werkzaam geachte maatschappelijke krachten. (Bijvoorbeeld toenemende emancipatie van de vrouw d.m.v. een + in de betreffende categorie, een teruggaande economische situatie d.m.v. een - in de categorie economische factoren.)
De indeling van de soms lange, maar soms ook beknopte antwoorden in categorieën is uitsluitend door de onderzoekster zelf verricht. Er is dus sprake van een subjectieve indeling, die het voordeel heeft dat fouten ten gevolge van een verschil in interpretatie van de antwoorden door meerdere personen vermeden worden. Daartegenover staat dat er een systematische fout kan optreden, omdat een en dezelfde persoon alle antwoorden indeelt. Ter controle hiervan is de indeling van de onderzoekster vergeleken met die van een andere beoordelaar. Het foutenpercentage bedroeg hierbij gemiddeld 12%. Dit lijkt vrij hoog, maar

bedacht moet worden dat fouten die ontstaan bij een team van meer beoordelaars vermeden worden.
Een andere onzuiverheid die zich bij de classificatie van de antwoorden kan voordoen, is een onsystematische fout die kan optreden door vermoeidheid, routine of andere oorzaken bij de beoordelaar. Deze onzuiverheid is eveneens gecontroleerd, door de antwoorden van een aantal aselect gekozen vragenlijsten opnieuw te classificeren. Het foutenpercentage hierbij bedroeg gemiddeld ook 12%. De 'fouten' betreffen in beide gevallen vooral het niet volledig weergeven van een antwoord.
Aangezien in de motivering van enkele vragen sommige antwoordcategorieën maar zelden genoemd zijn, worden deze in dat geval niet afzonderlijk gecodeerd. Alleen die categorieën die meer dan 5% van alle per vraag geregistreerde antwoorden omvatten, zijn afzonderlijk van een code voorzien. De categorieën die zeer weinig genoemd worden, zijn tezamen als één categorie 'overige' opgenomen. Hiermee zijn we aangeland bij de codering van de gehele eerste vragenlijst, namelijk van de gestructureerde vragen en van de geclassificeerde antwoorden op de open vragen. Deze codering is aan de hand van een codeboek door zes codeurs uitgevoerd, waarbij het foutenpercentage zeer gering was (gemiddeld 0,9%).

De codering van de vragenlijst van de tweede ronde is minder omvangrijk, omdat deze vragenlijst alleen maar gestructureerde vragen omvat en het aantal vragen geringer is. Het foutenpercentage is in de codering van de tweede ronde te verwaarlozen, zoals uit een controle van de codering bleek.

5.4.2. Enkele technische aspecten

De constructie van schalen

In dit onderzoek worden voor de meting van ontwikkelingen ten aanzien van de houding tegenover premaritale seksualiteit en ten aanzien van de zelfstandige positie van jongeren schalen geconstrueerd. Eerst wordt ingegaan op de schaal voor de tolerantie ten aanzien van premaritale seksualiteit (TPMS).
In de eerste vragenlijst zijn vier vragen opgenomen, die betrekking hebben op de houding tegenover geslachtsgemeenschap in verschillende relaties tussen man en vrouw (Bijlage 1, vraag 2). Deze items zijn ontleend aan de schaal die de Amerikaanse onderzoeker REISS heeft ontwikkeld om de houding tegenover voor-

echtelijke vrijheden te meten.[134] De index TPMS wordt nu gevormd door de somscore van de vier variabelen: de minimale score is 4 en de maximale 20.
De validiteit van deze index ('meet hij wat hij beoogt te meten?') is onderzocht door middel van een itemanalyse, waarbij de samenhang met de voorlopige totaalscore is nagegaan.

Het resultaat van een itemanalyse, toegepast op de geconstrueerde index TPMS.

	tau Kendall	
item 1	.49	
item 2	.74	
item 3	.82	alle tau-waarden zijn significant bij
item 4	.77	een overschrijdingskans van 0,1%

Aangezien alle correlaties significant en hoog tot zeer hoog zijn, mag dit meetinstrument als valide beschouwd worden. De ontwikkelingen, die in de tolerantie van premaritale seksualiteit verwacht c.q. gewenst worden, komen in Hoofdstuk 6 aan de orde.

De index, waarmee de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van de zelfstandige positie van jongeren worden gemeten, is opgebouwd uit acht items (ZPJ). Deze items hebben betrekking op de leeftijd van meerderjarigheid en op verschillende bevoegdheden voor minderjarigen, zoals een zelfstandige keuze ten aanzien van opleiding of beroep en het zich zelfstandig tot de rechter kunnen wenden bij een geschil met de ouders (Bijlage 1, vraag 11). De keuze van deze items is gebaseerd op het rapport van de commissie WIARDA[135], die tot de aanbeveling komt van een verlaging van de meerderjarigheidsgrens tot achttien jaar, met daarnaast een systeem van een trapsgewijze volwassenwording. De index ZPJ wordt gevormd door een somscore van acht betrokken items: de minimale score is dus 8 en de maximale 40.[136] Uit de itemanalyse blijkt, dat de index ZPJ als een valide meetinstrument beschouwd kan worden. De correlaties van de afzonderlijke items met de voorlopige totaalscore zijn namelijk alle significant en redelijk tot hoog.

Het resultaat van een itemanalyse, toegepast op de geconstrueerde index ZPJ

	tau		tau
item 1	.50	item 5	.67
item 2	.51	item 6	.36
item 3	.28	item 7	.48
item 4	.65	item 8	.54

alle tau-waarden zijn significant bij 0,1%

Op de verwachte c.q. gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de zelfstandige positie van jongeren wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan.

In de eerste vragenronde zijn de toekomstige ontwikkelingen van 69 aspecten van huwelijk en gezin verkregen. Door de hierboven toegelichte schaalconstructies is het aantal variabelen (aspecten van huwelijk en gezin) gereduceerd. Uiteindelijk zijn, met inbegrip van de geconstrueerde schalen, de toekomstige ontwikkelingen van 57 aspecten van huwelijk en gezin verkregen.

De methode van factoranalyse

Na de inventarisatie van de resultaten van de eerste vragenronde, bestaat er een behoefte aan ordening van de gegevens. Het gaat hierbij om het ontdekken van dimensies of van clusters, die het geheel van verwachte of van gewenste ontwikkelingen zo goed mogelijk weergeven en waarmee verdere analyses verricht kunnen worden.
Factoranalyse is een methode waarbij een groot aantal variabelen zo goed mogelijk beschreven worden door middel van een klein aantal nieuwe variabelen, die factoren genoemd worden.[137)] Deze methode wordt in het volgende gedeelte beknopt toegelicht, waarbij enige kennis van de meetkunde en de statistiek verondersteld wordt. De studie van BRAND-KOOLEN "Factoranalyse in het sociologisch onderzoek" is ons hierbij tot gids.
Uitgangspunt is, dat de variabelen zijn voor te stellen als vectoren in een N dimensionele ruimte. Deze N dimensionele ruimte wordt gevormd door N onderling loodrechte coördinaatassen, die de N respondenten voorstellen. Aangezien de meetwaarden van de variabelen gestandaardiseerd zijn heeft de vector een lengte van $\sqrt{N}$. De cosinus van de hoek tussen de vectoren is dan gelijk aan de correlatiecoëfficient van de overeenkomstige variabelen. Een factor is een nieuw geconstrueerde, denkbeeldige variabele die oorspronkelijke variabelen zo adequaat mogelijk vervangt. Meetkundig afgebeeld is de factor net als iedere variabele een vector met als lengte $\sqrt{N}$. De cosinus van de hoek tussen factor en vector, die gelijk is aan de correlatiecoëfficient tussen beide variabelen, wordt de lading van de vector (variabele) op de factor genoemd.
De factoren worden zo geconstrueerd, dat de som van de gekwadrateerde projecties van de oorspronkelijke vectoren op de factor maximaal is. De nieuw geconstrueerde factoren staan loodrecht op elkaar en zijn dus onderling onafhankelijk, althans in het door ons gehanteerde hoofdassenmodel van factoranalyse.

Het assenstelsel kan op twee manieren geplaatst worden, t.w. volgens het componenten- en volgens het factormodel. Bij het componentenmodel worden de gehele variabelen in factoren beschreven en bij het factormodel alleen de gemeenschappelijke delen van de variabelen. Deze laatste methode is zuiverder, aangezien het unieke deel der variabelen buiten beschouwing blijft. De methode is echter ook ingewikkelder. Verder is het verschil in uitkomst tussen beide modellen bij een redelijk groot aantal variabelen (meer dan 20), volgens BRANDKOOLEN, gering.[138] Bovendien zijn de factorscores (dat zijn de scores van de respondenten op de nieuw geconstrueerde factoren) bij het componentenmodel gemakkelijker te berekenen dan bij het factormodel.[139] In ons geval zijn zelfs de factorscores alleen vast te stellen bij gebruik van het componentenmodel.[140] De keuze voor dit model van factoranalyse is hiermee bepaald.
De factoranalyses zijn uitgevoerd volgens de hoofdassenmethode als componentenmodel, welke bekend staat als principale componentenanalyse. Deze methode is standaard en opgenomen in het SPSS[141]-programma. Bovendien heeft zij een ruim toepassingsgebied en geen te slechte eigenschappen. In de principale componentenanalyse worden de factoren zo bepaald, dat zij achtereenvolgens een maximaal gedeelte van de totale variantie verklaren. De eerste factoren verklaren relatief veel van de totale variantie en de laatste relatief weinig. Dit betekent dat, zonder een groot verlies aan informatie, wel een aantal factoren kunnen worden weggelaten.[142] In de eerste plaats zijn dit de factoren met een eigenwaarde kleiner dan 1 (d.i. het deel wat die factor van de totale variantie verklaart).[143] In de tweede instantie wordt het laten vallen van factoren bepaald door inhoudelijke criteria. Willen we een wezenlijke reductie van het materiaal verkrijgen, dan dienen in ons onderzoek de 57 variabelen tot een klein aantal (vier tot acht) teruggebracht te worden. Daarbij speelt de interpreteerbaarheid van de factoren een rol. Een niet goed te interpreteren factor vormt geen verheldering van het inzicht in de verwachte of gewenste ontwikkelingen. Om de interpretatie van de factoren te vergemakkelijken wordt na de principale componentenanalyse rotatie toegepast: het factorenstelsel wordt gedraaid. De rotatie vindt in ons onderzoek plaats volgens het varimax principe. Bij dit principe wordt gestreefd naar een zodanige stand van het factorenstelsel dat telkens een ander deel der variabelen hoge ladingen vertoont op telkens een andere factor en tegelijkertijd lage ladingen op andere factoren. Een vraag hierbij is, over hoeveel factoren geroteerd moet worden. In de uitgevoerde factoranalyse voor de verwachte ontwikkelingen is enige malen over een verschillend aantal factoren geroteerd (nl. resp. vijftien, vier, zes en zeven factoren). Op grond van de

interpretatie van de factoren en de vorengenoemde overwegingen, zijn we voor de verwachte ontwikkelingen tot zeven factoren gekomen. Deze zeven factoren verklaren 39% van de totale variantie, een percentage dat ook in ander onderzoek voorkomt.[144)]
Het geheel van wenselijke ontwikkelingen wordt weergegeven door vijf factoren. Deze vijf factoren verklaren tezamen 43% van de totale variantie. Bij deze factoranalyse is voor vijf in plaats van zeven factoren gekozen, omdat de twee resterende factoren niet goed te duiden waren en als zodanig geen verheldering van het inzicht in de gewenste ontwikkelingen vormen.
De na rotatie ontstane factoren zijn geïnterpreteerd met behulp van de significantie en de hoogte van de ladingen op de factoren. Het element dat de hoog en zeer hoog ladende variabelen gemeenschappelijk lijken te hebben, is als benaming gekozen. Een verantwoording van de interpretatie van de factoren uit de factoranalyses voor de verwachte en voor de gewenste ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin wordt in Bijlage 4 gegeven. De factoren zelf komen in de volgende hoofdstukken uitvoerig aan de orde.

De factoren, die het geheel van verwachte en het geheel van gewenste ontwikkelingen beschrijven, geven een richting aan de door hen geduide verschijnselen. Deze richting wordt bepaald door de scores van de respondenten op de nieuw geconstrueerde factoren (de z.g. factorscores). Deze factorscores hebben een relatieve en geen absolute waarde, omdat de factoren gestandaardiseerd zijn (d.w.z. hun gemiddelde is 0 en standaarddeviatie is 1). De inhoudelijke interpretatie van de factorscores kan niet plaatsvinden door het nulpunt als 'kenmerk niet aanwezig' te beschouwen. Dit nulpunt geeft slechts het gemiddelde van de scores aan. De factorscores kunnen, volgens BRAND-KOOLEN[145)], wel geïnterpreteerd worden door de factorscore van een fictieve respondent, die op elke variabele een neutrale waarde scoort, te berekenen. Deze score is dan het absolute neutrale punt (absolute nulpunt), de positie die geen toe- of afname van de ontwikkelingen inhoudt.
In het verlengde van deze redenering hebben we getracht de factorscores van twee andere denkbeeldige respondenten te berekenen, nl. één die op alle variabelen extreem 'tolerant' en één die op alle variabelen extreem 'restrictief' antwoordt. Deze berekende factorscores zouden dan de absolute bovengrens, respectievelijk benedengrens van de scores op een factor vormen en daarmee een verdergaande nuancering van de richting 'toename' of 'afname' mogelijk maken. (Bijvoorbeeld het onderscheid 'toename' en 'sterke toename' zou gemaakt kunnen

worden door het gemiddelde van de scores van de neutrale en de extreme respondent als grens te nemen.) Deze werkwijze stuitte in ons geval echter op praktische moeilijkheden. Het bleek dat sommige theoretisch maximale (en minimale) waarden lager (respectievelijk hoger) waren dan de waargenomen uiterste waarden. Met deze bevinding is de veronderstelde verfijning in interpretatie van de richting der factoren vervallen. Een verklaring van deze bevinding is niet eenvoudig te geven. Het zou kunnen zijn, dat de extreme scores van de fictieve respondent het geheel aan waarnemingen zodanig beïnvloedt, dat een vertekening optreedt, waardoor de berekende z.g. maximale score in feite geen maximum score is.[146] Nader onderzoek is nodig om na te gaan of langs deze weg toch geen verfijning in interpretatiemogelijkheid van de richting der factoren mogelijk is.
De conclusie uit de door ons uitgevoerde berekeningen is, dat er slechts een tweedeling in de richting van de door de factoren geduide verschijnselen is aan te brengen: links en rechts van de gevonden neutrale waarde liggen gebieden, die een toe- of afname inhouden. Met behulp van de frequentieverdeling van de factorscores, is vast te stellen welk percentage respondenten één van de twee te onderscheiden ontwikkelingen verwacht (c.q. wenst).
In de praktijk blijkt de verwachting 'gelijk blijven' niet voor te komen.

6. VERWACHTE EN GEWENSTE ONTWIKKELINGEN TEN AANZIEN VAN HUWELIJK EN GEZIN IN EERSTE RONDE

6.1 Inleiding

In de eerste vragenronde zijn aan de respondenten de mogelijke toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van een groot aantal aspecten van huwelijk en gezin voorgelegd. Hun werd gevraagd de door hen verwachte en de door hen maatschappelijk wenselijk geachte ontwikkelingen in de komende vijftien jaar aan te geven. In het volgende gedeelte worden deze verwachte en wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin gepresenteerd. In overeenstemming met het referentiekader van Kooy worden de toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin aan de hand van de volgende trefwoorden weergegeven: andere leefvormen, huwelijk, structuur, functie en positie van het gezin.
Naast de ontwikkelingen die door de meeste respondenten zijn genoemd (de modale antwoordcategorie), worden meestal ook de ontwikkelingen die door een kleiner - maar op zichzelf nog redelijk - aantal respondenten verwacht zijn weergegeven. Eerst komen de verwachte ontwikkelingen aan de orde. Daarna de wenselijk geachte, waarbij kort op het verschil met de eerstgenoemde zal worden ingegaan. Deze vergelijking vindt plaats door na te gaan in hoeverre de door de respondenten verwachte ontwikkelingen door hen worden gewenst en in hoeverre voorkeur wordt gegeven aan een andere ontwikkeling (een vergelijking op basis van individuele gegevens).
Tot slot wordt getracht de toekomstige ontwikkelingen te ordenen, teneinde door de bomen van verwachtingen (en wensen) heen het bos van 'de toekomst van huwelijk en gezin' te zien.

6.2 Verwachte ontwikkelingen in eerste ronde

In de toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin zijn ook de ontwikkelingen ten aanzien van andere leefvormen van belang. De meeste respondenten verwachten dat het samenwonen zonder getrouwd te zijn en het samenwonen van homofielen zal toenemen, en dat communes, het alleenstaan en concubinaten met kinderen ongeveer evenveel zullen voorkomen als momenteel.
De door de meeste respondenten verwachte ontwikkeling wordt hieronder voor verschillende leefvormen vermeld. De door de andere respondenten verwachte ontwikkelingen zijn in Bijlage 1 opgenomen.

(vraag 5.A., Bijlage 1)	verwachting van het grootste percentage respondenten	
samenwonen als prelude op het huwelijk	60%	sterke toename
samenwonen van twee homofiele personen	58%	toename
commune en woongemeenschap	44%	ongeveer gelijk blijven
concubinaat zonder kinderen (personen van 30 jaar en ouder)	58%	toename
concubinaat met kinderen	56%	ongeveer gelijk blijven
alleenstaan	39%	ongeveer gelijk blijven

Aan de respondenten is ook hun motivering van de verwachte ontwikkelingen gevraagd door middel van open vragen. Om enig zicht te krijgen op het geheel van motiveringen zijn - zoals vermeld -, na grondige kennisname van een aantal ingevulde vragenlijsten, elf categorieën opgesteld, waarin de antwoorden van de respondenten konden worden ingedeeld (zie pag. 65).
Ten aanzien van de verwachte ontwikkelingen van andere leefvormen worden vooral de volgende motiveringen genoemd: veranderingen ten aanzien van seksualiteit, veranderende opvattingen ten aanzien van huwelijk en andere leefvormen, algemeen structurele veranderingen (bijv. in de fiscale wetgeving) en algemeen culturele veranderingen.
De motivering van één der respondenten bijvoorbeeld luidt als volgt:

> "Voortgaande ontkoppeling van seksualiteit en huwelijk.
> Bewustere keus t.a.v. ouderschap, met als consequentie dat meer mensen die wel in een relatie willen leven, kiezen voor kinderloosheid.
> Kritische visie op huwelijk en gezin vanuit de vrouwenemancipatiebeweging, waardoor een toenemend aantal individuen zullen proberen alternatieven te vinden voor het huwelijk.
> Toenemend aantal echtscheidingen. Na een echtscheiding ligt de kans voor een huwelijk of een alternatief weer open."

Na de andere leefvormen komen de ontwikkelingen ten aanzien van het huwelijk aan de orde. Het grootste deel der respondenten is van mening dat de romantische verwachtingen van het huwelijk zullen afnemen. (57% van de respondenten verwacht dat de uitspraak "In het huwelijk betekenen beide partners alles voor elkaar" minder onderschreven zal worden. Voor de uitspraak "Als je eenmaal getrouwd bent lossen de problemen zich vanzelf op" is 82% der respondenten deze mening toegedaan.) Verder zal de individualiteit van man en vrouw meer plaats krijgen, volgens 82% van de respondenten. Zij zijn van mening dat de uitspraak "Beide echtgenoten hebben recht op hun eigen vrienden en kennissen" meer onderschreven zal worden. Niettemin blijft "Het huwelijk een veilige haven, waar man en vrouw tot rust komen", volgens 44% der respondenten. Bijna evenveel respondenten echter (nl. 43%) verwachten dat deze uitspraak minder onderschreven zal worden.
De ten aanzien van het huwelijk verwachte ontwikkelingen zijn gebaseerd op veranderende opvattingen ten aanzien van huwelijk en andere leefvormen, voortgaande emancipatie van de vrouw, voortgaande individuatie naast algemene structurele en culturele veranderingen in de samenleving. Als illustratie van deze motiveringen worden enkele respondenten aan het woord gelaten:

> "De tendens dat de partners als individu meer tot hun recht komen zal zich doorzetten."

> "Veranderende visie op wat een goed huwelijk is: van institutie waarin ieder zijn/haar rol en taken goed vervult, naar een zinvolle intermenselijke relatie."

> "Voortgaande de-romantisering van het huwelijk."

Bijna de helft van de respondenten is van mening dat de opvatting "Het huwelijk wordt aangegaan in de veronderstelling dat er na deze relatie nog andere kunnen volgen" meer onderschreven zal worden. Het overgrote deel der respondenten stemt dan ook overeen in de verwachting dat de echtscheidingen zullen toenemen (22% verwacht een sterke toename en 68% een toename).
De motivering voor verwachte ontwikkelingen ten aanzien van echtscheiding wordt gevormd door veranderende opvattingen ten aanzien van huwelijk en andere leefvormen, voortgaande emancipatie van de vrouw en secularisatie naast algemeen structurele en culturele veranderingen in de samenleving.
Eén der respondenten verwoordt de motivering als volgt:

> "Het huwelijk wordt kwetsbaarder omdat het meer op de persoonlijke kwaliteiten van de partners aankomt. Ook zal binnen het huwelijk het individualisme toenemen."

De structuur van het gezin laat zich, aldus KOOY, beschrijven aan de hand van de man-vrouw en de ouder-kind relatie.[147] Achtereenvolgens zullen beide elementen aan de orde komen.
De man-vrouw relatie zal, naar de meeste respondenten verwachten, verandering ondergaan. Het grootste deel der respondenten (87%) is van mening dat de traditionele rolopvatting (de man als kostwinner en de vrouw als verzorgster van man en kinderen) minder onderschreven zal worden. Bijna alle respondenten (95%) verwachten dan ook dat vrouwen die de hele dag thuis zijn en geen werkzaamheden buitenshuis verrichten (veel) minder zullen voorkomen dan tegenwoordig. Over de beroepsmatige activiteiten van vrouwen lopen de verwachtingen uiteen. Bijna alle respondenten (95%) zijn van mening dat vrouwen met een part-time baan, die te combineren is met de huishoudelijke en gezinstaken meer of veel meer zullen voorkomen dan tegenwoordig. Daarnaast verwacht tweederde der respondenten dat vrouwen en mannen met beiden een part-time baan meer zullen voorkomen. Ten aanzien van vrouwen met een full-time baan, waarbij de huishoudelijke en gezinstaken door professionele instellingen of in een groter leefverband worden verricht, zijn de verwachtingen, vooral ten aanzien van de eerste mogelijkheid, duidelijk verdeeld. Over het geheel genomen zullen de mogelijkheden van vrouwen op de arbeidsmarkt, volgens ruim de helft der respondenten, toenemen en gelijk worden aan die van mannen.
Deze verwachtingen worden gebaseerd op overwegingen met betrekking tot de emancipatie van de vrouw, verder op economische ontwikkelingen naast algemeen maatschappelijke ontwikkelingen (structureel en cultureel).
Enkele respondenten verwoorden de motivering als volgt:

> "Er is een lijn van doorgaande emancipatie te verwachten. Er zullen echter geen full-time banen voor mannen en vrouwen beschikbaar zijn in 1990."
>
> "Verandering van de mannenrol naar de 'vrouwenkant'. Er zal een attitudeverandering t.a.v. vrouwen opkomen, samenhangend met de emancipatie van de vrouw."

Naast de man-vrouw relatie zal ook de ouder-kind relatie veranderingen ondergaan. Een kenmerk van de ouder-kind relatie is onder meer de positie van de opgroeiende jeugd. Hebben de jongeren een zelfstandige positie ten opzichte van de ouders of is deze meer te kenmerken als afhankelijk. De respondenten verschillen nogal van mening over de verwachte ontwikkeling van de positie van jongeren. Het grootste deel van de respondenten (40%) is van mening dat de positie van jongeren ongeveer gelijk zal blijven, een derde van de respondenten verwacht een zelfstandiger positie van de jongeren, terwijl het resterende deel

een tegenovergestelde ontwikkeling verwacht. De respondenten baseren hun verwachtingen op veranderingen in het socialisatieproces en op algemeen structurele (o.a. wettelijke regelingen) en algemeen culturele veranderingen.

Naast het structurele is het functionele aspect van het gezin van belang om de ontwikkelingen ten aanzien van dit instituut adequaat te kunnen beschrijven. KOOY onderscheidt, zoals reeds gezegd, een vijftal kernfuncties van het gezin, namelijk de seksuele, de voortplantings-, de opvoedkundige, de economische en de affectieve functie.[148] De op dit terrein verwachte ontwikkelingen zullen aan de hand van de eerste vier functies beschreven worden. De affectieve functie wordt hierbij niet expliciet genoemd, omdat het materiaal niet voldoende informatie over deze functie sec bevat. In de beschrijving van de ontwikkelingen van de vier kernfuncties wordt impliciet echter wel enige aandacht besteed aan de affectieve functie.
Wij gaan, om te beginnen, nader in op de functie van de regeling van de seksualiteit. Het Westers gezin was eeuwenlang de monopolist ten aanzien van de vervulling van de seksuele functie en, hoewel er een nieuwe moraal ontstaat kan KOOY in 1970 nog schrijven dat, de "vigerende norm is dat het intiemste seksueel verkeer is voorbehouden aan alleen de huwelijkspartners"[149]. Hij vervolgt dan, dat de beoordeling van voor- en buitenechtelijke seksualiteit in brede lagen milder aan het worden is, maar er is geen sprake van dat in het algemeen de seksualiteit normatief ontkoppeld zou zijn van het huwelijk. Een dergelijke ontkoppeling is echter, aldus KOOY in 1970, zelfs in een redelijk nabije toekomst beslist geen onmogelijkheid.
De door de respondenten verwachte ontwikkelingen op het terrein van de seksualiteit wijzen in de richting van een (ook normatieve) ontkoppeling van huwelijk en seksualiteit. De houding tegenover voorechtelijk geslachtsverkeer zal, volgens bijna 60% der respondenten, toleranter en, volgens ruim 30%, zelfs aanzienlijk toleranter worden. Daarnaast wordt ook verwacht dat de norm van monogamie veranderen zal: de helft der respondenten is van mening dat het gelijktijdig onderhouden van twee of meer seksuele relaties meer geaccepteerd zal worden. Hoewel een gering deel van de respondenten verwacht dat de bewering "Buitenechtelijk geslachtsverkeer is bevorderlijk voor het eigen huwelijksleven" meer zal worden onderschreven, wordt in het algemeen wel een toename verwacht van seksuele relatievormen, waarin van buitenechtelijk geslachtsverkeer sprake is.

(vraag 4.A., Bijlage 1)	verwachting van het grootste percentage respondenten	
incidentele buitenechtelijke relatie	56%	toename
meer permanente buitenechtelijke relatie	48%	toename
vaste homoseksuele relatie naast een huwelijksrelatie	44%	toename
partnerruil	46%	ongeveer gelijk blijven
groepsseks	49%	ongeveer gelijk blijven

Ten aanzien van de ontwikkelingen van partnerruil en groepsseks zijn de meningen van de respondenten nogal verdeeld. Voor elk van deze relatievormen verwacht ruim 20% een toename dan wel een afname ervan.
De respondenten baseren hun verwachtingen op overwegingen, die nogal voor de hand liggen, namelijk veranderende opvattingen ten aanzien van de seksualiteit, ten aanzien van huwelijk en andere leefvormen en op algemeen structurele en culturele veranderingen in de samenleving.
Ter illustratie laten we weer enkele respondenten aan het woord:

> "Waarschijnlijk zal - in samenhang met de hele maatschappelijke ontwikkeling - de tendens tot grotere vrijheid op seksueel gebied wel doorzetten, maar met minder macht en met tussenpauzes."

(Met betrekking tot partnerruil en groepsseks:)

> "Mijn overtuiging is dat na een periode van min of meer excessieve situaties toch het 'normale' patroon terugkeert."

De tweede onderscheiden functie van het gezin is de voortplantingsfunctie. In de modern Westerse fase van de samenleving is, aldus KOOY, het gezin als voortplantingsinstituut functioneel voor èn de grote samenleving èn het individu.[150)]
Binnen het gezin zal, volgens het merendeel der respondenten, de komende jaren het accent minder op de voortplanting komen te liggen: bijna 90% van de respondenten is van mening dat de opvatting "Kinderen zijn het doel van het huwelijk" minder onderschreven zal worden. Eenzelfde groot deel der respondenten verwacht dat het percentage huwelijken zonder kinderen (zeer) sterk zal toenemen. Verder verwachten de meeste respondenten dat de huwelijken met één of twee kinderen zullen toenemen en dat die met drie of meer kinderen minder zullen voorkomen. In het volgende schema zijn de verwachte ontwikkelingen meer nauwkeurig vermeld.

(vraag 8.A., Bijlage 1)	verwachting van het grootste percentage respondenten	
huwelijken met één kind	45%	toename
huwelijken met twee kinderen	47%	toename
huwelijken met drie kinderen	50%	afname
huwelijken met vier kinderen	53%	afname
huwelijken met vijf of meer kinderen	76%	afname

De motiveringen voor de verwachte ontwikkelingen zijn: veranderende opvattingen ten aanzien van huwelijk en andere leefvormen, emancipatie van de vrouw, veranderingen in het socialisatieproces, economische factoren en technologische ontwikkelingen naast de algemeen structurele en culturele veranderingen. Eén van de respondenten verwoordt de motivering als volgt:

> "Vele echtelieden willen bewust geen kinderen om vele redenen - bevolkingsgroei, slechte wereldsituatie, eigen werk etc. Ik ga ervan uit, dat de argumenten die worden aangedragen voor bewuste kinderloosheid, niet minder doch steeds sterker zullen worden, meer en meer zullen mensen hiervan overtuigd raken en kiezen voor kinderloosheid."

Een andere respondent:

> "De kinderwens is minder dan vroeger een motief om te trouwen. Toch zullen de meeste gehuwden graag kinderen willen hebben."

De derde aan het gezin toe te kennen functie is die van de opvoeding van het kind. Hoewel in de huidige samenleving een deel van de opvoedingstaken door instellingen buiten het gezin (school, jeugdclub etc.) plaatsvindt, kan, volgens KOOY[151)], niet van een functieverlies van het gezin in de opvoeding van het kind worden gesproken. Hij wijst erop, dat in de huidige dynamische samenleving de zedelijke sociale persoonlijkheidskern van het opgroeiende individu meer dan ooit tevoren binnen het gezin wordt gevormd.
Wat zijn nu de verwachtingen voor de toekomst? Het merendeel der respondenten verwacht dat kinderen jonger dan vier jaar meer een kindercentrum zullen bezoeken (voor de 0 - 2 jarigen is 57% van de respondenten deze mening toegedaan; voor de 2 - 4 jarigen 92%). Daartegenover staat, dat tweederde van de respondenten verwacht dat de invloed van de ouders op de gang van zaken in kindercentrum en school eveneens zal toenemen. Ook kleuters en schoolgaande kinderen zullen, naar ongeveer de helft van de respondenten verwacht, na schooltijd meer door andere instanties dan het eigen gezin worden opgevangen, bijvoorbeeld kindercentra (61% der respondenten verwacht een toename ervan), gastgezinnen (44%

toename) en buren of leden van een woongemeenschap (48% toename).
Wat het aandeel van de vader en de moeder in de dagelijkse verzorging en opvoeding van het kind betreft, verwacht 80% der respondenten dat het aandeel van de vader zal toenemen. De respondenten baseren hun verwachtingen op overwegingen met betrekking tot de emancipatie van de vrouw, veranderingen in het socialisatieproces, economische factoren naast de algemeen structurele en culturele factoren.
Enkele respondenten verwoorden het als volgt:

> "Veranderend psychologisch inzicht omtrent het belang van de vaderrol."

> "Als vrouwen meer maatschappelijk bezig zijn, zullen enerzijds mannen meer huishoudelijke arbeid verrichten, anderzijds zal meer huishoudelijke arbeid in gesocialiseerde vorm plaatsvinden."

De vierde functie van het gezin is de economische functie. In navolging van KOOY kan in de economische functie een productief en een consumptief element worden onderscheiden.[152] Het productieve element ligt echter niet alleen, zoals Kooy doet denken, in het verwerven van een geldinkomen, waarvoor goederen en diensten op de markt gekocht kunnen worden (het consumptieve element). Het productieve element manifesteert zich ook in het verzorgingsniveau van het gezin, het resultaat van de activiteiten die gericht zijn op de dagelijkse verzorging van de leden.[153] Hiermee zijn we aangeland bij de huishouding, een in wetenschappelijk onderzoek verwaarloosd object van studie.
Aan de respondenten zijn een aantal aspecten van de huishouding ter beoordeling voorgelegd. Tweederde van hen verwacht, dat het gebruik van huishoudelijke apparaten en diensten van professionele instellingen zal toenemen. Eenzelfde deel verwacht, dat gezinsleden in de nabije toekomst zelf meer onderhouds- en reparatiewerkzaamheden zullen verrichten. Daarnaast is 60% van de respondenten van mening, dat in huis meer creatieve activiteiten zullen worden verricht, hoewel de hiermee verkregen producten ook tegen betaling verworven kunnen worden.
Over de verzorging van zieken en hulpbehoevenden thuis zijn de verwachtingen sterk verdeeld: ruim 20% der respondenten verwacht dat dit zal toenemen, daarentegen is ruim 40% van mening dat deze verzorging thuis zal afnemen.
De respondenten baseren hun verwachtingen op overwegingen met betrekking tot de emancipatie van de vrouw, op economische factoren naast algemeen structurele en culturele veranderingen in de maatschappij.
Eén van de respondenten verwoordt het als volgt:

> "Kostenstijging van professionele diensten stimuleert de doe-het-zelf aktiviteiten.

Toenemende kosten van zieken- en gehandicaptenzorg zullen de overheid dwingen om financiële tegemoetkoming te geven aan gezinnen, die zelf de zorg op zich nemen met de steun van een ambulante professionele begeleiding."

Een andere zegt onder meer:

"Als vrouwen meer maatschappelijk bezig zijn, ... zal meer huishoudelijke arbeid in gesocialiseerde vorm plaatsvinden."

Tot nu toe is met de beschrijving van de ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, vooral het karakter van het gezin, het interne aspect belicht. Het externe aspect, de plaats die het gezin ten opzichte van andere sociale verbanden in de totale maatschappij zal gaan innemen, is nog niet aan de orde geweest. In het volgende gedeelte wordt kort ingegaan op de ontwikkelingen, die ten aanzien van de positie van het gezin in de samenleving worden verwacht.
De relatie met familie, met vrienden en kennissen en met buren zal, naar de verwachting van om en nabij de helft der respondenten, ongeveer gelijk blijven. Een niet te verwaarlozen deel der respondenten (36%) echter verwacht, dat de relaties met familieleden zullen afnemen en dat de relaties met vrienden en kennissen alsmede die met buren daarentegen zullen toenemen (resp. 48% en 29%). Grotere meningsovereenstemming bestaat er in de verwachte ontwikkelingen van de relaties van het gezin met andere instellingen (bijv. sport-, culturele en creatieve voorzieningen en hulpverleningsinstellingen). Volgens het merendeel der respondenten zullen deze relaties toenemen. Ook de deelname aan maatschappelijke activiteiten in de vrijwillige sfeer, zal, naar de verwachting van drie kwart der respondenten, toenemen.
De motivering van deze verwachtingen is vooral gebaseerd op de algemeen structurele en culturele veranderingen in de maatschappij.
Om één van de respondenten aan het woord te laten:

"De toenemende ontwikkeling en meerdere vrije tijd maken het deelnemen aan maatschappelijke activiteiten zeer waarschijnlijk."

Een andere respondent:

"Democratiseringsideeën van de instellingen en de werkers; door meer mondigheid, tijd en interesse van de ouders.
Vrije tijd, opleiding en kennis nemen toe."

Tot slot van deze eerste paragraaf wordt een overzicht gegeven van de motiveringen van alle verwachte ontwikkelingen. Dit overzicht is neergelegd in

Tabel 6, waarin het aantal keren dat de verschillende motiveringen worden genoemd is vermeld.

Tabel 6. Overzicht van de frequenties van de motiveringen van de verwachte ontwikkelingen in de eerste vragenronde

categorieën	aantal keren genoemd feitelijk	aantal keren genoemd (gecodeerd)	aantal respondenten
emancipatie vrouw	721	665	137
opvattingen t.a.v. huwelijk en andere leefvormen	711	693	137
algemeen culturele veranderingen	710	702	134
algemeen structurele veranderingen	698	674	140
tolerantie t.a.v. de seksualiteit	630	601	140
economische ontwikkelingen	342	300	111
socialisatieproces	209	171	87
technologische ontwikkelingen	146	95	60
individuatie	141	32	32
secularisatie	67	15	15
diversen	918	918	140
overige (die motiveringen die niet afzonderlijk gecodeerd zijn (vgl. Paragraaf 5.4.1.)	-	428	120

De categorie diversen bevat een verzameling van motiveringen, die niet in één van de onderscheiden elf categorieën waren in te delen. Het meest vaak is genoemd 'toenemende vrije tijd' (77x). Andere, duidelijk minder vaak genoemde overwegingen zijn bijvoorbeeld: 'invloed van de massamedia' en 'invloed van voorlichting en propaganda'.

Uit de tabel blijkt, dat, voor het geheel van verwachte ontwikkelingen, het meest vaak als motivering worden genoemd - afgezien van de categorie diversen -: de emancipatie van de vrouw, veranderende opvattingen ten aanzien van huwelijk en andere leefvormen, algemeen culturele veranderingen en algemeen

structurele veranderingen. Deze motiveringen worden het meest vermeld, zowel wat het aantal keren betreft als het aantal respondenten, dat hen noemt. Er bestaat tussen deze motiveringen onderling slechts weinig verschil in volgorde en daarmee in belangrijkheid.
Op de tweede plaats komt de veranderende tolerantie ten aanzien van de seksualiteit, gevolgd door, op de derde plaats, economische ontwikkelingen. Tussen deze beide motiveringen bestaat een aanzienlijk verschil in frequentie waarmee ze genoemd worden, hetgeen duidt op een verschil in belangrijkheid. Over het geheel genomen vinden de respondenten de veranderende tolerantie ten aanzien van seksualiteit een belangrijker motivering van de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin dan economische factoren. Op de laatste plaats volgen dan een viertal ontwikkelingen, waartussen onderling niet zoveel verschil in belangrijkheid bestaat, gemeten naar het aantal keren dat ze genoemd worden. Het zijn: veranderingen met betrekking tot het socialisatieproces, technologische ontwikkelingen, individuatie en secularisatie.
Met deze opsomming kunnen in de motivering van de verwachte ontwikkelingen vier categorieën worden onderscheiden naar het aantal keren dat ze door de respondenten genoemd worden. Dit wil niet zeggen, dat voor elk aspect van huwelijk en gezin de motivering 'emancipatie van de vrouw' belangrijker zou zijn dan, bijvoorbeeld , 'secularisatie'. Integendeel, per aspect kunnen de motiveringen geheel verschillen. Echter, wanneer alle aspecten van huwelijk en gezin gezamenlijk worden beschouwd, is bovenstaande volgorde in de motiveringen aan te brengen.

6.3 Wenselijk geachte ontwikkelingen in eerste ronde

In deze paragraaf komen de door de respondenten wenselijk geachte ontwikkelingen aan de orde en deze worden vervolgens vergeleken met de door hen verwachte ontwikkelingen.
Aan de door de deskundigen gewenste ontwikkelingen kan, in tegenstelling tot de door hen verwachte ontwikkelingen, geen algemeen maatschappelijke geldigheid worden toegekend. Het zijn slechts de door deze groep respondenten wenselijk geachte ontwikkelingen, waarvan het niettemin belangrijk is om de inhoud te kennen.
De wenselijk geachte ontwikkelingen worden gepresenteerd aan de hand van het in de vorige paragraaf gebezigde referentiekader van het gezin. Dat betekent, dat de gewenste ontwikkelingen dus eveneens worden beschreven aan de hand van de criteria: andere leefvormen, huwelijk, structuur, functie en positie van het gezin.

De door de meeste respondenten wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien van andere leefvormen, worden hierna voor de verschillende vormen afzonderlijk vermeld. De overige percentages zijn in Bijlage 1 opgenomen.

(vraag 5.C., Bijlage 1)	gewenste ontwikkeling door het grootste percentage respondenten	
samenwonen als prelude op het huwelijk	50%	sterke toename
samenwonen van twee homofiele personen	43%	sterke toename
commune en woongemeenschap	28%	ongeveer gelijk blijven
concubinaat zonder kinderen (personen van 30 jaar en ouder)	30%	toename
concubinaat met kinderen	30%	afname
alleenstaan	34%	afname

Voor alle bovenstaande leefvormen zijn de meningen over de gewenste ontwikkelingen meer verdeeld dan over de verwachte ontwikkelingen. De meest verwachte en de meest gewenste ontwikkelingen ten aanzien van andere leefvormen zijn nu bekend. Een vraag is echter nog, in hoeverre de respondenten de ontwikkeling, die zij verwachten, ook wenselijk achten (en omgekeerd). De overeenstemming tussen verwachte en wenselijk geachte ontwikkeling is het grootst voor 'het samenwonen voor het huwelijk' en 'het samenwonen van homofielen' (60% en meer der respondenten acht de ontwikkeling die zij verwachten, ook wenselijk). Voor

de andere leefvormen is deze overeenstemming beduidend kleiner. Ten aanzien van concubinaten zonder kinderen, concubinaten met kinderen en het alleenstaan wenst respectievelijk 36%, 52% en 38% der respondenten een minder vergaande toename dan zij verwachten. Daarentegen wenst 32% der respondenten dat communes meer zullen voorkomen dan zij verwachten.

Na de andere leefvormen komen de ontwikkelingen ten aanzien van het huwelijk aan de orde. Een groot deel der respondenten acht het wenselijk, dat de romantische verwachtingen ten aanzien van het huwelijk zullen afnemen. De meeste respondenten wensen dan ook dat de uitspraken "In het huwelijk betekenen beide partners alles voor elkaar" en "Als je eenmaal getrouwd bent lossen de problemen zich vanzelf op" minder onderschreven worden. Verder wenst het merendeel der respondenten (79%) dat de individualiteit van man en vrouw in het huwelijk meer accent krijgt. Relatief het grootste deel der respondenten is dan ook van mening, dat "Het huwelijk minder een veilige haven moet zijn, waar man en vrouw tot rust komen".
Wanneer we de door de respondenten gewenste ontwikkelingen vergelijken met de door hen verwachte ontwikkelingen, dan blijkt, dat deze voor de genoemde aspecten merendeels met elkaar overeenstemmen.
De duurzaamheid van de huwelijksrelatie is een volgend essentieel aspect. Over de wenselijkheid dat "Een huwelijk wordt aangegaan in de veronderstelling dat er (na deze relatie) nog andere kunnen volgen", zijn de meningen geheel verdeeld. Een afname of sterke afname van het aantal echtscheidingen vindt meer dan de helft (55%) der respondenten echter wel wenselijk. Een dergelijke ontwikkeling wordt door het overgrote deel der respondenten echter niet verwacht. Bijna driekwart van de respondenten is dan ook van mening, dat het aantal echtscheidingen sterker moet afnemen dan zij verwachten.

De ontwikkelingen in de structuur van het gezin laten zich beschrijven aan de hand van de man-vrouw en de ouder-kind relatie. Eerst zullen de ontwikkelingen in de man-vrouw relatie aan de orde komen.
Verreweg het grootste deel der respondenten (85%) vindt, dat de traditionele rolopvatting (de man als kostwinner en de vrouw als verzorgster van man en kinderen) minder onderschreven moet worden. Een nog groter deel acht het dan ook wenselijk, dat vrouwen, die de hele dag thuis zijn en doorgaans geen werkzaamheden buitenshuis verrichten, minder of zelfs veel minder zullen voorkomen (resp. 65% en 30% der respondenten). In overeenstemming daarmee wenst ongeveer

80% der respondenten, dat het part-time werken van vrouwen (en eventueel ook dat van mannen) (sterk) zou moeten toenemen. Over het full-time werken van vrouwen en mannen is men minder enthousiast. Ruim de helft van de respondenten is van mening, dat het full-time werken van man en vrouw buitenshuis, waarbij de huishoudelijke en gezinstaken door professionele instellingen worden verricht, zou moeten afnemen of sterk zou moeten afnemen. Over de mogelijkheid dat vrouwen en mannen een full-time baan hebben, waarbij de huishoudelijke en gezinstaken in een groter leefverband worden verricht, zijn de meningen verdeeld. Ongeveer een derde deel van de respondenten acht een toename wenselijk, ongeveer een derde een afname en het andere derde deel wenst dat de situatie ongeveer gelijk zal blijven.
Ten aanzien van de mogelijkheden van vrouwen op de arbeidsmarkt zijn de meningen duidelijk minder verdeeld: bijna alle respondenten (87%) wensen, dat deze mogelijkheden toenemen en gelijk worden aan die van mannen.
Wanneer nu de door de respondenten wenselijk geachte ontwikkelingen vergeleken worden met de ontwikkelingen die verwacht worden, blijkt, dat er een tegengesteld beeld bestaat voor enerzijds het part-time werken door vrouw en man beiden en anderzijds het full-time werken door vrouw en man beiden. Ten aanzien van het part-time werken door vrouw en man vindt de helft der respondenten dat dit meer zou moeten toenemen dan zij verwachten. Daarentegen vindt ook ruim de helft der respondenten dat het full-time werken door man en vrouw, waarbij de huishoudelijke en gezinstaken door professionele instellingen worden verricht, juist minder zou moeten toenemen dan zij verwachten.
Naast veranderingen in de man-vrouw relatie zullen ook veranderingen in de ouder-kind relatie worden verlangd. Een kenmerk van de ouder-kind relatie is de mate van zelfstandigheid van jongeren. De wensen aangaande de ontwikkelingen in dezen liggen nogal verdeeld. Ruim 40% der respondenten wenst, dat de jongeren een zelfstandiger positie ten opzichte van de ouders hebben, een 30% wenst een gelijke positie als tegenwoordig, terwijl de resterende kleine 30% een meer afhankelijke positie van jongeren ten opzichte van hun ouders wenselijk vindt.
Vergeleken met de verwachte ontwikkelingen valt op, dat beide extreme mogelijkheden (aanzienlijk zelfstandiger en aanzienlijk afhankelijker ten opzichte van de ouders) door meer respondenten gewenst dan verwacht worden.

Vervolgens worden de ontwikkelingen in het vervullen van de functies door het gezin nagegaan.

In eerste instantie komt de seksualiteit aan de orde. Een meer tolerante houding ten aanzien van voorechtelijk geslachtsverkeer wordt door tweederde deel der respondenten wenselijk gevonden. Daar staat tegenover, dat 15% van de respondenten een minder tolerante houding tegenover premaritale seks wenselijk vindt, terwijl slechts 2% een dergelijke ontwikkeling verwacht.
Daarnaast worden ook veranderingen in de norm van monogamie gewenst. Er bestaat weliswaar geen overeenstemming in de gewenste ontwikkeling, maar relatief de meeste respondenten (46%) wensen dat het gelijktijdig onderhouden van twee of meer seksuele relaties meer of zelfs aanzienlijk meer geaccepteerd moet worden. Wanneer we de door de respondenten gewenste ontwikkelingen confronteren met de door hen verwachte ontwikkelingen, dan blijkt, dat bijna een kwart (23%) van mening is dat het gelijktijdig onderhouden van meerdere seksuele relaties meer geaccepteerd zou moeten worden dan zij verwachten. Daarentegen is bijna een derde van de respondenten de tegengestelde mening toegedaan. (Zij vinden dus, dat het gelijktijdig onderhouden van meerdere seksuele relaties minder moet worden geaccepteerd dan zij verwachten dat het geval zal zijn.) Het zal dan ook geen verbazing wekken, dat de ontwikkelingen die ten aanzien van verschillende seksuele relatievormen gewenst worden, uiteenlopen.
Hieronder worden de ontwikkelingen, die door relatief de meeste respondenten wenselijk worden gevonden, vermeld.

(vraag 4.C., Bijlage 1)	gewenste ontwikkeling door het grootste percentage respondenten	
incidentele buitenechtelijke relatie	30%	ongeveer gelijk blijven
meer permanente buitenechtelijke relatie	27%	ongeveer gelijk blijven
vaste homoseksuele relatie naast een huwelijksrelatie	28%	afname
partnerruil	34%	afname
groepsseks	32%	sterke afname

Wanneer de door de respondenten gewenste ontwikkelingen vergeleken worden met de door hen verwachte ontwikkelingen, dan blijkt, dat voor al deze relatievormen bij benadering de helft der respondenten (variërend van 44% tot 60%) vindt, dat deze relatievormen minder sterk zouden moeten toenemen (c.q. sterker moeten afnemen) dan zij verwachten dat het geval zal zijn.

De tweede functie van het gezin betreft de voortplanting, het in stand houden van de menselijke soort. Het grootste deel der respondenten vindt dat het

accent in het huwelijk minder op de voortplanting moet liggen, getuige het feit, dat 80% wenst dat de bewering: "Kinderen zijn het doel van het huwelijk" minder onderschreven zal worden. Ruim de helft der respondenten wenst zelfs, dat het aandeel huwelijken zonder kinderen sterk dan wel zeer sterk zal toenemen. Dit is echter minder dan het percentage dat een dergelijke ontwikkeling verwacht. Ruim een derde deel der respondenten wenst, dat het percentage huwelijken zonder kinderen minder snel toeneemt dan zij verwachten.
Met betrekking tot de gezinsgrootte wenst relatief het grootste deel der respondenten een afname van de gezinnen met één kind (32%), een toename van de gezinnen met twee kinderen (37%), evenveel voorkomen van gezinnen met drie kinderen (29%) en een sterke afname van de gezinnen met vier en van die met vijf of meer kinderen (resp. 39% en 65%).
Als de door de respondenten gewenste ontwikkelingen met betrekking tot de gezinsgrootte vergeleken worden met de door hen verwachte ontwikkelingen blijkt, dat een aanzienlijk deel der respondenten vindt, dat gezinnen met één of twee kinderen minder snel moeten toenemen dan zij verwachten (resp. 57% en 28%). Het tegengestelde geldt daarentegen ten aanzien van de gezinnen met drie of vier kinderen (resp. 32% en 30%).

De derde functie van het gezin is de opvoeding van het kind. De opvoeding vindt voor een deel in het gezin en voor een deel in instellingen buiten het gezin plaats. Relatief het grootste deel der respondenten (42%) vindt het wenselijk, dat de verzorging van kleine kinderen (0 - 2 jaar) in kindercentra afneemt. De verzorging van 2 - 4 jarige kinderen in kindercentra zou daarentegen moeten toenemen, naar de mening van 65% der respondenten. Met betrekking tot kleuters en schoolgaande kinderen vindt relatief het grootste deel der respondenten het wenselijk, dat de opvang na schooltijd in kindercentra dan wel door buren of leden van een woongemeenschap toeneemt, terwijl de opvang in gastgezinnen zou moeten afnemen.
Bijna alle respondenten zijn van mening dat de invloed van ouders op de gang van zaken in kindercentrum en school groter moet worden. Deze laatste ontwikkeling wordt ook door het merendeel der respondenten verwacht.
Ten aanzien van de verzorging van 0 - 2 jarigen in een kindercentrum en de opvang van 4 - 12 jarigen na schooltijd in een kindercentrum of in een gastgezin, verwacht echter 40 - 50% der respondenten dat dit sterker zal toenemen dan zij wenselijk vinden.
Wat de opvoeding en verzorging in het gezin betreft zijn bijna alle responden-

ten (89%) van mening, dat het aandeel van de vader daarin moet toenemen. Een nagenoeg even groot percentage respondenten verwacht dat deze ontwikkeling ook zal plaatsvinden.

De vierde functie die aan het gezin wordt toegekend is de economische functie. Het gaat hierbij niet alleen om het kopen van goederen en diensten, maar om het geheel van activiteiten, dat gericht is op de dagelijkse verzorging van de gezinsleden. Relatief de meeste respondenten (bijna 60%) vinden het wenselijk, dat het gebruik van huishoudelijke apparaten en diensten van professionele instellingen in de huishouding toeneemt of zelfs sterk toeneemt.
Hetzelfde geldt voor het verrichten van onderhouds- en reparatiewerkzaamheden en voor creatieve activiteiten in de huishouding, hoewel de daarmee verworven producten ook tegen betaling verkregen kunnen worden.
De verzorging van zieken en hulpbehoevenden zou, volgens de meeste respondenten (60%), (veel) meer thuis moeten plaatsvinden. Met name ten aanzien van dit laatste punt bestaat er bij veel respondenten geen overeenstemming tussen verwachte en gewenste ontwikkeling. De meesten (62%) zijn van mening, dat het verzorgen van zieken en hulpbehoevenden meer thuis moet plaatsvinden dan zij verwachten dat het geval zal zijn.

Tot nu toe is over de relatie van het gezin met andere sociale verbanden nog niet veel gezegd. Het merendeel der respondenten acht een toename van relaties van het gezin met instellingen buiten het gezin (vrienden, kennissen, buren, sportieve en culturele activiteiten) wenselijk. Alleen het bezoeken van familie zou volgens relatief de meeste respondenten (57%) ongeveer evenveel moeten voorkomen als tegenwoordig.
Wanneer de op dit terrein door de respondenten verwachte ontwikkelingen vergeleken worden met de door hen gewenste, blijkt dat ongeveer de helft van hen eenzelfde ontwikkeling verwacht als wenselijk vindt. De andere helft echter is voor het grootste deel van mening, dat de relaties met familie, buren, vrienden, kennissen en anderen intensiever zouden moeten zijn dan zij verwachten. Dit geldt bij uitstek voor de onderlinge hulpverlening tussen buren: bijna driekwart der respondenten verwacht dat deze hulpverlening minder zal plaatsvinden dan zij zouden wensen.

In dit hoofdstuk zijn eerst de door de respondenten verwachte ontwikkelingen aan de orde geweest, daarna de door hen wenselijk geachte ontwikkelingen en

vervolgens zijn deze laatste vergeleken met de eerstgenoemde. In deze opsomming zijn een aantal centrale lijnen aan te geven:

1. Voor alle aspecten van huwelijk en gezin worden onderling uiteenlopende ontwikkelingen verwacht en wenselijk geacht.

   Een *grote meningsovereenstemming*[*] tussen de respondenten over de te verwachten ontwikkelingen bestaat er voor tien van de 69 onderzochte aspecten van huwelijk en gezin. Zij betreft:

   geslachtsgemeenschap tussen een man en vrouw, die van plan zijn binnenkort met elkaar te trouwen (aanzienlijk meer aanvaard); als je eenmaal getrouwd bent, lossen de problemen zich vanzelf op (minder onderschreven); beide echtgenoten hebben ieder recht op eigen vrienden en kennissen (meer onderschreven); in het huwelijk zorgt de man primair voor het inkomen en de vrouw primair voor de huishouding en de kinderen (minder onderschreven); kinderen zijn het doel van het huwelijk (minder onderschreven); het percentage huwelijken met vijf of meer kinderen (afnemen); het aandeel van de vader in de dagelijkse verzorging en opvoeding van het kind (zal toenemen); het percentage 2 - 4 jarigen dat een kindercentrum bezoekt (toenemen); het gebruik maken van gespecialiseerde instellingen voor hulpverlening (toenemen); het deelnemen aan maatschappelijke activiteiten in de vrijwillige sfeer (toenemen).

   Voor dertien van de 69 onderzochte aspecten bestaat er daarentegen duidelijk een *geringe meningsovereenstemming*[**] tussen de respondenten over de verwachte ontwikkelingen. Zij betreft:

   een vaste homoseksuele relatie naast een huwelijksrelatie; commune en woongemeenschap; alleenstaan; een huwelijk wordt aangegaan in de veronderstelling dat er nog andere relaties kunnen volgen; het huwelijk is een veilige haven waar man en vrouw tot rust komen; het percentage huwelijken met één kind; het percentage 4 - 12 jarigen dat na schooltijd door dagmoeders of in gastgezinnen wordt opgevangen; 4 - 12 jarigen die na schooltijd door buren, leden van een woongemeenschap of anderen worden opgevangen; de zelfstandige positie van jongeren; vrouwen en mannen hebben beiden een full-time baan, waarbij de huishoudelijke en gezinstaken door professionele instellingen worden verricht; de verzorging van zieken en hulpbehoevenden thuis; de omvang van de totale huishoudelijke arbeid; bezoeken van vrienden en kennissen.

   Ten aanzien van de wenselijk geachte ontwikkelingen zijn de meningen nog sterker verdeeld. Voor maar acht aspecten bestaat er nu een grote meningsovereenstemming, terwijl voor bijna de helft van alle aspecten (nl. 32) duidelijk een geringe meningsovereenstemming bestaat tussen de respondenten over de gewenste ontwikkeling. Gezien de meer beperkte waarde van de gewenste ontwikkelingen worden deze hier niet nader toegelicht.

[*]) Grote meningsovereenstemming: minimaal 70% der respondenten verwacht/wenst dezelfde ontwikkeling (min. 75% bij een driepuntsschaal).

[**]) Geringe meningsovereenstemming: maximaal 45% der respondenten verwacht/wenst dezelfde ontwikkeling (max. 50% bij een driepuntsschaal).

Na de eerste vragenronde kan geconcludeerd worden, dat slechts voor een gering aantal (nl. tien) van de onderzochte aspecten, met enige zekerheid uitspraak over een toekomstige ontwikkeling gedaan kan worden.

2. De door de respondenten wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin zijn doorgaans pluriformer en meer uiteenlopend dan de op dit terrein verwachte ontwikkelingen. Voor bijna alle ondervraagde aspecten is de spreiding in antwoorden op de gewenste ontwikkelingen groter dan die op de verwachte ontwikkelingen. Ten aanzien van maar zes van de 69 aspecten daarentegen zijn de respondenten het onderling meer eens over de wenselijke dan over de verwachte ontwikkelingen.

3. Een vergelijking van de door de respondenten verwachte met de door hen gewenste ontwikkelingen, heeft slechts een beperkte betekenis. Aan de door de deskundigen verwachte ontwikkelingen kan een meer algemene maatschappelijke geldigheid worden toegekend, in tegenstelling tot de door hen gewenste ontwikkelingen. Deze laatste zijn slechts voorbeelden van mogelijke wenselijke ontwikkelingen. Vergelijking van de door de respondenten verwachte met de door hen gewenste ontwikkelingen, verschaft alleen maar zicht op eventuele knelpunten, die zich zouden kunnen voordoen indien de door de deskundigen gewenste ontwikkelingen algemeen aanvaard zouden worden. De betekenis van een dergelijke vergelijking is vooral gelegen in het signaleren van eventuele discrepanties, die zich tussen verwachte en gewenste ontwikkelingen kunnen voordoen en die nader onderzocht dienen te worden.
   Uit de vergelijking blijkt dat voor negen van de onderzochte aspecten, minstens tweederde van de respondenten een andere ontwikkeling verwacht dan zij wenselijk vindt. Het betreft de volgende aspecten:

   aanvaarding van geslachtsverkeer tussen een man en een vrouw die elkaar oppervlakkig kennen; partnerruil; groepsseks; meer permanente buitenechtelijke relatie; concubinaat met kinderen; echtscheiding; man en vrouw werken beiden full-time, waarbij de huishoudelijke en gezinstaken door professionele instellingen worden verricht; gelijke mogelijkheden van vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt; verzorging van zieken en hulpbehoevenden in de huishouding; de hulpverlening tussen buren.

   Ten aanzien van de eerste zes aspecten acht het merendeel der respondenten een minder vergaande toename wenselijk dan zij verwachten, terwijl ten aanzien van de laatste drie aspecten het beeld juist omgekeerd is (d.w.z. het merendeel der respondenten wenst een verdergaande toename dan zij verwachten).

Hoewel met deze conclusies getracht is enig perspectief aan te brengen in de verwachte en in de gewenste ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, blijft de behoefte aan ordening van de resultaten uit de eerste vragenronde levensgroot bestaan.

6.4 Verwachte en gewenste gezinstypen in de eerste ronde

Het geheel van *verwachte* ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin kan, met behulp van een factoranalyse, weergegeven worden door een beperkt aantal factoren, zoals reeds in Paragraaf 5.4 is uiteengezet. Wij hebben de volgende zeven factoren geanalyseerd, die kort worden toegelicht:

1. Andere samenlevingsvormen, die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin (ASL).

   Naast huwelijk en gezin zijn er andere leefvormen, die niet direct bedreigend zijn voor huwelijk en gezin. Het gaat daarbij om leefvormen die gebaseerd zijn op een tweerelatie, waarbij geen kinderen aanwezig zijn.

2. Romantisch huwelijksbeeld (RHB).

   Het romantisch huwelijksbeeld is een *ideaalbeeld* dat een besloten huwelijk omvat, waarvan de partners hoge verwachtingen koesteren.

3. Exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E).

   Het Westerse huwelijk is gekenmerkt door een exclusieve relatie tussen één man en één vrouw. Andere personen hebben geen vergelijkbare relatie met deze man en vrouw. Het gaat hierbij om het *feitelijk gedrag* van mensen.

4. Rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving (RMVGS).

   De verwachtingen die men koestert van het gedrag van mannen en vrouwen en de opvattingen die men heeft over de taken, verricht door het gezin en door instellingen buiten het gezin (kortweg 'de samenleving'). De rol- en taakverdeling ten aanzien van beide grootheden is onderling nauw verweven.

5. Gezinsgrootte (GG).

   Het gaat om het aantal kinderen in de gezinnen met kinderen.

6. Dagelijkse verzorging van de huisgenoten (DV).

   De omvang van de dagelijkse verzorging van de leden van het huishouden. Deze omvat bijvoorbeeld de verzorging van kinderen, zieken of hulpbehoevenden.

7. De non-profit vrijetijdsbesteding (VT).

   Activiteiten die betrekking hebben op de besteding van de 'niet-arbeidstijd' in en buiten het gezin. Deze activiteiten worden niet ten gunste van direct eigen financieel voordeel verricht.

Het geheel van *wenselijke* ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin is eveneens gereduceerd tot een beperkt aantal factoren. Het gaat bij de wenselijke ontwikkelingen om vijf dimensies, die op dezelfde wijze geduid kunnen worden als vijf van de zeven hierboven toegelichte factoren. Het zijn:

1. Andere samenlevingsvormen, die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin (ASL).

2. Exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E).
3. Rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving (RMVGS).
4. Gezinsgrootte (GG).
5. Non-profit vrijetijdsbesteding (VT).

De vijf factoren, die de wenselijk geachte ontwikkelingen weergeven, komen bij benadering overeen met vijf van de zeven factoren, die de verwachte ontwikkelingen beschrijven. Dit betekent dat, in het denken over toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, de bedoelde vijf factoren zowel in de verwachte als in de wenselijk geachte ontwikkelingen centrale lijnen vormen. Het feit dat de gewenste ontwikkelingen te beschrijven zijn aan de hand van een kleiner aantal factoren dan de verwachte ontwikkelingen, kan erop wijzen, dat het geheel van wenselijke ontwikkelingen iets minder complex is dan het geheel van verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. Het zou ook kunnen zijn, dat de respondenten ten aanzien van de wenselijke ontwikkelingen vrij globaal denken en de consequenties van hun antwoorden op andere aspecten van huwelijk en gezin betrekken. Daarentegen zouden de respondenten zich ten aanzien van de verwachte ontwikkelingen meer beperken tot de vraag zelf.
De overeenkomstige factoren in het geheel van verwachte en het geheel van gewenste ontwikkelingen zijn niet volkomen identiek, maar *bij benadering* aan elkaar gelijk. Met name de factoren 'Andere samenlevingsvormen' en 'Exclusiviteit van de man-vrouw relatie' omvatten in de gewenste ontwikkelingen meer hoogladende variabelen dan in de verwachte ontwikkelingen (vgl. Bijlage 4). Deze factoren behoeven echter niet op andere wijze te worden geduid. Het betekent wel, dat de factoren in de wenselijke ontwikkelingen als het ware meer gevuld zijn, doordat de respondenten de consequenties van de door hen gewenste ontwikkelingen ten aanzien van een bepaald aspect kennelijk ook betrekken op andere aspecten van huwelijk en gezin.

In principe gaat het bij de verwachte en de wenselijk geachte ontwikkelingen om totaal verschillende factoren. De onderscheiden factoren zijn namelijk uit twee afzonderlijke factoranalyses verkregen en zijn in principe dan ook niet onderling vergelijkbaar. Aangezien echter de factoren in de verwachte en in de wenselijk geachte ontwikkelingen wel op dezelfde wijze geduid konden worden, is vergelijking van de overeenkomstige factoren wel zeer uitnodigend. Wij zullen deze verleiding dan ook niet weerstaan, hetgeen, gezien de interpretatie van de fac-

toren, niet geheel ontoelaatbaar is. Het is echter van belang om het principiële verschil tussen de factoren in de verwachte en in de wenselijk geachte ontwikkelingen in het oog te houden.

Om zicht te krijgen op het geheel van verwachte c.q. gewenste ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, worden met behulp van de gevonden factoren gezinstypen geconstrueerd.
Het woord gezinstype wordt hier anders gebruikt dan meestal het geval is. In deze studie worden gezinstypen omschreven als complexen van ontwikkelingen in de intieme levenssfeer in de periode van 1976 tot 1990. Meestal wordt het woord type gebruikt ter aanduiding van een combinatie van kenmerken op een bepaald moment, bijvoorbeeld 'het boerengezin' of 'de nieuwe vrijgezellen'. Wel kan het abstractieniveau in de verschillende gezinstypen uiteenlopen. Zo streeft KOOY naar een gezinstype, waarin voor de socioloog relevante kenmerken van alle moderne Westerse gezinnen zijn te ontdekken. Het kan niet anders dan dat het 'modern-Westers gezin' een type is van een hoog abstractieniveau.[154)]
Gezien de methodologische aspecten van ons onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, kan een typering alleen maar plaatsvinden aan de hand van complexen van ontwikkelingen in de intieme levenssfeer. De factoren, die het geheel van verwachte c.q. gewenste ontwikkelingen weergeven, kunnen als bouwstenen van de gezinstypen worden beschouwd. Daarbij hebben de factoren, en dus ook de bouwstenen, de eigenschap onafhankelijk van elkaar te zijn. Gebleken is, dat in de richting van de door de bouwsteen geduide verschijnselen slechts een tweedeling is te onderscheiden: toe- of afname, meer of minder, groter of kleiner etc. (Paragraaf 5.4). Door onderlinge combinatie van de bouwstenen worden de mogelijke gezinstypen verkregen. De aldus ontstane gezinstypen vormen combinaties van specifieke waarden van dezelfde kenmerken (i.c. de bouwstenen), een eis die, volgens VERCRUIJSSE, aan typen gesteld moet worden.[155)] Met behulp van de zeven bouwstenen voor de verwachte ontwikkelingen zijn er 128 (= 2^7) combinaties van ontwikkelingen mogelijk en daarmee evenzovele gezinstypen. Alle logische mogelijkheden die in een typologie besloten liggen, behoeven echter nog niet zinvol te zijn.[156)] De selectie van gezinstypen, die relevant zijn om de verwachte ontwikkelingen weer te geven, wordt bepaald door de antwoorden van de respondenten. Zo blijkt dat 75% der respondenten tezamen vier verschillende gezinstypen verwacht.[*)] Elk type wordt daarbij door ongeveer

*) Alle respondenten tezamen verwachten 21 van de 128 theoretisch mogelijke typen.

evenveel respondenten genoemd. Deze vier gezinstypen vormen vier verschillende complexen van verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin.
In het volgende overzicht worden deze vier typen schematisch weergegeven om snel een indruk te verkrijgen van de inhoud van de gezinstypen a, b, c en d.

bouwstenen		gezinstypen a	b	c	d	sub-totaal der respondenten	totaal
Andere samenlevingsvormen	(ASL)	+	+	+	+		
Romantisch huwelijksbeeld	(RHB)	+	-	+	-		
Exclusiviteit m-v relatie	(E)	-	-	+	+		
Rol- en taakverdeling	(RMVGS)	+	+	+	+		
Gezinsgrootte	(GG)	-	-	-	-		
Dagelijkse verzorging	(DV)	-	-	-	-		
Vrijetijdsbesteding	(VT)	+	+	+	+		
percentage respondenten dat een type verwacht		16%	18%	18%	23%	75%	100%
aantal respondenten dat een type verwacht		25	28	28	35	116	155

\+ = toenemen, versterken, meer uitwisselbaar worden
\- = afnemen, minder sterk worden, minder uitwisselbaar worden

Het valt op, dat het onderscheid tussen de vier typen gevormd wordt door verschillende verwachtingen op het punt van het romantisch huwelijksbeeld en de exclusiviteit van de man-vrouw relatie. Verder blijkt, dat de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van de vijf andere kenmerken van de gezinstypen overeenkomen. Deze - overigens opmerkelijke - bevinding betekent, dat een grote meerderheid (75%) der respondenten niet van mening verschilt in de verwachtingen ten aanzien van andere samenlevingsvormen, rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving, gezinsgrootte, dagelijkse verzorging en vrijetijdsbesteding.

Bij de kennisname van deze resultaten doet zich de vraag voor, in hoeverre er sprake is van gezinstypen die wezenlijk van elkaar verschillen. De gezinstypen hebben immers vijf elementen gemeenschappelijk. Daartegenover staat echter, dat de verwachte ontwikkelingen van twee elementen van de gezinstypen onderling uiteenlopen. Dit betekent dat de letters a, b, c en d wel degelijk staan voor specifieke combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, die onderling op enige essentiële aspecten verschillen. Deze specifieke combinaties

van ontwikkelingen worden in dit onderzoek typen genoemd.
Typen zijn in dit onderzoek dus complexen van ontwikkelingen en geenszins ideaaltypen. Bij de constructie van ideaaltypen selecteert men niet alleen het relevante, maar voegt men wezenlijke elementen toe en overdrijft deze soms zelfs.[157] Volgens WEBER is een ideaaltype een toespitsing van een complex verschijnselen op wat ze naar hun objectieve mogelijkheden zouden kunnen zijn of worden.[158] De door ons geconstrueerde gezinstypen zijn niet bedoeld als utopische aanduiding van het gezin in de toekomst, maar slechts als onderscheiding van een aantal verschillende complexen van ontwikkelingen in de intieme levenssfeer.
Met opzet wordt hier de term intieme levenssfeer gebruikt. Dit begrip heeft namelijk betrekking op een ruimer gebied dan huwelijk en gezin in strikte betekenis. Het heeft betrekking op alle primaire leefvormen, zoals bijvoorbeeld de zogenaamde andere samenlevingsverbanden. Niettemin wordt in deze studie gesproken van gezinstype in plaats van primair leefvormtype. Niet alleen omdat huwelijk en gezin het uitgangspunt in dit onderzoek vormen, maar ook omdat het woord gezinstype beter in het gehoor ligt dan primair leefvormtype.

Na de verwachte wordt nu ingegaan op de gewenste gezinstypen.
Het geheel van gewenste ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin kan worden weergegeven door vijf factoren. Aangezien in de richting van het door elke factor geduide verschijnsel een tweedeling is te onderscheiden, zijn er met behulp van de vijf factoren theoretisch 32 (= 2^5) verschillende combinaties van wenselijke ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin mogelijk. Ook hier zijn, blijkens de antwoorden van de respondenten, niet alle logische mogelijkheden zinvol: 75% der respondenten acht tezamen drie gezinstypen wenselijk.*)
Eén combinatie van ontwikkelingen (type r) wordt door bijna de helft der respondenten gewenst, een tweede combinatie (type p) wordt door ruim 20% en een derde combinatie (type q) wordt door 10% der respondenten wenselijk gevonden.
De inhoud van de typen p, q en r wordt in het volgende overzicht schematisch weergegeven.

*) Alle respondenten tezamen noemen dertien van de 32 theoretisch mogelijke typen.

bouwstenen	gezinstypen p	q	r	sub-totaal	totaal der respondenten
Andere samenlevingsvormen (ASL)	+	+	+		
Exclusiviteit m-v relatie (E)	+	+	+		
Rol- en taakverdeling (RMVGS)	+	-	-		
Gezinsgrootte (GG)	-	+	-		
Vrijetijdsbesteding (VT)	+	+	+		
percentage respondenten dat een type wenst	20%	10%	45%	75%	100%
aantal respondenten dat een type wenst	31	15	70	116	155

\+ = toenemen, versterken, meer uitwisselbaar worden
\- = afnemen, minder uitwisselbaar worden

Het blijkt, dat het onderscheid tussen de typen p, q en r gevormd wordt door de ontwikkelingen, die ten aanzien van de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving, alsmede ten aanzien van de gezinsgrootte wenselijk worden geacht. Verder komt naar voren dat de grote meerderheid (75%) der respondenten overeenstemt in de door hen gewenste ontwikkelingen ten aanzien van andere samenlevingsvormen, de exclusiviteit van de man-vrouw relatie en de vrijetijdsbesteding. De meningsovereenstemming tussen deze 75% der respondenten ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie is opvallend, aangezien de door een even groot deel der respondenten verwachte ontwikkelingen op dit punt uiteenlopen. Een dergelijke discrepantie tussen de door de deskundigen verwachte en de door hen gewenste ontwikkelingen doet zich ook voor ten aanzien van de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving, alsmede ten aanzien van de gezinsgrootte.
Na de eerste vragenronde wordt het type r, dat onder andere gekenmerkt is door een minder uitwisselbare rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving, door bijna de helft der respondenten gewenst. Deze op het eerste gezicht toch wel opmerkelijke bevinding wordt plausibeler, als bedacht wordt, dat in de wenselijke ontwikkelingen het accent in de factor'Rol- en Taakverdeling'meer ligt bij de taakverdeling tussen gezin en samenleving (instellingen buiten het gezin), dan bij de rolverdeling tussen man en vrouw. De combinatie van ontwikkelingen, die daaropvolgend de meeste voorstanders kent, is het type p. Dit type is juist gekenmerkt door een meer uitwisselbare rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving en

wordt door 20% der respondenten als wenselijk beschouwd. In hoeverre de combinatie r werkelijk meer gewenst wordt dan de overige combinaties van ontwikkelingen zal blijken uit de tweede vragenronde, waarin de respondenten onder meer gevraagd wordt om met behulp van de gevonden bouwstenen zelf de door hen meest verwachte c.q. gewenste gezinstypen te construeren.

Hoewel in principe vergelijking van de verwachte met de gewenste gezinstypen niet mogelijk is, is deze vergelijking in de praktijk wel uitvoerbaar. In het bovenstaande is het verschil tussen de door de respondenten verwachte en de door hen gewenste ontwikkelingen al even aangestipt. Met de nodige voorzichtigheid wordt in het hiernavolgende verder op de vergelijking van verwachte en gewenste ontwikkelingen ingegaan.
Het blijkt, dat er een niet weg te cijferen verschil bestaat tussen de in de eerste vragenronde verwachte en gewenste gezinstypen.
In de eerste plaats blijken gezinstypen die gekenmerkt zijn door een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie, door een aanzienlijk deel der respondenten (43%)*) verwacht te worden, terwijl een veel kleiner deel deze typen wenst (8%)*). Dit resultaat werd ook gevonden voor de afzonderlijke aspecten van huwelijk en gezin, die een belangrijke bijdrage leveren aan de factor 'Exclusiviteit'. Met betrekking tot partnerruil, groepsseks en permanente buitenechtelijke relaties namelijk, verwacht 50 - 60% der respondenten een sterkere toename dan zij wenselijk vinden (vgl. pag. 86 en 90). Hieruit blijkt nog eens, dat de factor 'Exclusiviteit' in de eerste ronde vooral betrekking heeft op de seksuele exclusiviteit van de man-vrouw relatie.
In de tweede plaats worden gezinstypen met een minder uitwisselbare rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving door ruim tweederde der respondenten gewenst (69%)*), terwijl slechts een gering deel (7%)*) deze typen verwacht. Zo is ruim de helft der respondenten van mening, dat het full-time werken door man en vrouw beiden, waarbij de huishoudelijke en gezinstaken door professionele instellingen worden verricht, minder zou moeten toenemen dan zij verwachten (vgl. pag. 85 en 90). Verder vindt 40 - 50% der respondenten, dat de verzorging van 0 - 2 jarige kinderen en de opvang na schooltijd van 4 - 12 jarige kinderen in een kindercentrum eveneens minder moet toenemen dan zij verwachten (vgl. pag. 87). Voor alle drie aspecten, die een

*) Deze percentages zijn niet uit de voorgaande schema's af te lezen. Ze hebben betrekking op alle respondenten, terwijl in beide schema's 75% der respondenten is opgenomen.

belangrijke bijdrage leveren aan de factor 'Rol- en Taakverdeling' blijkt, dat de wenselijk geachte ontwikkelingen sterker in de richting gaan van een minder uitwisselbare taakverdeling tussen gezin en samenleving dan de verwachte ontwikkelingen.
In de derde plaats blijken na de eerste vragenronde gezinstypen met een groter aantal kinderen weliswaar door een minderheid der respondenten gewenst te worden (21%), maar deze gezinstypen worden door een nog kleinere minderheid verwacht (5%). Hetzelfde beeld komt naar voren voor de afzonderlijke variabelen van de factor 'Gezinsgrootte'. Bijna een derde deel van de respondenten is van mening, dat gezinnen met drie of vier kinderen meer moeten voorkomen dan zij verwachten dat het geval zal zijn. Omgekeerd vindt ruim de helft, dat gezinnen met één kind minder zouden moeten voorkomen dan zij verwachten (vgl. pag. 87).

Samengevat wordt na de eerste vragenronde een versterking van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie en een minder uitwisselbare rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving door aanzienlijk meer respondenten gewenst dan verwacht. Eenzelfde, maar minder pregnant verschil bestaat er ten aanzien van de gezinsgrootte: grotere gezinnen worden door wat meer respondenten gewenst dan verwacht.
Daarentegen stemmen de door de meeste respondenten verwachte en gewenste ontwikkelingen ten aanzien van andere samenlevingsvormen en ten aanzien van vrijetijdsbesteding met elkaar overeen. Ten aanzien van deze factoren ontstaan er - naar de mening van de meeste respondenten - niet direct knelpunten in de toekomstige ontwikkelingen: de verwachte ontwikkelingen worden grotendeels ook door hen gewenst. Het omgekeerde is het geval voor de drie reeds eerder genoemde bouwstenen der gezinstypen.
De door de respondenten voorziene knelpunten op het terrein van huwelijk en gezin hebben echter slechts een beperkte betekenis, gezien de betrekkelijke waarde van de door deskundigen gewenste ontwikkelingen. Wenselijke ontwikkelingen zijn per definitie waarde- en normgebonden. De door de deskundigen gewenste ontwikkelingen hebben dan ook geen bredere betekenis dan de door deze groep personen gewenste ontwikkelingen. De betekenis van de discrepanties tussen de door de respondenten verwachte en de door hen gewenste ontwikkelingen, ligt vooral in het signaleren van *eventuele* toekomstige knelpunten, waaraan dan een keuze voor een bepaalde wenselijke ontwikkeling ten grondslag ligt. Vergelijking van de bedoelde knelpunten van meer abstract niveau met de meer concrete knelpunten ten aanzien van de afzonderlijke gezinsaspecten (genoemd op pag. 90)

leert, dat deze laatste vooral concretiseringen zijn van de knelpunten ten aanzien van de bouwstenen der gezinstypen. Het zou hierbij voorlopig gaan om de bouwstenen 'Exclusiviteit', 'Rol- en Taakverdeling' en 'Gezinsgrootte'. Deze laatste bevindingen worden in de tweede vragenronde getoetst, waarin de op basis van de eerste ronde geconstrueerde gezinstypen aan de respondenten ter beoordeling worden voorgelegd.

7. VERWACHTE GEZINSTYPEN IN TWEEDE RONDE

7.1 Inleiding

In de tweede ronde van dit onderzoek vindt een nadere toetsing plaats van de gezinstypen, die op basis van de resultaten van de eerste ronde zijn geconstrueerd.
In het kader van het gehele onderzoek worden de resultaten van de eerste ronde als tussenstanden beschouwd, terwijl de resultaten van de tweede ronde als definitief worden gezien. Dientengevolge zal dieper worden ingegaan op de bevindingen van deze tweede vragenronde.
Na presentatie van de meest verwachte gezinstypen, wordt aandacht besteed aan hun inhoudelijke betekenis aan de hand van de literatuur. Vervolgens wordt ingegaan op de achtergrond van de gezinstypen. Welke invloed hebben verwachte ontwikkelingen in de maatschappelijke context en in hoeverre speelt de samenstelling van de respondentengroep een rol in de verwachte gezinstypen?
Hoewel de bevindingen van de eerste ronde als tussenstanden worden beschouwd, wordt, zij het beknopt, ingegaan op de verschuiving in resultaten tussen beide ronden.

7.2 Verwachte gezinstypen in tweede ronde

7.2.1. Presentatie van de verwachte gezinstypen

In de tweede ronde is aan de respondenten gevraagd om met behulp van de, uit de eerste ronde resulterende, zeven bouwstenen zelf een gezinstype te construeren, dat naar hun verwachting in 1990 veel meer zal voorkomen dan tegenwoordig. Theoretisch zijn er 128 (= 2^7) combinaties van de door de bouwstenen geduide ontwikkelingen denkbaar. Het blijkt echter dat twee derde van de respondenten tezamen drie combinaties verwacht.*)
Eén complex van ontwikkelingen (het type b) wordt door de helft der respondenten verwacht. De andere twee gezinstypen hebben duidelijk minder aanhangers:

*) Van de 128 theoretisch mogelijke combinaties worden er vijftien door alle respondenten tenminste één maal genoemd.

het gezinstype f wordt door bijna 10% en het type a door ruim 6% der respondenten genoemd. De overige combinaties van ontwikkelingen worden door maximaal vijf respondenten (= 4%) genoemd, zodat deze combinaties niet beschouwd worden als typen die veel worden verwacht.
Hoewel het gezinstype a slechts door 6% der respondenten gezien wordt als het type dat omstreeks 1990 veel meer zal voorkomen dan in 1976, wil dit niet zeggen dat dit type vrijwel geen toekomstkansen heeft. In de tweede ronde is de respondenten ook gevraagd hun mening kenbaar te maken over een aantal voorgelegde combinaties van ontwikkelingen. Met betrekking tot het type a vermeldt 27% van de respondenten dat deze combinatie omstreeks 1990 minder zal voorkomen, maar 33% verwacht daarentegen dat deze combinatie dan meer zal voorkomen. De meningen ten aanzien van de toekomstkansen van dit type zijn dus nogal verdeeld.
Ten aanzien van het type b, dat door de helft der respondenten gezien wordt als het type dat omstreeks 1990 veel meer zal voorkomen dan in 1976, zijn de meningen duidelijk minder verdeeld: 59% verwacht dat deze combinatie meer zal voorkomen, terwijl 21% het type zelfs veel meer verwacht.

De inhoud van de drie meest genoemde typen wordt in het volgende overzicht schematisch weergegeven.

bouwstenen		gezinstypen a	b	f	sub-totaal der respondenten	totaal
Andere samenlevingsvormen	(ASL)	+	+	+		
Romantisch huwelijksbeeld	(RHB)	+	-	-		
Exclusiviteit m-v relatie	(E)	-	-	-		
Rol- en taakverdeling	(RMVGS)	+	+	+		
Gezinsgrootte	(GG)	-	-	-		
Dagelijkse verzorging	(DV)	-	-	+		
Vrijetijdsbesteding	(VT)	+	+	+		
percentage respondenten dat een type verwacht		6%	50%	10%	66%	100%
aantal respondenten dat een type verwacht		8	63	12	83	126

+ = toenemen, versterken, meer uitwisselbaar worden

- = afnemen, verminderen, minder uitwisselbaar worden

Op het eerste gezicht zijn de resultaten wellicht niet zo spectaculair. De drie combinaties van verwachte ontwikkelingen a, b en f verschillen onderling niet duidelijk en sterk. Ze zijn eerder te beschouwen als varianten van elkaar.

Bij nadere doordenking is dit resultaat echter niet zo bevreemdend. De termijn waarop de vraagstelling betrekking had was betrekkelijk kort. In een periode van vijftien jaar kunnen vrijwel geen zodanige veranderingen plaatsvinden, dat er drie totaal verschillende gezinstypen te verwachten zijn. Veeleer dienen de nu verkregen combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin opgevat te worden als aanzetten tot wezenlijk verschillende typen in een verder verwijderde toekomst.
Wanneer de respondenten gevraagd was naar de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin omstreeks 2050, waren er waarschijnlijk wel verschillende, echt alternatieve combinaties van ontwikkelingen ontstaan. In de opzet van dit onderzoek is echter, zoals reeds eerder gezegd, bewust gekozen voor een niet te veraf gelegen toekomst, om voor zover mogelijk toch enigszins betrouwbare antwoorden te verkrijgen.

Mochten de resultaten op het eerste gezicht wat teleurstellend zijn, bij een verdere kennisname van de inhoud van de drie meest verwachte gezinstypen zijn er niettemin een aantal interessante bevindingen.
Het onderscheid tussen de drie gezinstypen a, b en f wordt gevormd door verschillende verwachtingen ten aanzien van de ontwikkeling van het romantisch huwelijksbeeld en de dagelijkse verzorging van de huisgenoten. Deze twee elementen vormen, volgens twee derde der respondenten, controversiële punten in de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. Daarentegen bestaat er bij deze groep respondenten meningsovereenstemming ten aanzien van de ontwikkelingen van de overige vijf elementen van de gezinstypen. Vooral de overeenstemming ten aanzien van de verwachte verzwakking van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie is opvallend, aangezien in de eerste ronde de meningen over de verwachte ontwikkelingen hiervan sterk verdeeld waren. Op dit verschil zal in de volgende paragraaf nog worden ingegaan.

Aangezien de grens tussen gezinstypen die veel en die niet veel genoemd worden maar betrekkelijk is, verdient het aanbeveling om eveneens te kijken naar de gezinstypen die weinig verwacht worden. Opmerkelijk is dat nagenoeg alle respondenten (98%) gezinstypen verwachten, die gekenmerkt zijn door een toename van andere samenlevingsvormen en een meer flexibele rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving. Ten aanzien van deze elementen bestaat er eigenlijk geen verschil van mening tussen de respondenten. Deze bevinding betekent, dat - voor zover deskundigen de toekomst kunnen voor-

zien - in de nabije toekomst meer andere, voor huwelijk en gezin niet-bedreigende samenlevingsvormen zullen voorkomen en dat de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen het gezin en instanties buiten het gezin flexibeler zal zijn dan in 1976. Verder verwacht een overgrote meerderheid der respondenten (88% en meer), dat de non-profit vrijetijdsbesteding zal toenemen, dat de gezinsgrootte zal afnemen en dat de exclusiviteit van de man-vrouw relatie zal verminderen.
Daarnaast blijkt bij inspectie van alle vijftien verwachte combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, dat de respondenten het meest van mening verschillen ten aanzien van twee elementen, nl. het 'Romantisch Huwelijksbeeld' en de 'Dagelijkse Verzorging van de huisgenoten'. Dezelfde elementen bleken ook al in de drie meest verwachte gezinstypen controversieel te zijn. Het betekent, dat - voor zover de respondent-deskundigen zicht hebben op toekomstige ontwikkelingen - het romantisch huwelijksbeeld en de dagelijkse verzorging van de huisgenoten sterker (resp. omvangrijker), maar misschien ook wel zwakker (resp. minder omvangrijk) kunnen worden.

7.2.2. *Vergelijking met de resultaten van de eerste ronde*

Hoewel in het kader van het gehele onderzoek de resultaten van de eerste ronde als tussenstanden worden beschouwd, zijn deze resultaten niet van een mindere kwaliteit. Aan een vergelijking van de resultaten van beide ronden kan dan ook niet worden voorbijgegaan.

Tabel 7. De in de eerste en de tweede ronde verwachte gezinstypen

	ronde I	I^x	ronde II
gezinstype a	16%	6%	6%
gezinstype b	18%	16%	50%
gezinstype c	18%	15%	2%
gezinstype d	23%	28%	4%
gezinstype e	1%	1%	-
gezinstype f	1%	2%	10%
TOTAAL	77%	68%	72%
	(n = 155)	(n = 126)	(n = 126)

I^x de respondenten van de eerste ronde, die ook aan de tweede vragenronde hebben deelgenomen

Vergelijking van de resultaten van de tweede met die van de eerste ronde leert in de eerste plaats, dat in de tweede vragenronde het type b duidelijk meer wordt verwacht. Zij leert in de tweede plaats, dat de gezinstypen a, c en d minder worden verwacht en in de derde plaats, dat het type f ook meer wordt verwacht. Het type e wordt in de eerste ronde zelden en in de tweede ronde geen enkele keer genoemd.
Ten aanzien van dit laatste type kan niet worden gezegd, dat het een combinatie van ontwikkelingen is, waarvan pas in de tweede ronde blijkt dat deze toekomstkansen heeft (vgl. pag. 63). Eerder geldt dit voor het type f, welke combinatie in de eerste ronde door één respondent, maar in de tweede ronde door twaalf respondenten wordt verwacht.
In de tweede vragenronde blijkt een duidelijke voorkeur voor één gezinstype, terwijl in de eerste ronde vier typen (nl. a, b, c en d) ongeveer evenveel werden verwacht. Waren in de eerste ronde het romantisch huwelijksbeeld en de exclusiviteit van de man-vrouw relatie omstreden punten, in de tweede ronde zijn dit het romantisch huwelijksbeeld en de dagelijkse verzorging. Over de ontwikkelingen ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie denken de deskundigen minder verschillend, terwijl zij ten aanzien van de dagelijkse verzorging juist meer uiteenlopend zijn gaan denken. Aan welke oorzaken zijn deze verschuivingen tussen de eerste en de tweede ronde toe te schrijven?
In eerste instantie kan gedacht worden aan de samenstelling van de respondentengroep van de tweede ronde: 81% van de respondenten van de eerste ronde heeft immers de tweede vragenlijst ingevuld. Deze respondenten verwachten in de eerste ronde de gezinstypen a t/m f in ongeveer dezelfde verhouding als de gehele groep respondenten (zie Tabel 7). Uit een analyse blijkt dan ook dat de verschuivingen tussen de eerste en de tweede ronde vrijwel niet aan een verschil in samenstelling van de respondentengroep te wijten zijn.
In de tweede plaats kan de vraagstelling in beide ronden een rol spelen in de verschuiving in resultaten. In de eerste vragenlijst zijn meer concrete kenmerken van primaire leefvormen opgenomen, waarna vervolgens gezinstypen zijn geconstrueerd. In de tweede vragenlijst zijn deze, in meer abstracte termen omschreven, gezinstypen aan de respondenten ter beoordeling voorgelegd, waarbij in een toelichting op de vragenlijst de inhoud van de meer abstracte bouwstenen beknopt is weergegeven. De exclusiviteit van de man-vrouw relatie bijvoorbeeld is in de eerste ronde ontstaan uit variabelen, die vooral betrekking hebben op de seksuele exclusiviteit van een relatie (bijv. partnerruil, groepsseks, buitenechtelijke relaties). In de tweede ronde is gesproken over exclusiviteit van

de man-vrouw relatie, hetgeen zowel in seksuele als in emotionele zin kan zijn opgevat. Een dergelijke verschillende interpretatie van de vragen kan, ondanks de toelichting op de tweede vragenlijst, een oorzaak zijn van de tussen eerste en tweede ronde optredende verschuiving in verwachtingen ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (typen b, c en d). Dit zou trouwens kunnen betekenen, dat de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie in brede zin (tweede vragenronde) minder omstreden zijn dan die ten aanzien van exclusiviteit in enge zin (eerste ronde).
Een dergelijk verschil in interpretatie van de vragen ligt niet voor de hand ten aanzien van de dagelijkse verzorging van de huisgenoten. Waarschijnlijk hebben sommige respondenten bij de confrontatie met dit kenmerk in zijn totaliteit, een toename van de dagelijkse verzorging voorzien (type f), welk inzicht in de beantwoording van de afzonderlijke, vrij concrete vragen in de eerste ronde niet naar voren is gekomen.
Een derde factor, die een rol kan spelen in de verschuiving in resultaten tussen beide vragenronden betreft de factor tijd. Tussen de eerste en de tweede vragenronde ligt een periode van ruim een jaar (december 1975 - februari 1977), gedurende welke de meningen van de respondenten veranderd kunnen zijn. In welke mate dit het geval is, valt in dit onderzoek niet na te gaan.
Tenslotte kan de herhaalde ondervraging op zichzelf een oorzaak zijn van de meningsverandering onder de respondenten. Op dit principe is het houden van verschillende vragenronden, zoals in een conventioneel Delphi onderzoek het geval is, gebaseerd.

Het verschil in vraagstelling van beide ronden is ons inziens één van de oorzaken van de verschuiving in resultaten. Het behoeft echter niet de enige oorzaak te zijn. De na ruim een jaar herhaalde confrontatie met een vraag kan de respondent eveneens van mening doen veranderen. Uiteindelijk gaat het in dit onderzoek echter om de resultaten van de tweede ronde, die als definitieve bevindingen van het onderzoek worden beschouwd. Ze omvatten de door de respondenten zèlf verstrekte antwoorden op een aantal voorgelegde gezinstypen, alsmede de door henzèlf geconstrueerde, meest verwachte c.q. gewenste gezinstypen.

7.3 De verwachte gezinstypen geconfronteerd met literatuur

In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de inhoudelijke betekenis van de drie meest verwachte gezinstypen a, b en f. Deze betekenis wordt nagegaan aan de hand van literatuur over gezinstypen. Het gaat hierbij om wetenschappelijke publicaties van gezaghebbende auteurs. Bedoeld wordt, dat alleen voldoende onderbouwde en logisch consistente beschouwingen worden geraadpleegd en geen geschriften van de eerste de beste modieuze auteur.

Het complex van ontwikkelingen aangeduid als type b, dat door de helft der respondenten wordt verwacht, komt het eerst en uitvoerig aan de orde. Daarna kan beknopter worden ingegaan op de inhoudelijke betekenis van de combinaties a en f, die beide door beduidend minder respondenten worden genoemd.

Het gezinstype b

Met het gezinstype b wordt de volgende combinatie van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer aangegeven:
een toename van andere samenlevingsvormen (ASL+)
een vermindering van het romantisch huwelijksbeeld (RHB-)
een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E-)
een flexibeler rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving (RMVGS+)
een geringere gezinsgrootte (GG)
een vermindering van de dagelijkse verzorging (DV-)
een toename van de non-profit vrijetijdsbesteding (VT+).

Bij de wetenschappelijke literatuur, die inzicht geeft in de verwachte combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, wordt hier als eerste genoemd de studie van O'NEILL en O'NEILL "The Open Marriage" (1973). Deze auteurs stellen tegenover het bestaande monogame huwelijk, dat zij het 'gesloten huwelijk' noemen, het 'open huwelijk'. Het betreft ideaaltypische concepten, waarvan de voornaamste kenmerken als volgt worden samengevat:[159)]

gesloten huwelijk	open huwelijk
- de partner is bezit of eigendom	- relatief onafhankelijk leven
- het opofferen van de eigen identiteit aan het contract	- persoonlijke groei

gesloten huwelijk	open huwelijk
- het ophouden van 'the couple front'	- individuele vrijheid
- rigide seksegedifferentieerd rolgedrag	- flexibele rollen
- lichamelijke en psychologische trouw is afgesproken	- wederzijds vertrouwen wordt gerealiseerd
- totale exclusiviteit (een afgedwongen samen zijn en samen doen zal de band bewaren)	- expansiviteit door openheid

Kenmerkend voor het open huwelijk is niet primair de seksuele openheid, maar individuele vrijheid en persoonlijke groei der partners. Daarbij zijn overtrokken verwachtingen van het huwelijk afwezig. Hoewel FRENKEN een aantal terechte kanttekeningen plaatst bij het concept van het open huwelijk, vormt dit begrip niettemin een goed uitgangspunt om wat meer greep te krijgen op de inhoudelijke betekenis van ons gezinstype b.[160)]
Eerst wordt echter nog ingegaan op een andere reactie op het monogame kerngezin, namelijk het ontstaan van 'intimate friendships'. RAMEY heeft onderzoek gedaan onder 380 personen, die betrokken waren in een IF (intimate friendship) relatie, d.i. een vriendschapsrelatie, waarin seksuele intimiteit wordt geaccepteerd. Netwerken van IF relaties ontstaan vaak als reactie op het geïsoleerde gezin, dat niet tegemoet komt aan de behoefte van persoonlijke groei, maar ook als een reactie op seksueel open huwelijken uit een behoefte aan warmte, geaccepteerd worden en communicatie. In de IF relaties is seksualiteit niet de enig belangrijke component, maar seksuele intimiteit wordt wel aanvaard.[161)]
Dit type relatie lijkt ook enig houvast te geven bij hetgeen we ons m.n. bij een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie moeten voorstellen.
Een voorlopig laatste informatiebron voor de betekenis van de door ons ontwikkelde gezinstypen vormt de huwelijkstypologie van CUBER en HARROFF[162)]. Deze auteurs onderscheiden op basis van diepgaande interviews met 211 personen, die minstens tien jaar getrouwd waren en nooit serieus echtscheiding hadden overwogen, vijf huwelijkstypen. Deze typen zijn: 1. het conflictvolle huwelijk; 2. het gedevitaliseerde huwelijk; 3. het passief tevreden huwelijk; 4. het vitale huwelijk; en 5. het totale huwelijk. Aangezien in deze huwelijkstypen de verwachtingen van het huwelijk en de exclusiviteit van de man-vrouw relatie een rol spelen, kan de typologie van CUBER en HARROFF ook gebruikt worden bij de interpretatie van de in ons onderzoek gevormde gezinstypen.

Bij de vermindering van het romantisch huwelijksbeeld en van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie, alsmede bij een flexibeler rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving, kan heel goed gedacht worden aan de huwelijksrelatie uit het ideaaltype van het 'open huwelijk' van de O'NEILLS. Het gaat daarbij om het ontbreken van overtrokken verwachtingen van het huwelijk (RHB-). Verder wordt de persoonlijke vrijheid en identiteit der partners hoog gewaardeerd, hetgeen vrijheid in seksueel opzicht impliceert (E-). Aangezien in het 'open huwelijk' de identiteit van beide partners centraal staat, zijn man en vrouw vrij om zich buiten het huwelijk te ontwikkelen en de buitenwereld in te gaan, hetgeen een uitwisselbare rolverdeling tussen man en vrouw vereist (RMVGS+).
Een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie betekent niet direct vrije liefde of volledige promiscuïteit, zoals reeds uit het concept van het 'open huwelijk' van de O'NEILLS bleek. Het komt ook naar voren in de 'intimate friendship' relaties, die RAMEY onderzocht.
Een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie kan tegemoet komen aan de behoefte van de maatschappij, die volledige inzet en betrokkenheid van haar leden vraagt. Evenals in het passief tevreden huwelijkstype (CUBER en HARROFF), investeren mensen bij een minder exclusieve man-vrouw relatie niet hun gehele emotionele betrokkenheid en creativiteit in de huwelijksrelatie. Er zijn andere interessepunten, zoals voor de man de baan en carrière en voor de vrouw de kinderen en gemeenschapsactiviteiten. Intieme relaties met anderen liggen in de lijn van dit passief tevreden huwelijkstype.[163] Een huwelijkstype met een minder exclusieve man-vrouw relatie lijkt bij de behoeften van de maatschappij aan te sluiten, omdat de emotionele en creatieve investering in de huwelijksrelatie niet zo groot en omvangrijk is dat maatschappelijke activiteiten belemmerd worden.
Het voorgaande samenvattend kunnen we zeggen, dat in het complex van ontwikkelingen, aangeduid als gezinstype b, niet beoogd wordt om de fundamenteel menselijke behoefte aan intimiteit in één relatie te verwezenlijken, zoals in het bestaande monogame huwelijk het geval is. Veeleer wordt in het gezinstype b intimiteit beschouwd als het resultaat van een combinatie van intieme relaties met verschillende personen. Intimiteit als een patchwork, zoals KIEFFER het noemt.[164]

Tot nu toe zijn drie elementen uit het complex van ontwikkelingen, dat als type b is aangeduid, aan de orde geweest. Het zijn die elementen, die betrekking

hebben op de huwelijks- of de man-vrouw relatie. Het wordt nu tijd om ook op de andere elementen in te gaan.
De Fransman ROUSSEL ontwikkelt, op basis van statistische gegevens uit de 19e en 20e eeuw en gegevens van opinieonderzoeken vanaf ongeveer 1965, drie huwelijkstypen als hypothese voor de door hem gesignaleerde veranderingen.[165] Hij spreekt weliswaar van 'modèles d'union matrimoniale' (huwelijksmodellen), maar aangezien in deze typen ook ingegaan wordt op de positie van de kinderen en op de huishouding zou het beter zijn om van gezinsmodellen te spreken ('modèles d'union familiale'). Het door ROUSSEL onderscheiden 'marriage compagnonnage' (kameraadschapshuwelijk) levert aanknopingspunten voor de nog niet belichte elementen van het type b. Deze auteur is van mening, dat het kameraadschapshuwelijk veelal voorafgegaan zal worden door een periode van samenwonen om te proberen of de relatie slagingskansen heeft. Dit vindt plaats omdat de relatie alleen maar op onderlinge affectie gebaseerd zal zijn. Dit verschijnsel van een toename van andere samenlevingsvormen, die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin, wordt in bijna alle van de in ons onderzoek ontwikkelde gezinstypen genoemd. Zowel in de typen b, a als f wordt een toename van andere samenlevingsvormen verwacht.
Ten aanzien van de rolverdeling tussen man en vrouw is ROUSSEL van mening, dat, gezien de prioriteit die toegekend wordt aan de affectieve kwaliteit van de man-vrouw relatie, er tenminste in principe geen op sekse gebaseerd verschil mag zijn.[166] Een flexibele rolverdeling tussen man en vrouw maakt ook deel uit van het concept van het 'open huwelijk' van de O'NEILLS. Het valt op, dat genoemde auteurs wel spreken van een meer uitwisselbare rolverdeling tussen man en vrouw, maar niet over een grotere delegatie van taken van het gezin naar instellingen buiten het gezin. Blijkens ons onderzoek zijn deze beide elementen echter nauw met elkaar verweven. Willen man en vrouw beiden taken in het gezin en in de samenleving vervullen, ongeacht hun man- of vrouw-zijn, dan is bijvoorbeeld een of andere regeling voor kinderopvang in de praktijk meestal vereist. Het aspect van overheveling van taken van het gezin naar instellingen buiten het gezin, komt wel aan de orde in de reeds in Hoofdstuk 2 genoemde WRR-studie "De emancipatie van de vrouw". De auteurs van deze studie verwachten dat, onder verder gelijkblijvende omstandigheden (de z.g. exploratieve toekomstverkenning), vrouwen die willen werken voor hun kinderen vooral oplossingen in de niet-geïnstitutionaliseerde sfeer zoeken: buren, kennissen en vrienden.[167] Er bestaat, aldus deze studie, een zekere verwevenheid van de taakverdeling tussen gezin en samenleving met die tussen man en vrouw. Op deze

verwevenheid en op de verdeling van de rollen zelf wordt gedoeld met het element RMVGS. Bijna alle van de in dit onderzoek gevormde gezinstypen zijn gekenmerkt door een meer uitwisselbare rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving.
In het kameraadschapshuwelijk van ROUSSEL wordt het kind altijd en vaak zeer intens gewenst als een soort noodzakelijke completering van de relatie tussen twee partners. Tegelijkertijd wil men, volgens hem, zoveel mogelijk profiteren en zo weinig mogelijk de beperkingen van kinderen ervaren. ROUSSEL spreekt niet over het aantal kinderen, maar het lijkt voor de hand te liggen dat bij dergelijke opvattingen een gering aantal kinderen past. In het gezinstype b (en ook a en f) wordt verwacht, dat de gezinnen met kinderen minder kinderen zullen omvatten dan tegenwoordig. Deze verwachting krijgt meer reliëf als de overwegingen van ROUSSEL in aanmerking worden genomen.
De huishouding ondergaat, volgens ROUSSEL, ook veranderingen. In het kameraadschapshuwelijk is de huishouding, volgens hem, gekenmerkt door economische onafhankelijkheid van beide echtgenoten.[168] Hieruit zou kunnen worden afgeleid, dat er minder gewicht wordt toegekend aan de huishouding, echter de auteur is hierover niet duidelijk. Deze summiere gegevens zijn vooralsnog niet in strijd met het door ons verwachte type b, dat gekenmerkt is door een vermindering van de dagelijkse verzorging van de huisgenoten.
Aan het laatste element van de in dit onderzoek gevormde combinaties van ontwikkelingen, namelijk de non-profit vrijetijdsbesteding, wordt in de literatuur over gezinstypen niet veel aandacht besteed. In de gezinssociologische literatuur is er al relatief vroeg op gewezen, dat de vrijetijdsbesteding meer en meer buiten het gezin gaat plaatsvinden.[169] GUNTER en MOORE wijzen er echter op, dat dit vooral geldt voor de vrijetijdsbesteding van de jeugd.[170] In zowel de 'establishment' als de 'retirement' fase van het gezinsleven is, volgens hen, de meeste vrijetijdsbesteding gericht op het gezin. Naast het doe-hetzelven kan hierbij gedacht worden aan de vakantie- en weekendbesteding in (sta-) caravan, boot of tweede woning. De bouwsteen 'non-profit Vrijetijdsbesteding' heeft betrekking op activiteiten, die niet direct op financieel gewin gericht zijn. Het gaat om die tijdsbesteding, die in het Engels met 'leisure' wordt aangeduid: activiteiten, die niet direct gerelateerd zijn met 'werk' of 'thuis'.[171] DOUMA kent een belangrijke functie, in het door hem geconstrueerde post-moderne gezin, toe aan activiteiten, die de groepsidentiteit van het gezin inhoud geven.[172] Hiertoe kunnen ons inziens ook de hier bedoelde activiteiten in de vrijetijdssfeer behoren.

Het gezinstype a

Met het gezinstype a wordt de volgende combinatie van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer bedoeld:
een toename van andere samenlevingsvormen (ASL+)
een versterking van het romantisch huwelijksbeeld (RHB+)
een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E-)
een flexibeler rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving (RMVGS+)
een geringere gezinsgrootte (GG-)
een vermindering van de dagelijkse verzorging (DV-)
een toename van de non-profit vrijetijdsbesteding (VT+)

Ogenschijnlijk is de bovengenoemde combinatie van ontwikkelingen, aangeduid als type a, inconsistent. Een versterking van het romantisch huwelijksbeeld lijkt niet overeen te stemmen met een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie, althans naar de mening van 12% der respondenten. Bedacht moet echter worden, dat een versterking van het romantisch huwelijksbeeld kan wijzen op een groter belang van affectie en gevoel in de komende jaren. Een toename van gevoelsarme contacten in de samenleving zou meer nadruk op de huwelijksrelatie kunnen leggen, om hierin geborgenheid en intimiteit te vinden. Deze druk op de huwelijksrelatie maakt deze kwetsbaar, waardoor de kans op mislukking groter wordt. De sociaal psycholoog VEENHOVEN voorziet in de toekomst voor het huwelijk een dergelijke spanningsrelatie, als hij van mening is, dat huwelijksrelaties nog belangrijker èn problematischer zullen worden.[173] De ontnuchtering in de realiteit kan leiden tot het aangaan van meerdere relaties, die tezamen intimiteit verschaffen.
Intimiteit wordt dan opgevat als een patchwork, zoals KIEFFER het noemde. Op deze wijze kan een versterking van het romantisch huwelijksbeeld heel wel samengaan met een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie.
Deze zelfde combinatie van elementen hebben CUBER en HARROFF aangetroffen in de door hen onderzochte huwelijken. Zij noemden dit type het gedevitaliseerde huwelijk. Dit type heeft een iets andere inhoud: het gaat om partners, die teleurgesteld zijn in de hoge verwachtingen die zij van het huwelijk hadden. Intieme relaties met anderen zijn een poging om het verloren geluk te heroveren. Het huwelijk blijft in stand, omdat er in feite geen goed alternatief is. In onderscheid met de eerste interpretatie speelt in dit huwelijkstype de fac-

tor tijd een rol. Kenmerkend voor het gedevitaliseerde huwelijk is een discrepantie tussen de realiteit op middelbare leeftijd en die van het begin van het huwelijk.[174)]
Hoewel dit gedevitaliseerde huwelijkstype overeenkomt met de kenmerken van het gezinstype a, wordt, naar onze mening, de inhoud van het type a beter weergegeven door de eerstgenoemde concreet bestaande spanning tussen behoefte aan affectie en intimiteit en het vermogen deze behoefte te bevredigen.
Aangezien de inhoud van de overige elementen van type a reeds is besproken, kan er op deze plaats aan voorbijgegaan worden.

Het gezinstype f

Met het gezinstype f wordt de volgende combinatie van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer bedoeld:
een toename van andere samenlevingsvormen (ASL+)
een vermindering van het romantisch huwelijksbeeld (RHB-)
een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E-)
een flexibeler rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving (RMVGS+)
een geringere gezinsgrootte (GG-)
een toename van de dagelijkse verzorging (DV+)
een toename van de non-profit vrijetijdsbesteding (VT+)

Deze combinatie van ontwikkelingen, die, in onderscheid van de typen b en a, gekenmerkt is door een toename van de dagelijkse verzorging, doet denken aan het door DOUMA geconstrueerde post-moderne of plastische gezinstype. In dit gezinstype wordt aan de huishouding, d.i. de dagelijkse verzorging van de huisgenoten, een belangrijke functie toegekend.
DOUMA construeert een gezinstype, dat past in de post-industriële samenleving, zoals in Hoofdstuk 2 is uiteengezet. Dit post-moderne of plastische gezinstype wordt door hem als volgt omschreven:[175)] Kenmerkend is de wezenlijke gelijkheid tussen man en vrouw, hetgeen grotere onafhankelijkheid voor de vrouw impliceert, zowel economisch als psychologisch. Dit zal kunnen verlopen via een langer wachten met het huwelijk, langer blijven werken en/of studeren van het meisje, ook als ze een vaste band met een jongen heeft in de vorm van een samenwoning. Vrouwen zullen meer buitenshuis gaan werken, veelal in de verzorgende sector. Verder zal er een geringer aantal kinderen in het gezin zijn, omdat

de vrouw minder kinderen wenst. Generatiespanningen en -conflicten zullen mede door het nastreven van de gelijkheidswaarde niet zoveel moeilijkheden behoeven te geven. Het gezin zal meer betrokken raken op vooral verzorgende, niet-commerciële maatschappelijke instituties, zoals scholen, buurt- en wijkcentra en instanties voor (para-)medische zorg. Het klimaat in het gezin zal gericht zijn op persoonlijkheidsopbouw en zelfexpressie. Aan de groepsidentiteit van dit post-modern gezin zal, volgens DOUMA, inhoud gegeven worden door de huishouding. Het gaat daarbij om een huishouding, die van alle technische gemakken is voorzien en arbeidsintensief is. De consumptiestijl van deze huishouding wordt niet ontleend aan de maatschappij, aan de reclame of de beelden in vrouwenbladen, maar wordt bepaald door de individuele wensen en behoeften van de leden van het gezin. Het gaat om een woon- en leefstijl, waarin harmonisch de dagelijkse met de affectieve verzorging gecombineerd wordt. Deze verzorging strekt zich, aldus DOUMA, over de eigenlijke 'grenzen' van het gezin heen uit en kan tot verschillende creatieve variaties voeren.
Wanneer we het post-modern gezin van DOUMA vergelijken met het door ons ontwikkelde type f, dan zien we nogal wat overeenkomsten. Bij het post-modern gezin wordt een toename van andere samenlevingsvormen verwacht, een meer flexibele rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving, een geringere gezinsgrootte, een toename van de dagelijkse verzorging van de huisgenoten en minder duidelijk, ook een toename van de non-profit vrijetijdsbesteding. Dit laatste element heeft namelijk o.m. betrekking op activiteiten, die inhoud geven aan de groepsidentiteit van het gezin (bijv. creatieve activiteiten in de huishouding, ouderparticipatie). Deze ontwikkelingen vormen allemaal elementen van het gezinstype f.
DOUMA spreekt niet over de consequenties in seksueel opzicht van de grotere gelijkheid van man en vrouw. Hij spreekt wel van een grotere onafhankelijkheid in economisch en psychologisch opzicht. Waarschijnlijk zal hij in samenhang hiermee ook een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie verwachten. Zulke aanknopingspunten zijn er niet te vinden voor de ontwikkelingen ten aanzien van het romantisch huwelijksbeeld.
In zoverre een vergelijking tussen het post-modern gezin en ons gezinstype f mogelijk is, zijn er verschillende aanwijzingen dat de combinatie van ontwikkelingen f overeenkomt met het door DOUMA geconstrueerde post-moderne gezin.

7.4 Waarom worden deze gezinstypen verwacht?

Na kennisname van de drie meest verwachte gezinstypen en van hun inhoudelijke betekenis, doet zich de vraag voor, waarom worden nu deze, door de gezinstypen a, b en f aangeduide, combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin verwacht.
Het antwoord op deze vraag kan in verschillende richtingen worden gezocht.
In de eerste plaats in de richting van de maatschappelijke context. Nadenken over de toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin kan niet plaatsvinden, zonder de ontwikkelingen van de samenleving als geheel mede in beschouwing te nemen.
In de tweede plaats worden de gezinstypen verwacht door een groep respondenten, die uit deskundigen bestaat. Wat is de invloed van de samenstelling van de respondentengroep op de door hen verwachte gezinstypen. In hoeverre spelen kenmerken en eigenschappen van de respondenten een rol in de door hen verwachte ontwikkelingen?
Tenslotte kan gevraagd worden welke motivering de respondenten zelf hebben van de door hen verwachte ontwikkelingen. Op alle drie aspecten zal in dit gedeelte worden ingegaan.

7.4.1. De maatschappelijke context

De aandacht voor de ontwikkelingen van de maatschappelijke context in relatie tot de toekomstige vormgeving van huwelijk en gezin is doorgaans gering. DOUMA vermeldt hieromtrent: "De algemene futurologen hebben niet erg oog voor het specifieke van huwelijk en gezin als institutie, terwijl het de 'gezins'futurologen nogal eens ontbreekt aan een breder perspectief op de maatschappelijke ontwikkeling".[176] Met betrekking tot de gezinsfuturologen merkt hij op: "Wat zij daaraan (het breder maatschappelijk perspectief, M.B-Vr) doen is meestal het aanduiden van enkele belangrijk geachte zeer globale thans reeds aan de gang zijnde ontwikkelingen".[177] Dit laatste wordt geïllustreerd door een lezenswaardig artikel van WHITEHURST over de verbreiding van andere leefstijlen. De auteur brengt een aantal interessante aspecten van andere leefstijlen naar voren. Ten aanzien van de maatschappelijke context gaat hij er echter van uit, dat de basis economische en politieke stabiliteit de ontwikkeling van trends vanuit het verleden zal steunen.[178] Dat is alles wat deze auteur over de maatschappelijke context vermeldt.

Uiteraard kan in een studie naar toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin alleen maar beperkt aandacht worden besteed aan het breder maatschappelijk verband. In het onderhavig onderzoek wordt getracht om toekomstige ontwikkelingen in de maatschappelijke context te betrekken op die ten aanzien van huwelijk en gezin.

De maatschappelijke context en de vormgeving aan huwelijk en gezin

Ten gevolge van de in de 19e eeuw plaatsvindende industriële revolutie, waarbij handenarbeid door machinearbeid werd vervangen, had er een ingrijpende verandering in de samenleving plaats.
De agrarisch-ambachtelijke maatschappij verdween geleidelijk en werd vervangen door de industriële samenleving. Deze veranderingen hadden ook hun weerslag op huwelijk en gezin. In de agrarisch-ambachtelijke samenleving was het gezin geheel verweven met de maatschappij. Niet het gezin, maar de familie vormde de belangrijkste micro-groep van de samenleving. Geleidelijk aan ontstaat dan het moderne gezin, dat verzelfstandigd is ten opzichte van de familie en dat daarnaast losser van de maatschappij is geraakt, zoals uitvoerig in Hoofdstuk 2 is geschetst. Gezien deze invloed van de omringende samenleving, is het onontkoombaar om met betrekking tot de toekomstige vormgeving van huwelijk en gezin in te gaan op de ontwikkelingen van de maatschappij in haar geheel. Daartoe wordt eerst, aan de hand van literatuur, ingegaan op de theoretisch te veronderstellen verbanden van de maatschappelijke context met de verwachtingen ten aanzien van huwelijk en gezin. Daarna worden in de volgende paragraaf deze verbanden empirisch onderzocht.

Een scherpe analyse van de moderne industriële samenleving wordt door BERGER c.s. gemaakt. Zij zijn van mening, dat de huidige interinstitutionele ontwikkelingen vorm geven aan twee nieuwe verschijnselen. Het eerste is de verscherping van de maatschappelijke differentiatie, die leidt tot het ontstaan van een private tegenover een publieke sector. Het gezin behoort tot de private sector, die ondergeïnstitutionaliseerd is. Het tweede verschijnsel is de op het individuele vlak ervaren desoriëntatie, onzekerheid en onmacht temidden van een verwarrende hoeveelheid keuzemogelijkheden in de privé-sector.[179)]
Beide verschijnselen, die elkaars keerzijden zijn, kunnen naar onze mening van invloed zijn op de toekomstige vormgeving van de primaire leefsfeer. De maatschappelijke differentiatie leidt namelijk tot een rationele, zakelijke samen-

leving, die te ver bij de mensen vandaan kan staan. Het wordt voor hen een ondoorzichtige en abstracte samenleving. Een van de mogelijke reacties hierop is, dat de mensen zich terugtrekken in hun eigen wereld: het gezin wordt dan volledig privaat terrein waarmee de samenleving zich niet meer bemoeit (bijvoorbeeld in wettelijke regelingen). Het accent zal dan meer op de kwaliteit van de relaties en minder op de institutie huwelijk en gezin liggen.
Een ander in dit kader belangrijk macro-aspect is de economische structuur van de samenleving. DOUMA acht de 'economic opportunity-structure' centraal in de maatschappelijke context. Zijn hoofdgedachte is, dat de economisch-technologische institutionele sectoren ('economic opportunity-structure') in de toekomst zodanige ontwikkelingen zullen ondergaan, dat condities gevormd en kansen geboden worden aan een nieuwe waardencombinatie met betrekking tot seksualiteit, huwelijk en gezin, die institutionele sector die, volgens BERGER c.s., verzwakt is.[180] Het begrip 'economic opportunity-structure' wordt door Douma niet verder toegelicht. Uit het vervolg van zijn dissertatie is af te leiden, dat het begrip verwant is met de sociaal-economische structuur van de samenleving.
Ook door anderen wordt gewicht gehecht aan de ontwikkelingen in de economische structuur van de samenleving. De gezaghebbende Amerikaanse futuroloog BELL voorziet een verandering van een goederenproducerende naar een dienstenproducerende economie, waarin theoretische kennis en informatiebeheersing belangrijke kenmerken zijn. Universiteiten en research instituten krijgen belangrijke functies in plaats van goederenproducerende bedrijven en fabrieken. Hij is van mening, dat in de industriële samenleving de economisch-technologische, de politieke en de culturele sector, die in een gemeenschappelijk waardensysteem verbonden waren, steeds verder uit elkaar raken onder invloed van de veranderingen in de economisch-technologische sector.[181]
Het is naar onze mening dan ook relevant om de invloed van ontwikkelingen in de sociaal-economische structuur van de samenleving op de vormgeving van huwelijk en gezin na te gaan. Wij onderscheiden in de sociaal-economische structuur de economische groei en de economische orde. In tijden van sterke economische groei is er meer financiële ruimte voor bijvoorbeeld collectieve voorzieningen met betrekking tot huwelijk en gezin. Met de economische orde wordt o.m. geduid op de wijze van verdeling van de welvaart en de overheidsbemoeiing met de economie.
Naast de maatschappelijke differentiatie en ontwikkelingen in de economische sector, kan de organisatie van de arbeid van belang zijn voor de vormgeving van huwelijk en gezin. DOUMA beschouwt de institutionele inkadering van de organi-

satie van de arbeid als een onderdeel van de sociaal-economisch bepaalde 'opportunity-structure'.[182] Het lijkt ons echter belangrijk om dit maatschappelijke aspect afzonderlijk te noemen, omdat ontwikkelingen ten aanzien van het arbeidsethos (een onderdeel van de 'organisatie van de arbeid') betrekking hebben op de vormgeving van huwelijk en gezin, zoals uit de WRR-studie naar de emancipatie van de vrouw naar voren komt.[183] In deze studie blijkt dat sommige waardenpatronen voor de positie van de vrouw (bijv. man en vrouw werken beiden parttime en verdelen de verzorgende taken onderling), die bij een sterk arbeidsethos weinig realiseringskansen hebben, bij een zwak arbeidsethos wel verwezenlijkt kunnen worden.
De laatste maatschappelijke ontwikkeling, die met betrekking tot de toekomstige vormgeving van huwelijk en gezin genoemd wordt, is de secularisatie. Secularisatie is een begrip, waarover in verschillende disciplines en binnen de sociologie de meningen verdeeld zijn. Volgens de godsdienstsocioloog DEKKER is er binnen de sociologie zelfs een spraakverwarring in dit opzicht.[184] We willen hier niet ingaan op de theoretische discussie over secularisatie, maar meer de betekenis van godsdienst met betrekking tot de vormgeving van de dagelijkse leefsfeer nagaan.
KOOY noemt secularisatie één der maatschappelijke krachten, die leidden tot veranderingen op het terrein van huwelijk en gezin, die zich ook nog in de jaren zestig voltrokken hebben. Hij verstaat onder secularisatie (verwereldlijking) een proces, waarbij de gerichtheid op het 'Jenseitige' plaats maakt voor een gerichtheid op het 'Diesseitige'. In overeenstemming met deze definiëring constateert hij, dat zich ook binnen (rechts-)kerkelijk Nederland in de jaren zestig een verwereldlijking voordoet, een sterke gerichtheid op het 'bewoonbaar maken van de aarde'.[185] Wij vragen ons echter af in hoeverre deze definiëring van secularisatie toereikend is voor de waardering van bijvoorbeeld een geëngageerde maatschappelijke betrokkenheid ('Diesseitig'), die gevoed wordt vanuit een godsdienstige inspiratie ('Jenseitig'?, in elk geval transcendent). Een invloed van de godsdienst kan hierbij niet ontkend worden. Wij opteren in deze studie voor een andere omschrijving van het begrip secularisatie en sluiten ons aan bij DEKKER. Volgens deze auteur gaat het bij secularisatie om de afnemende betekenis van de godsdienst voor mens en samenleving. Godsdienst is, volgens hem, te omschrijven als een betrokkenheid op een andere beslissende werkelijkheid. Secularisatie is dan het verminderen van de betrokkenheid op een andere beslissende werkelijkheid.[186] Hij onderscheidt secularisatie met betrekking tot de samenleving en met betrekking tot het individu. In ons onderzoek gaat het om de in-

vloed ten aanzien van de vormgeving van huwelijk en gezin. We zullen ons dan ook beperken tot secularisatie met betrekking tot de samenleving.

In het onderhavige onderzoek wordt de invloed van de maatschappelijke context op de toekomstige vormgeving van huwelijk en gezin onderzocht aan de hand van vijf maatschappelijke processen en - kenmerken, die in het voorgaande naar voren zijn gekomen. Het zijn: het abstract worden van de samenleving (resultaat van verdergaande maatschappelijke differentiatie); de economische groei; de economische orde; de plaats van arbeid in de samenleving; en de invloed van godsdienst en kerk in de samenleving (om verwarring te voorkomen wordt deze benaming gehanteerd in plaats van secularisatie).

De maatschappelijke context van de verwachte gezinstypen

De drie blijkens dit onderzoek meest verwachte gezinstypen a, b en f verschillen onderling in de verwachte ontwikkelingen van het romantisch huwelijksbeeld (RHB) en van de dagelijkse verzorging der huisgenoten (DV). Wanneer nu de invloed van de maatschappelijke context op de verwachte gezinstypen wordt onderzocht, lijkt het raadzaam om de invloed op die elementen van de gezinstypen na te gaan, die het verschil tussen de drie combinaties van ontwikkelingen vormen: het 'Romantisch Huwelijksbeeld' en de 'Dagelijkse Verzorging der huisgenoten'. Het gaat als het ware om de bouwstenen, die wat los zitten in het bouwwerk van de gezinstypen.
De ontwikkelingen in de maatschappelijke context worden nagegaan met behulp van vijf maatschappelijke processen en - kenmerken. De constructie van deze variabelen is toegelicht in Bijlage 5. De in dit opzicht relevante verwachte ontwikkelingen zijn in de eerste vragenlijst aan de respondenten voorgelegd. Aangezien de gegevens van de tweede vragenronde gekoppeld kunnen worden aan die van de eerste ronde, kunnen de daarin verstrekte antwoorden gebruikt worden in de analyse van de resultaten van de tweede vragenronde.
Het blijkt nu dat de ontwikkelingen, die in de maatschappelijke context verwacht worden, vrijwel niet samenhangen met de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van het romantisch huwelijksbeeld en ten aanzien van de dagelijkse verzorging van de huisgenoten. Over de verwachte ontwikkelingen van de andere elementen der gezinstypen a, b en f bestaat tussen de respondenten geen verschil van mening, zodat er sterke aanwijzingen zijn, dat de onderzochte ontwikkelingen in de maatschappelijke context vrijwel niet van invloed zijn op de verwachte com-

binaties van ontwikkelingen a, b en f.
De omschrijving 'vrijwel geen invloed' impliceert, dat er wellicht toch nog van enige invloed sprake is. Dit is inderdaad het geval voor de verwachte invloed van kerk en godsdienst in de samenleving en voor de verwachte plaats van arbeid in de samenleving. Nader gespecificeerd bestaat er een significante samenhang tussen de verwachte invloed van kerk en godsdienst in de samenleving en de verwachte ontwikkeling van het RHB[187] (significant bij 10%). Daarnaast bestaat er eveneens een significant verband tussen de verwachte plaats van arbeid in de samenleving en de verwachte ontwikkeling van de DV (significant bij 2,5%). De mate van samenhang is in beide gevallen echter zeer gering[188] (resp. 0.04 en 0.06), zodat de invloed van beide genoemde maatschappelijke ontwikkelingen op de verwachte gezinstypen als minimaal beschouwd kan worden. Een samenhang van 0.04 betekent namelijk, dat het aantal fouten, dat op kan treden bij het voorspellen van het RHB bij het kennen van de verwachte invloed van kerk en godsdienst in de samenleving, met 4% gereduceerd wordt.
Hoewel de invloed maar gering is, willen we toch aan de aard van de samenhang niet voorbijgaan. Deze is af te leiden uit de Tabellen 8 en 9.

Tabel 8.[189] Samenhang tussen de verwachte invloed van godsdienst en kerk in de samenleving en het verwachte RHB

RHB	invloed van godsdienst en kerk			totaal
	toenemen en gelijk blijven	afnemen	sterk afnemen	
sterker	33,3%	13,3%	13,0%	16,0%
zwakker	66,7%	86,7%	87,0%	84,0%
	100% (18)	100% (30)	100% (77)	100% (125)

sign. <10% (KW toets)

tau b .04

Naarmate verwacht wordt dat de invloed van kerk en godsdienst in de samenleving gelijk zal blijven of zal toenemen, wordt meer verwacht dat het RHB sterker zal worden. Met enige voorzichtigheid kan hieruit afgeleid worden, dat een gelijkblijvende of toenemende invloed van kerk en godsdienst in de samenleving misschien enige versterking van het RHB tot gevolg zou kunnen hebben. Een verklaring hiervoor zou gelegen kunnen zijn in het feit, dat kerk en godsdienst juist die waarden in de samenleving beklemtonen, die een versterking van het RHB be-

vorderen (bijv. duurzame liefde).

Tabel 9. Samenhang tussen de verwachte plaats van arbeid in de samenleving en de verwachte DV

DV	plaats van arbeid			totaal
	meer dominant	ongeveer gelijk	minder dominant	
toenemen	28,6%	35,3%	13,7%	21,5%
afnemen	71,4%	64,7%	86,3%	78,5%
	100% (14)	100% (34)	100% (73)	100% (121)

sign. <2,5% (KW toets)

tau b .06

Wanneer verwacht wordt dat arbeid een minder dominante plaats in de samenleving zal innemen (korter werken, arbeid minder statusverlenend), wordt meer verwacht dat de DV zal afnemen. Deze relatie ligt niet voor de hand. Eerder zou men een tegenovergesteld verband verwachten (namelijk dat bij een sterk dominerende plaats van arbeid in de samenleving de DV van de huisgenoten afneemt. [190] Bedacht moet echter worden, dat de mate van samenhang maar gering is. Wellicht is er een andere, niet door ons onderzochte factor, die veel meer invloed heeft op de verwachte DV.

Beide bovengenoemde bevindingen houden in, dat er géén samenhang gevonden is tussen zowel het verwachte RHB als de verwachte DV met de verwachtingen ten aanzien van de economische orde, de economische groei en die ten aanzien van het abstract worden van de samenleving. Dit kan betekenen, dat deze maatschappelijke ontwikkelingen irrelevant zijn voor de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. Echter de eenvoudige en misschien wel gebrekkige operationalisering van deze maatschappelijke processen kan een rol spelen in het niet zichtbaar worden van mogelijk aanwezige relaties.

Over het geheel genomen kan geconcludeerd worden, dat er sterke aanwijzingen zijn dat geen der onderscheiden macro-ontwikkelingen duidelijk invloed heeft op de verwachte gezinstypen a, b en f. Enige invloed op het verwachten van het type a enerzijds en de typen b en f anderzijds kan worden toegeschreven aan de verwachte invloed van kerk en godsdienst in de samenleving.

Daarnaast kan de verwachte plaats van arbeid in de samenleving misschien enige invloed hebben op het verwachten van de typen a en b tegenover het type f. Deze bevindingen zijn echter nogal mager als ze afgezet worden tegen de voorgaande, op de literatuur gebaseerde, beschouwing over de invloed van de maatschappelijke context op de vormgeving van huwelijk en gezin. In hoeverre de eenvoudige en misschien wel naïeve operationalisering van de maatschappelijke context hierin een rol speelt, is een vraag die gesteld dient te worden, maar op deze plaats niet behoeft te worden beantwoord.
Al met al hebben we met deze analyse niet zoveel zicht gekregen op de vraag waarom de gezinstypen a, b en f verwacht worden. Er zijn hooguit enkele aanwijzingen, dat de meest verwachte combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin tamelijk onafhankelijk zijn van de verwachte ontwikkelingen in de maatschappelijke context.

7.4.2. De respondentengroep

In deze paragraaf komt de invloed van de samenstelling van de respondentengroep op de verwachte gezinstypen aan de orde. De achtergrond hiervan is de vraag, in hoeverre kenmerken en eigenschappen van de respondenten een rol spelen in de door hen verwachte gezinstypen. In de samenstelling van de respondentengroep worden onderscheiden: de deskundigheidssector, de persoonlijke waardenoriëntatie en enkele andere kenmerken, te weten de leeftijd, burgerlijke staat en sekse der respondenten. Achtereenvolgens zal de invloed van deze aspecten op de verwachte gezinstypen worden nagegaan.
Daarbij zal dezelfde methode gevolgd worden als in de voorgaande paragraaf. De drie gezinstypen a, b en f zijn combinaties van verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, die onderling verschillen wat betreft de verwachte ontwikkelingen van het RHB en de DV. De invloed van de respondentengroep op de combinaties a, b en f wordt onderzocht door de analyse te richten op die elementen, waarin de drie gezinstypen onderling verschillen, dus het RHB en de DV.

De deskundigheidssector

De deskundigheidssector van de respondent wordt bepaald door de opleiding, in het bijzonder door de discipline van de opleiding, en door het terrein, waarop hij of zij werkzaam is. Kort gezegd, de deskundigheidssector of de soort van

deskundigheid wordt beschouwd als een resultante van opleiding en ervaring. Het blijkt nu, dat er (bij een onbetrouwbaarheid van 5%) geen significante samenhang bestaat van de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van het RHB of van de DV met de discipline van de opleiding, noch met het werkterrein dan wel de deskundigheidssector van de respondenten. (Ook bij een nogal grote onbetrouwbaarheid van 10% zijn geen der samenhangen significant.) Aangezien de andere elementen van de gezinstypen a, b en f onderling overeenstemmen, kan worden geconcludeerd, dat de discipline van de opleiding, het werkterrein en de deskundigheidssector der respondenten geen van drieën invloed lijken te hebben op de door hen verwachte gezinstypen a, b en f. Sociologen bijvoorbeeld, verwachten geen ander gezinstype dan psychologen of juristen. De soort deskundigheid vormt voor de respondenten, blijkens deze bevinding, geen bron waaruit zij hun toekomstverwachtingen ten aanzien van huwelijk en gezin putten.
Deze zinsnede dient echter niet misverstaan te worden. Al kan dan geconcludeerd worden dat de soort deskundigheid geen invloed lijkt te hebben op de verwachte gezinstypen, daarmee wordt niet gezegd dat deskundigheid op zichzelf geen rol speelt. Deze bewering zou alleen met behulp van een voor de Nederlandse bevolking representatieve controlegroep onderzocht kunnen worden, hetgeen binnen het bestek van het onderhavige onderzoek niet mogelijk is.

De persoonlijke waardenoriëntatie

In hoeverre de opvattingen van de respondenten over wat goed en kwaad, over wat wenselijk en niet wenselijk is, een rol spelen in de door hen verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, komt in dit gedeelte aan de orde. De opvattingen over goed en kwaad worden weergegeven door de persoonlijke waardenoriëntatie van de respondenten (PWO). Dit is: het complex van min of meer samenhangende individuele waarden. Een aan KLUCKHOHN ontleende definitie van individuele waarden luidt: ideeën, die expliciet of impliciet door een individu gehanteerd worden, omtrent het wenselijke en die de selectie uit mogelijke gedragswijzen beïnvloeden.[191] Het gaat dus om voorstellingen van het wenselijke, die richting geven aan het gedrag.
De PWO wordt in deze studie geoperationaliseerd met behulp van politieke voorkeur en godsdienstigheid der respondenten (zie ook Bijlage 5).
Politieke partijvoorkeur
De keuze voor een politieke partij wordt meebepaald door de opvattingen, die men heeft over de inrichting van de samenleving. Deze opvattingen hangen samen

met de PWO.

Mate van progressiviteit

De PWO kan gekenmerkt zijn door progressiviteit of meer door conservatisme. Progressiviteit en conservatisme zijn twee geheel verschillende waardencomplexen. Bij progressiviteit gaat het, volgens MIDDENDORP, om het nastreven van gelijkheid van gedragsmogelijkheden (inkomen en kansen) en optimale vrijheid in het feitelijk gedrag.[192] Er zijn, aldus deze auteur, in het waardencomplex progressiviteit twee dimensies te onderscheiden, nl. de links-rechts dimensie (gelijkheid op sociaal-economisch terrein) en de libertair-traditionele dimensie (vrijheid op niet sociaal-economisch terrein).[193] Een indicator voor de progressiviteit der respondenten wordt nu verkregen door hun politieke partijvoorkeur (geordend naar progressiviteit met behulp van de twee onderscheiden dimensies) te corrigeren met hun mening over opiniebladen. Dit, omdat de politieke partij, waarop men stemt, niet alleen door de PWO, maar ook door andere factoren bepaald wordt, zodat een correctie geboden lijkt.

Kerkelijke betrokkenheid

De godsdienstigheid kan worden afgeleid uit de kerkelijke betrokkenheid der respondenten. Kerkelijke betrokkenheid is een genuanceerdere indicator voor godsdienstigheid en daarmee voor de PWO dan kerkelijkheid zonder meer.

Aard van de godsdienstigheid

Een gelijke betrokkenheid bij een kerkgenootschap behoeft niet eenzelfde PWO te weerspiegelen. Twee actieve leden van de Rooms-Katholieke Kerk bijvoorbeeld, kunnen in waardenoriëntatie nogal verschillen: de een loopt vooraan in een anti-abortusdemonstratie, terwijl de ander een zeer genuanceerd oordeel over abortus heeft. Een dergelijk verschil in PWO kan enigszins worden opgespoord door de kerkelijkheid te combineren met de politieke voorkeur der respondenten (m.n. confessionele tegenover niet-confessionele partijen), waardoor de indicator aard van de godsdienstigheid ontstaat. Met deze indicator wordt onderscheid gemaakt in traditionele en moderne godsdienstigheid.[194]

In deze studie wordt de invloed van deze vier indicatoren op de door de respondenten verwachte gezinstypen onderzocht. De analyse wordt weer gericht op het verschil tussen de drie gezinstypen a, b en f: de verwachte ontwikkeling van het RHB en van de DV.

Uit de analyse blijkt nu, dat slechts één van de vier indicatoren voor de PWO, namelijk politieke partijvoorkeur, samenhangt met één van de twee onderscheidende elementen van de gezinstypen a, b en f, te weten, de verwachte ontwikkeling

van het RHB (significant bij 5% onbetrouwbaarheid). Overigens zijn bij 10% onbetrouwbaarheid geen der andere samenhangen significant.

Tabel 10. Samenhang tussen de politieke partijvoorkeur der respondenten en het verwachte RHB

RHB	politieke partijen			totaal
	liberale -	confessionele -	progressieve -	
sterker	0%	21,1%	18,8%	16,5%
zwakker	100%	78,9%	81,2%	83,5%
	100% (17)	100% (19)	100% (85)	100% (121)

.025 < sign. < .05 (L toets)

tau b .03

Voorkeur voor een liberale partij impliceert meer een verwachte verzwakking van het RHB, dan voorkeur voor een andere politieke partij doet. De mate van samenhang is echter maar zeer gering (tau b is 0.03), zodat niet veel gewicht aan het gevonden verband kan worden toegekend.

Samenvattend kunnen we concluderen, dat er sterke aanwijzingen zijn dat de PWO van de respondenten vrijwel geen invloed heeft op de verschillen tussen de drie door hen meest verwachte gezinstypen. De persoonlijke waardenoriëntatie van de respondenten speelt daarom waarschijnlijk nauwelijks een rol in de verklaring, waarom respondenten de combinaties van ontwikkelingen a, b of f verwachten

Leeftijd, sekse en burgerlijke staat der respondenten

De vraag doet zich voor of, naast de deskundigheidssector en de persoonlijke waardenoriëntatie, andere kenmerken der respondenten, met name hun leeftijd, sekse en burgerlijke staat, invloed hebben op de door hen verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin.
Het zou kunnen zijn, dat jongere respondenten meer en grotere veranderingen ten aanzien van huwelijk en gezin verwachten dan hun oudere collega's. Dit, omdat jongeren soms meer veranderingsgezind zijn dan ouderen, terwijl de laatsten wellicht met de PREDIKER (250 v. Chr.) van mening zijn, dat er niets nieuws is onder de zon.
In een tijd, waarin het feminisme aandacht vraagt voor de positie en rol van de

vrouw in de samenleving en recentelijk ook voor die van haar in de wetenschap [195], zou het niet ondenkbaar zijn, dat vrouwen andere ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin verwachten dan mannen.
Tenslotte zou de eigen ervaring van de respondenten op het terrein van relatievorming een rol kunnen spelen in de door hen verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. Hoewel deze laatste variabele moeilijk op eenvoudige wijze te operationaliseren is, kan de burgerlijke staat der respondenten er wel een indruk van geven.
De analyse richt zich wederom op de verschillen tussen de verwachte combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin a, b en f: het verwachte RHB en de verwachte DV.
Het blijkt nu, dat, zelfs bij een onbetrouwbaarheid van 10%, geen der onderzochte kenmerken der respondenten significant samenhangen met het verwachte RHB of de verwachte DV. Dit betekent, dat noch leeftijd noch sekse of burgerlijke staat der respondenten van invloed lijken te zijn op de verschillen tussen de door hen meest verwachte gezinstypen a, b en f. Deze kenmerken der respondenten spelen waarschijnlijk dan ook geen rol in de verklaring waarom de typen a, b of f verwacht worden.

Samenvattend kan de vraag beantwoord worden, in hoeverre kenmerken en eigenschappen der respondenten een rol spelen in de door hen verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. Er zijn sterke aanwijzingen, dat opleiding, werkterrein en deskundigheidssector der respondenten, alsmede hun leeftijd, sekse en burgerlijke staat geen invloed hebben op de door hen verwachte gezinstypen a, b en f. Verder lijkt de persoonlijke waardenoriëntatie der respondenten vrijwel geen invloed te hebben op de door hen verwachte gezinstypen a, b en f.

7.4.3. De motivering van de respondenten zelf

In deze paragraaf wordt ingegaan op de motivering van de respondenten zelf, waarom ze de gezinstypen a, b en f verwachten. De respondenten hebben in de eerste vragenlijst voor elke vraag afzonderlijk hun motivering gegeven van de verwachte ontwikkelingen, welke motiveringen in Paragraaf 6.2 zijn weergegeven. Door de antwoorden op een aantal vragen samen te voegen, kan de motivering van de bouwstenen (combinaties van een aantal aspecten van huwelijk en gezin) der gezinstypen verkregen worden.[196] Het gaat hier om de motivering van alle ver-

wachte ontwikkelingen (zowel 'toe- als afname') van het door de bouwsteen geduide verschijnsel.
De bouwstenen der gezinstypen in de eerste en de tweede vragenronde zijn aan elkaar gelijk. Aangezien de motiveringen van de respondenten betrekking hebben op de bouwstenen, ongeacht de verwachte ontwikkeling ervan, is de verschuiving in resultaten (= verwachte ontwikkelingen) tussen de eerste en de tweede vragenronde (vgl. 7.2.2.) niet van belang met betrekking tot de gereconstrueerde motiveringen. Om deze reden kunnen de in de eerste ronde verkregen motiveringen van de bouwstenen (ongeacht hun richting) ook op die in de tweede ronde worden toegepast.

We zullen eerst ingaan op de vraag, waarom de respondenten de drie combinaties van ontwikkelingen, die we aangeduid hebben als de typen a, b en f, verwachten.
De belangrijkste motiveringen van de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van drie bouwstenen der gezinstypen, nl. 'Andere Samenlevingsvormen', de 'Exclusiviteit van de man-vrouw relatie' en het 'Romantisch Huwelijksbeeld' zijn alle van gezins-interne aard. Deze motiveringen zijn 'veranderende opvattingen ten aanzien van huwelijk en andere leefvormen' en 'veranderende tolerantie ten aanzien van seksualiteit'.
De belangrijkste motiveringen van de verwachte ontwikkelingen van drie andere bouwstenen der gezinstypen, nl. de 'Rol- en Taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving', de 'Dagelijkse Verzorging van huisgenoten' en de 'non-profit Vrijetijdsbesteding' zijn van gezins-interne en -externe aard. Het betreft: 'overwegingen met betrekking tot de emancipatie van de vrouw' en 'economische veranderingen'.
De belangrijkste motivering van de verwachte ontwikkeling van de laatste bouwsteen 'Gezinsgrootte' is van gezins-externe aard. Het betreft 'algemeen-culturele veranderingen' en 'technologische ontwikkelingen'.
In de motivering van de verwachte ontwikkelingen van alle bouwstenen nemen 'algemene structurele -' en 'algemene culturele veranderingen' vrijwel altijd een middenpositie in. Volgens de respondenten spelen deze macro-ontwikkelingen in de samenleving een rol in de ten aanzien van huwelijk en gezin verwachte ontwikkelingen, echter geen hoofdrol. Deze wordt meestal vervuld door gezinsinterne factoren. In hoeverre deze gezins-interne factoren echter samenhangen of zelfs beïnvloed worden door de gezins-externe ontwikkelingen, komt niet uit onze bewerking van de antwoorden der respondenten naar voren. Het kan zijn, dat hun antwoorden geen zicht op deze vraag geven, maar het kan ook zijn, dat

door de classificatie van de antwoorden deze informatie verloren is gegaan. Een aanvullende inhoudsanalyse van de antwoorden der respondenten lijkt relevant, om zicht te krijgen op de vraag, in hoeverre, volgens de respondenten, gezinsinterne factoren beïnvloed worden door externe macro-ontwikkelingen.

Vervolgens wordt ingegaan op de vraag, waarom sommige respondenten het type a, anderen het type b en weer anderen het type f verwachten. Hierop kan enig zicht verkregen worden door in te gaan op de motivering van de ontwikkelingen die het verschil vormen tussen de typen a, b en f, nl. het RHB en de DV.
Niet meer te achterhalen is, of de door de respondenten gegeven motiveringen betrekking hebben op een toe- of een afname van het betreffende verschijnsel. Het gaat dus om motiveringen van alle verwachte ontwikkelingen ten aanzien van dat verschijnsel. Daarmee kunnen we uit de antwoorden van de respondenten geen helder zicht krijgen op de vraag waarom het type a, b of f verwacht wordt. Niettemin is het relevant om de motiveringen, die de respondenten zelf gegeven hebben van de verwachte ontwikkelingen van het RHB en de DV, te inventariseren, omdat deze overwegingen een rol kunnen spelen in het verwachten van de typen a, b of f. Deze inzichten zullen vergeleken worden met de inzichten, die verkregen zijn door de invloed van een aantal, aan de literatuur ontleende, maatschappelijke krachten op de verwachte ontwikkelingen van het RHB en de DV empirisch te onderzoeken. Deze maatschappelijke krachten betroffen: het abstract worden van de samenleving, economische groei, economische orde, de plaats van arbeid in de samenleving en de invloed van godsdienst en kerk in de samenleving.

De respondenten zelf noemen als motivering van de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van het RHB de volgende zeven maatschappelijke krachten (in volgorde van belangrijkheid):
Ter illustratie worden enkele citaten der respondenten opgenomen.
- veranderende opvattingen ten aanzien van huwelijk en andere leefvormen
- algemeen-structurele veranderingen
- algemeen-culturele veranderingen
- emancipatie van de vrouw
- individuatie
  bijvoorbeeld

  "Binnen het huwelijk zal het individualisme toenemen."

  "... meer eigen leven van beide partners buiten het gezin ..."
- veranderende tolerantie ten aanzien van seksualiteit

- diverse veranderingen.

De in dit onderzoek verrichte analyse van de invloed van een aantal maatschappelijke krachten op de verwachte ontwikkeling van het RHB liet zien, dat waarschijnlijk alleen de verwachte invloed van kerk en godsdienst in de samenleving enigszins het verwachte RHB beïnvloedt (vgl. pag. 120).

Als motivering van de verwachte ontwikkelingen van de DV noemen de respondenten zelf de volgende maatschappelijke krachten (in volgorde van belangrijkheid):

Ter illustratie worden enkele citaten van respondenten opgenomen.

- emancipatie van de vrouw

  bijvoorbeeld:

  > "Als vrouwen meer maatschappelijk bezig zijn ... zal anderzijds meer huishoudelijke arbeid in gesocialiseerde vorm plaatsvinden."

- economische ontwikkelingen
- algemene structurele veranderingen

  bijvoorbeeld:

  > "Voorzieningen van commerciële en collectieve aard zullen meer en meer toegankelijk worden."

  > "Toenemende kosten van zieken- en gehandicaptenzorg zullen de overheid dwingen om financiële tegemoetkoming te geven aan gezinnen die zelf de zorg op zich nemen met de steun van een ambulante professionele begeleiding."

- algemene culturele veranderingen
- veranderingen met betrekking tot het socialisatieproces (inclusief de ouderrol)
- diversen.

De in dit onderzoek verrichte analyse van de invloed van maatschappelijke krachten op de verwachte DV deed zien, dat waarschijnlijk alleen de verwachte plaats van arbeid in de samenleving enigszins de verwachte DV beïnvloedt (vgl. pag.121).

Geconcludeerd kan worden, dat beide methoden enig zicht bieden op de vraag, waarom een ontwikkeling verwacht wordt. De door de respondenten zelf gegeven antwoorden bevatten een groter aantal motiveringen van zowel het verwachte RHB als de verwachte DV dan de analyse van de invloed van een aantal vooraf vastgestelde maatschappelijke krachten. Deze laatste methode geeft echter wel zicht op de mate van samenhang en daarmee op de grootte van de invloed. Uit de verrichte analyse bleek, dat de samenhang van godsdienst en kerk in de samenleving met het verwachte RHB en die van de plaats van arbeid in de samenleving met de verwachte DV beide gering zijn. Deze informatie komt niet naar voren uit de

antwoorden van de respondenten. Deze bieden een breed, maar minder duidelijk zicht op de motivering van verwachte ontwikkelingen.
Idealiter zouden beide methoden niet tegelijkertijd, maar na elkaar moeten worden toegepast. Eerst zou met open vragen zicht verkregen kunnen worden op de motiveringen van de verwachte ontwikkelingen, waarna door middel van analyse van de invloed van enkele van deze maatschappelijke krachten meer nauwkeurige informatie over hun invloed op de vormgeving van huwelijk en gezin verkregen zou kunnen worden.

In de opzet van dit onderzoek zijn de relevant geachte maatschappelijke krachten ontleend aan de literatuur. Dit is een in wetenschappelijk onderzoek gangbare methode, bovendien beschikten we in dat stadium nog niet over de antwoorden der respondenten op de open vragen.
De vraag ontstaat dan, in hoeverre de door de respondenten zelf gegeven motiveringen der verwachte ontwikkelingen overeenkomen met de aan de literatuur ontleende inzichten, besproken in Paragraaf 7.4.1. We zullen kort ingaan op een vergelijking van langs deze beide wegen verkregen inzichten, in zoverre dit althans mogelijk is.
Allereerst komt de motivering 'economische ontwikkelingen' aan de orde.
De respondenten zijn van mening, dat in de motivering van vier van de zeven bouwstenen (nl. 'Rol- en Taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving', 'Gezinsgrootte', 'Dagelijkse Verzorging' en 'non-profit Vrijetijdsbesteding') economische ontwikkelingen een rol spelen. Ter illustratie worden enkele motiveringen, die als 'economische ontwikkelingen' zijn geclassificeerd, vermeld. Ten aanzien van de RMVGS luidt een motivering bijvoorbeeld:

> "Bijzonder belangrijk: verloop van de conjunctuur-werkgelegenheid in de toekomst. Minder werk over meer verdelen zal betekenen dat de vrouw helemaal een harde dobber krijgt."

Ten aanzien van de VT luidt een motivering:

> "Arbeidsloon voor klussen wordt duur. Man en vrouw hebben beiden meer vrije tijd. Kostenstijging van de professionele dienstverlening stimuleert de doe-het-zelf aktiviteiten."

Hoewel deze motiveringen onderling verschillen, hebben ze een betrokkenheid op economische ontwikkelingen gemeen. We zien, dat er in dit opzicht enige overeenstemming bestaat tussen de door de respondenten gegeven motivering en het aan de literatuur ontleende inzicht aangaande de invloed van de sociaal-economische structuur van de samenleving op de vormgeving van huwelijk en gezin.

Uit beide boven geciteerde antwoorden blijkt ook, dat ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en in het arbeidsbestel betrokken worden in de motivering van de verwachte ontwikkelingen. In de gehanteerde classificatie der antwoorden worden deze antwoorden echter in één categorie 'economische ontwikkelingen' ingedeeld. Het valt binnen dit onderzoek dan ook niet na te gaan, in hoeverre ontwikkelingen in het arbeidsbestel door de respondenten genoemd worden als motivering van de door hen verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. We beschikken slechts over een enkele aanwijzing, dat respondenten deze motivering bezigen. Vergelijking met de aan de literatuur ontleende inzichten is op dit punt dan ook niet mogelijk.
Verder kan worden afgeleid, dat de respondenten de in de literatuur van belang geachte trend maatschappelijke differentiatie niet vaak als motivering van de door hen verwachte ontwikkelingen hebben genoemd. Dit antwoord is namelijk niet als een afzonderlijke categorie beschouwd, maar in de categorie 'algemene structurele veranderingen' ingedeeld. Ten aanzien van dit punt is al evenmin een vergelijking mogelijk tussen de aan de literatuur ontleende en de door de respondenten van invloed geachte maatschappelijke krachten op de vormgeving van huwelijk en gezin.
Tenslotte blijkt dat de respondenten ten aanzien van geen der door de bouwstenen geduide verschijnselen secularisatie als motivering noemen. Sommige respondenten brengen wel secularisatie naar voren in verband met enkele aspecten van huwelijk en gezin (nl. met betrekking tot echtscheiding, kinderloosheid en kindertal), maar niet met betrekking tot de door de bouwstenen geduide verschijnselen in hun geheel. Op dit punt bestaat er een verschil tussen de aan de literatuur ontleende (en in onze analyse niet afwezig gebleken) invloed enerzijds en de door de respondenten zelf relevant geachte maatschappelijke krachten in de vormgeving van huwelijk en gezin anderzijds.

Al met al moeten we constateren, dat vergelijking tussen de langs beide wegen verkregen inzichten niet optimaal mogelijk is. In zoverre er wel een vergelijking mogelijk is, zien we zowel een overeenkomst als een verschil ten aanzien van de verkregen inzichten. De classificatie van de door de respondenten gegeven antwoorden, waardoor informatie verloren moest gaan, zal hierbij een rol kunnen spelen. Ook vanuit dit gezichtspunt is een nadere inhoudsanalyse van de antwoorden der respondenten aan te bevelen.

8. GEWENSTE GEZINSTYPEN IN TWEEDE RONDE

8.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de door de respondenten in de tweede ronde wenselijk geachte gezinstypen gepresenteerd en besproken. De door de respondenten wenselijk geachte gezinstypen hebben, in tegenstelling tot de door hen verwachte gezinstypen, nauwelijks een bredere betekenis. Het zijn slechts de door deze groep respondenten gewenste gezinstypen. Niettemin is het belangrijk om de inhoud van deze gewenste gezinstypen te kennen, omdat zij mogelijke wenselijke combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer vormen en omdat sommige deskundigen posities innemen, waarin zij mede vorm geven aan de toekomstige ontwikkelingen, waarin hun eigen wensbeelden een rol kunnen spelen.
De opbouw van dit hoofdstuk is verder gelijk aan dat van het voorgaande. Eerst worden de meest gewenste combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer aangegeven. Hoewel de resultaten van de tweede ronde als definitieve resultaten van dit onderzoek worden beschouwd, wordt beknopt op de verschuiving in resultaten tussen beide ronden ingegaan.
In de tweede paragraaf wordt vervolgens de inhoudelijke betekenis van de gewenste gezinstypen aan de hand van literatuur nagegaan.
Daarna wordt in de derde paragraaf aandacht besteed aan de achtergrond van de gewenste gezinstypen. Zowel de invloed van de maatschappelijke context als die der samenstelling van de respondentengroep komt daarbij aan de orde.
Aan het slot van elke paragraaf worden, indien het relevant is, de door de respondenten gewenste ontwikkelingen vergeleken met de door hen verwachte ontwikkelingen.

8.2 Gewenste gezinstypen in tweede ronde

8.2.1. Presentatie van de gewenste gezinstypen

In de tweede vragenronde is aan de respondenten gevraagd om met behulp van de, uit de eerste ronde resulterende, vijf bouwstenen zèlf een gezinstype te construeren, waarvan zij wenselijk vinden dat het in 1990 veel meer zal voorkomen.

Er zijn theoretisch 32 (= 2^5) combinaties van wenselijk geachte ontwikkelingen in de primaire levenssfeer mogelijk. Echter, lang niet elke combinatie van ontwikkelingen wordt door de respondenten wenselijk geacht.*)
Bijna 80% der respondenten noemt tezamen drie combinaties van ontwikkelingen, die zij ten aanzien van huwelijk en gezin het meest wenselijk vinden (nl. de typen p, s en t). Twee van deze drie combinaties worden elk door ongeveer evenveel respondenten genoemd (type p door 33% en type s door 38%), terwijl de derde combinatie van ontwikkelingen (type t) door 8% der respondenten wordt gewenst. Dit betreft altijd nog tien personen. De overige combinaties van ontwikkelingen worden door maximaal vier respondenten genoemd, zij worden dan ook beschouwd als gezinstypen die weinig genoemd worden.
Uit de beoordeling van een aantal voorgelegde combinaties van ontwikkelingen komt ook naar voren, dat de gezinstypen p en s het meest gewenst worden. Voor het type p vindt 34% het wenselijk dat deze combinatie meer zal voorkomen en 18% dat deze combinatie veel meer zal voorkomen. Voor het type s zijn deze aantallen overeenkomstig (respectievelijk 32% en 21%).

De inhoud van de drie meest gewenste gezinstypen wordt in het volgende schema weergegeven.

bouwstenen		gezinstypen p	s	t	sub-totaal der respondenten	totaal
Andere samenlevingsvormen	(ASL)	+	+	+		
Exclusiviteit m-v relatie	(E)	+	-	+		
Rol- en taakverdeling	(RMVGS)	+	+	+		
Gezinsgrootte	(GG)	-	-	+		
Vrijetijdsbesteding	(VT)	+	+	+		
percentage respondenten dat een type wenst		33%	38%	8%	79%	100%
aantal respondenten dat een type wenst		42	48	10	100	126

+ = toenemen, versterken, meer uitwisselbaar worden
- = afnemen, verminderen, minder uitwisselbaar worden

Op het eerste gezicht zijn, evenals bij de verwachte ontwikkelingen, de resultaten (in methodologisch opzicht) wellicht wat teleurstellend. De drie combina-

*) Van de theoretisch mogelijke 32 wenselijke combinaties worden er tien tenminste één maal door de respondenten genoemd.

ties van ontwikkelingen (p, s en t) verschillen onderling niet sterk en zijn zeker niet elkaars tegengestelden.
Hoewel de relatief korte termijn waarop de gewenste ontwikkelingen betrekking hebben een rol zal spelen, kan dit niet de enige verklaring zijn waarom de gewenste combinaties van ontwikkelingen onderling niet duidelijk verschillen. Het gaat immers om wenselijke ontwikkelingen, die op zichzelf niet afhankelijk zijn van een mogelijke realisering. De aard van de vijf bouwstenen zal verder van invloed zijn op het feit, dat de drie meest gewenste gezinstypen onderling slechts weinig verschillen. Bedacht moet worden dat de gewenste, evenals de verwachte, gezinstypen geen statische grootheden zijn. Veeleer dienen de verkregen combinaties van wenselijke ontwikkelingen in de primaire levenssfeer opgevat te worden als aanzetten tot wezenlijk verschillende gezinstypen in een verder verwijderde toekomst.

Bij een nadere kennisname van de inhoud van de drie meest gewenste gezinstypen zijn er niettemin enkele interessante bevindingen. De drie gezinstypen verschillen onderling in de wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E) en ten aanzien van de gezinsgrootte (GG). Er bestaat daarentegen geen verschil van mening over de gewenste ontwikkelingen ten aanzien van andere samenlevingsvormen (ASL), de rol- en taakverdeling (RMVGS) en de non-profit vrijetijdsbesteding (VT). De onderscheidende elementen zijn beide verschillend van die van de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. Op dit verschil zal aan het slot van deze paragraaf worden ingegaan.
Aangezien de grens tussen veel en weinig genoemde gezinstypen vloeiend is, kan niet geheel voorbijgegaan worden aan die typen die weinig worden genoemd. Opvallend is, dat bijna alle respondenten (98%) gezinstypen wensen, die gekenmerkt zijn door een meer flexibele rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving, en door een toename van de non-profit vrijetijdsbesteding (96%). Verder vinden vrijwel alle respondenten (93%) een toename van andere samenlevingsvormen naast huwelijk en gezin wenselijk. Dit betekent, dat er onder de respondenten nagenoeg meningsovereenstemming bestaat ten aanzien van de gewenste ontwikkeling van deze elementen.
We zullen nu eerst de in de *tweede* vragenronde meest gewenste gezinstypen vergelijken met de typen, die op basis van de *eerste* ronde wenselijk werden gevonden.

8.2.2. *Vergelijking met de resultaten van de eerste ronde*

De door de meeste respondenten gewenste gezinstypen in de eerste en de tweede ronde zijn in Tabel 11 opgenomen

Tabel 11. De in de eerste en tweede ronde gewenste gezinstypen

	ronde I	I^x	ronde II
gezinstype p	20%	20%	33%
gezinstype q	10%	6%	-
gezinstype r	45%	46%	-
gezinstype s	1%	-	38%
gezinstype t	4%	4%	8%
TOTAAL	80%	76%	79%
	(n = 155)	(n = 126)	(n = 126)

I^x de respondenten van de eerste ronde, die ook aan de tweede ronde hebben deelgenomen

De gezinstypen p en t worden in de tweede ronde meer, het type s zelfs duidelijk meer gewenst. Daarentegen wordt het type q minder en het type r aanzienlijk minder gewenst. Het is zelfs zo, dat de beide laatste typen in de tweede ronde door geen enkele respondent meer genoemd worden.
In de eerste ronde spitste de voorkeur van de respondenten zich toe op één gezinstype, terwijl in de tweede vragenronde twee typen door ongeveer evenveel respondenten gewenst worden.
Het onderscheid tussen de drie meest gewenste typen is in beide ronden niet gelijk. In de eerste ronde vormen de gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving (RMVGS) alsmede die ten aanzien van de gezinsgrootte (GG) het onderscheid. In de tweede ronde betreft dit, naast de gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de gezinsgrootte (GG), die ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E). In de tweede ronde lopen de door de respondenten wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien van de RMVGS niet meer uiteen, terwijl die ten aanzien van de E juist zijn gaan divergeren.
De oorzaak van deze verschuiving in resultaten tussen eerste en tweede vragenronde is niet toe te schrijven aan het verschil in respondentengroep van beide ronden (zie Tabel 11). Blijkens een analyse van de gegevens vormt het percen-

tage respondenten dat niet aan de tweede ronde heeft deelgenomen, geen verklaring voor de verschuiving in resultaten.
Veeleer zal de vraagstelling in beide ronden een rol spelen. De in de eerste ronde gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de RMVGS hebben met name betrekking op de taakverdeling tussen gezin en instellingen buiten het gezin (bijv. het aantal 4-12 jarigen, dat na schooltijd naar een kindercentrum of gastgezin gaat). Hoewel in de tweede vragenronde deze bouwsteen duidt op de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en die tussen gezin en samenleving, is het mogelijk dat in de beantwoording ervan vooral de rolverdeling tussen man en vrouw geaccentueerd is. Wellicht lopen de meningen ten aanzien van dit aspect minder uiteen. Dit verschil in interpretatie zou een oorzaak kunnen zijn waarom de door de respondenten gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de RMVGS in de eerste ronde uiteenlopen en in de tweede ronde niet meer.
Een dergelijk verschil in interpretatie kan ook een rol spelen ten aanzien van de bouwsteen 'Exclusiviteit van de man-vrouw relatie'. In de eerste ronde zou het vooral om seksuele exclusiviteit gaan, terwijl in de tweede ronde exclusiviteit breder opgevat kan zijn, namelijk zowel in seksuele als in emotionele zin.
Er zijn nog andere mogelijke oorzaken van de verschuiving in resultaten. Het betreft de invloed van de tijdsduur tussen de eerste en de tweede vragenronde (december 1975 - februari 1977) en het eventuele effect van de herhaalde ondervraging.

Ons inziens speelt de vraagstelling in de eerste en tweede ronde een rol in de verschuiving van resultaten tussen beide ronden. Daarnaast kunnen andere oorzaken werkzaam zijn. In hoeverre bijvoorbeeld de herhaalde confrontatie met een vraag een rol speelt, wordt binnen het kader van dit onderzoek niet nagegaan. Dit onderzoek behelst namelijk geen studie naar meningsverandering van een groep respondenten, maar is gericht op de verwachtingen en wensen van respondenten in de tweede ronde. De resultaten van de eerste ronde zijn dan ook slechts een tussenfase in het gehele onderzoek. Om deze reden wordt niet verder op de verschuiving tussen beide ronden ingegaan, maar wordt de aandacht gericht op de uiteindelijke resultaten van de tweede ronde.

8.2.3. Gewenste gezinstypen vergeleken met verwachte gezinstypen

Een vergelijking van de door de deskundigen verwachte met de door hen gewenste gezinstypen heeft slechts beperkte betekenis. Aan de door de deskundigen ver-

wachte gezinstypen kan een meer algemene maatschappelijke geldigheid worden toegekend, terwijl de door hen wenselijk geachte gezinstypen slechts een beperkte betekenis hebben, namelijk de door deze groep respondenten wenselijk geachte ontwikkelingen. Het belang van een dergelijke vergelijking is niet zozeer gelegen in het directe praktische effect ervan, maar meer in een theoretische oefening. Deze theoretische oefening geeft zicht op mogelijke discrepanties tussen verwachte en gewenste ontwikkelingen in de primaire levenssfeer, wanneer de door de meeste respondenten wenselijk geachte gezinstypen algemeen aanvaard zouden worden.
Methodologisch is een vergelijking van verwachte en gewenste gezinstypen mogelijk, behoudens op die twee elementen, die geen onderdeel van de gewenste gezinstypen vormen.
Vergelijking van de door de deskundigen verwachte met de door hen gewenste gezinstypen doet zien, dat, zowel ten aanzien van de verwachte als ten aanzien van de gewenste ontwikkelingen, drie combinaties tezamen door het merendeel der respondenten genoemd worden, terwijl het aantal theoretisch mogelijke combinaties veel groter was.
Er bestaat onder de respondenten echter een grotere consensus met betrekking tot de verwachte, dan met betrekking tot de gewenste ontwikkelingen in de primaire levenssfeer. De helft der respondenten verwacht namelijk dezelfde combinatie (type b), terwijl in de gewenste ontwikkelingen de voorkeur in gelijke mate naar twee combinaties uitgaat (typen p en s). De verschillen tussen de door de deskundigen verwachte en door hen gewenste combinaties van ontwikkelingen spitsen zich toe op de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E) en op de gezinsgrootte (GG). Ten aanzien van de overige gemeenschappelijke elementen ('Andere Samenlevingsvormen', 'Rol- en Taakverdeling' en 'non-profit Vrijetijdsbesteding') lopen de door de deskundigen verwachte en gewenste ontwikkelingen vrijwel niet uiteen. Dit betekent dat - naar de mening van deze groep deskundigen - de toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van andere samenlevingsvormen, de rol- en taakverdeling en de non-profit vrijetijdsbesteding niet direct knelpunten zullen vormen. De in dezen door bijna alle respondenten verwachte ontwikkelingen worden ook door hen wenselijk geacht.
Dit is niet het geval voor de toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie en ten aanzien van de gezinsgrootte. Ruim 80% der respondenten verwacht gezinstypen, die gekenmerkt zijn door een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (o.a. de typen a, b en f), terwijl minder dan de helft (45%) dergelijke gezinstypen wenst (o.a.

het type s). Een vergelijkbare discrepantie bestaat er voor gezinstypen, die juist gekenmerkt zijn door een versterking van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie.
Verder bestaat er een verschil tussen de door de deskundigen verwachte en gewenste ontwikkelingen ten aanzien van het aantal kinderen per gezin. Een klein gedeelte der respondenten (9%) verwacht gezinstypen die gekenmerkt zijn door grotere gezinnen dan tegenwoordig, terwijl tweemaal zoveel der respondenten (18%) dergelijke gezinstypen wenst (o.a. het type t).

Wanneer de door de deskundigen gewenste gezinstypen algemeen als wenselijk aanvaard zouden worden, dan zouden zich knelpunten in de toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie kunnen voordoen. (De door de respondenten verwachte en de door hen gewenste ontwikkelingen lopen op dit punt nogal uiteen.) In mindere mate zou dit dan ook kunnen gelden voor de toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van de gezinsgrootte, terwijl in dat geval ten aanzien van andere samenlevingsvormen, rol- en taakverdeling en vrijetijdsbesteding zich niet direct knelpunten zouden vormen.

8.3 De gewenste gezinstypen geconfronteerd met literatuur

De inhoudelijke betekenis van de drie meest gewenste combinaties van ontwikkelingen p, s en t zal in deze paragraaf aan de hand van inzichten, ontleend aan de literatuur, worden nagegaan. Hierbij wordt in principe dezelfde literatuur gebruikt als bij de verwachte gezinstypen: het gaat om wetenschappelijke publicaties van gezaghebbende auteurs. In de meeste gevallen is het echter niet duidelijk of de in de literatuur genoemde gezinstypen betrekking hebben op verwachte of op gewenste ontwikkelingen. Dit ligt voor de hand omdat een deel van de literatuur handelt over gezins- of huwelijkstypen, die nu al voorkomen (bijv. O'NEILLS, CUBER en HARROFF). Deze gezinstypen kunnen verheldering bieden aan zowel de verwachte als de gewenste ontwikkelingen.
Het door DOUMA geconstrueerde post-moderne of plastische gezin daarentegen zou in de toekomstige post-industriële samenleving passen. Het is een gezinstype, dat door hem mogelijk geacht en gewenst wordt. Het draagt dus elementen van zowel verwachte als gewenste ontwikkelingen in zich.[197)]
In slechts een enkele publicatie is er duidelijk sprake van wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin (bijv. SCHOONENBOOM en IN 'T VELD-LANGEVELD). Naast een exploratieve toekomstverkenning wordt in de bedoelde studie ook een normatieve toekomstverkenning naar de positie van de vrouw verricht, zoals in Hoofdstuk 2 is uiteengezet. We beperken ons bij de inhoudelijke interpretatie van de drie meest gewenste gezinstypen tot die literatuur, die de meeste aanknopingspunten biedt. Wanneer de inhoud van de publicaties reeds in het voorgaande Hoofdstuk 7 is besproken, wordt deze hier als voldoende bekend verondersteld.

Het gezinstype s

Met het gezinstype s wordt de volgende combinatie van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer aangegeven:
een toename van andere samenlevingsvormen (ASL+)
een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E-)
een flexibeler rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving (RMVGS+)
een geringere gezinsgrootte (GG-)
een toename van de non-profit vrijetijdsbesteding (VT+)

We beginnen bij het element uit de gezinstypen, waarvoor de gewenste ontwikkelingen het meest uiteenlopen, nl. de 'Exclusiviteit van de man-vrouw relatie'. Een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie en een in alle drie gezinstypen gewenste flexibeler rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving doen beide denken aan het 'open huwelijk' van de O'NEILLS. In het open huwelijk, waarin een eerlijke en open relatie tussen de partners, gekenmerkt door groei, centraal staat, wordt de persoonlijke vrijheid en identiteit der partners hoog gewaardeerd. Dit impliceert ook vrijheid op seksueel terrein. Verder hebben in het open huwelijk beide partners, ongeacht hun sekse, de mogelijkheid aan de samenleving deel te nemen om zichzelf te ontplooien. Dit uitgangspunt laat geen starre rolverdeling tussen man en vrouw toe.
De hoge waardering van de persoonlijke vrijheid en van de eigen identiteit der partners kan de achtergrond vormen van de wenselijk geachte vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie. Hierbij wordt er waarschijnlijk van uitgegaan, dat de fundamenteel menselijke behoefte aan intimiteit bevredigd kan worden in een veelheid aan relaties en interacties in plaats van één zeer bijzondere relatie. Intimiteit wordt opgevat als een patchwork (KIEFFER).
Het centraal stellen van persoonlijke vrijheid en eigen identiteit der partners leidt ook tot een flexibeler rol- en taakverdeling tussen man en vrouw, volgens het open huwelijk van de O'NEILLS. De bedoelde waarden leiden op het terrein van de rolverdeling tussen man en vrouw tot meer maatschappelijke participatie van de vrouw met behoud van haar gezinsverantwoordelijkheid of tot gelijke posities van man en vrouw in gezin en arbeid. Beide mogelijkheden impliceren een flexibeler rolverdeling tussen man en vrouw, die verbonden is met een flexibeler taakverdeling tussen gezin en samenleving. Volgens SCHOONENBOOM en IN 'T VELD-LANGEVELD is de minimalisering van de gezinstaak van de vrouw een kwestie van overleg en aanpassing tussen de echtgenoten, waarbij van instellingen die de vrouw kunnen ontlasten (bijv. georganiseerde kinderopvang) een dankbaar gebruik zal worden gemaakt.[198)]
Een ander licht op de taakverdeling tussen gezin en samenleving wordt geworpen door DOUMA, die in navolging van SKOLNICK een grotere integratie van het gezin met andere niet direct commerciële maatschappelijke instituties belangrijk vindt om te voorzien in een behoefte aan 'back-up' instanties om mislukkingen van een gezinssysteem op te kunnen vangen.[199)]
In veel publicaties over andere leefvormen wordt aan de plaats van kinderen voorbijgegaan. In de door ons ontwikkelde gezinstypen is tenminste de gezins-

grootte als element opgenomen. In het type s wordt een afname van de gezinsgrootte gewenst. Een neerwaartse druk op het kindertal kan worden uitgeoefend door een sterk accent op het maatschappelijk functioneren van man èn vrouw, waarbij deelname aan de beroepswereld centraal staat, zoals SCHOONENBOOM en IN 'T VELD-LANGEVELD uiteenzetten.[200] Voortgaande in deze lijn kunnen maatschappelijke normen ontstaan ten aanzien van het maximum kindertal en mogelijk ook ten aanzien van het tempo van kinderen krijgen. Ook DOUMA gaat er in het post-moderne gezin - overigens zonder nadere toelichting - van uit, dat de vrouw straks nog maar weinig kinderen wil krijgen.[201]
De wenselijk geachte toename van andere samenlevingsvormen, die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin, houdt waarschijnlijk verband met o.m. de behoefte om na te gaan, alvorens een huwelijk wordt gesloten, of de relatie slagingskansen heeft (ROUSSEL, DOUMA). Verder speelt de behoefte aan een pluriformiteit van leefvormen een rol. De door RAMEY onderzochte 'intimate friendship' relaties zullen ook andere leefvormen dan huwelijken omvatten.
Het laatste element uit het hier besproken complex van gewenste ontwikkelingen omvat een toename van de non-profit vrijetijdsbesteding. Blijkens ons onderzoek behoren hiertoe o.a. creatieve activiteiten in huis en contacten met buren, vrienden en familie (zie Bijlage 4). Een toename van deze vrijetijdsbesteding kan een versterking van de groepsidentiteit van het gezin tot gevolg hebben, een functie die DOUMA voornamelijk aan de dagelijkse verzorging toekent. In een klimaat waarin de persoonlijke vrijheid en identiteit hoog gewaardeerd zijn (zie bijvoorbeeld vermindering van de exclusieve relatie tussen man en vrouw, een flexibeler rol- en taakverdeling alsmede een afname van de gezinsgrootte), is het zaak om inhoud te geven aan het groepsbesef van de gezinsleden. Dit kan ook vorm krijgen in de non-profit vrijetijdsbesteding, voor zover deze gericht is op activiteiten verbonden met 'thuis'. De groepsidentiteit bevorderende werking zal minder zijn, naarmate de non-profit vrijetijdsbesteding meer gericht is op buitenshuis. Opgemerkt wordt dat een toename van deze vrijetijdsbesteding niet waarschijnlijk lijkt, zolang er een groot belang blijft worden toegekend aan deelneming aan de beroepswereld, waarbij sterke waardering ontleend wordt aan het verrichten van beroepsarbeid.[202]

Hierna zullen de andere twee combinaties van gewenste ontwikkelingen (p en t) worden toegelicht, waarbij vooral ingegaan wordt op de verschillen met het type s.

Het gezinstype p

Met het gezinstype p wordt de volgende combinatie van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer bedoeld:
een toename van andere samenlevingsvormen (ASL+)
een versterking van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E+)
een flexibeler rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving (RMVGS+)
een geringere gezinsgrootte (GG-)
een toename van de non-profit vrijetijdsbesteding (VT+)

In tegenstelling tot het voorgaande type s is het type p gekenmerkt door een gewenste versterking van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie. De achtergrond hiervan kan zijn, zoals WHITEHURST zegt, dat slechts weinig mensen de emotionele druk weerstaan die verbonden is met het seksueel open huwelijk.[203] Te denken valt hierbij aan problemen als jaloezie en verlies van controle over de echtgenoot. Het 'aangepaste open huwelijk' (modified open marriage) zal, volgens hem, één van de meer voorkomende alternatieven worden. Een dergelijk huwelijk is gekenmerkt door vrijheid en gelijkheid der partners, wat een minimalisering van de op sekse gebaseerde rolverdeling inhoudt, maar het is niet gekenmerkt door seksuele openheid.
In 'marriage enrichment programma's'(programma's of trainingen ter verbetering van huwelijken), zoals die ontwikkeld zijn door MACE en MACE, wordt eveneens nadruk gelegd op de diade relatie in het huwelijk.[204] Dit betekent niet dat het traditionele huwelijk als voorbeeld wordt gezien, maar een huwelijk dat gekenmerkt is door intimiteit, gelijkheid en een flexibele interpersoonlijke relatie. Persoonlijke en relationele groei staan in een dergelijk huwelijk vooraan. Hoewel over de exclusiviteit van de man-vrouw relatie geen expliciete uitspraak werd gevonden, lijkt - gezien de nadruk op de diade relatie - een versterking van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie in dit concept te passen.

Het gezinstype t

Met het gezinstype t wordt de volgende combinatie van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer bedoeld:
een toename van andere samenlevingsvormen (ASL+)

een versterking van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E+)
een flexibeler rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving (RMVGS+)
een grotere gezinsomvang (GG+)
een toename van de non-profit vrijetijdsbesteding (VT+)

Deze combinatie van ontwikkelingen verschilt van het voorgaande type p wat betreft de gezinsgrootte: in het type t wordt een grotere gezinsomvang wenselijk geacht.
In de geraadpleegde literatuur wordt slechts zelden een toename van de gezinsgrootte genoemd. In de studie van SCHOONENBOOM en IN 'T VELD-LANGEVELD is sprake van een dergelijke ontwikkeling, waarbij verondersteld wordt dat de huidige arbeidsmentaliteit in de samenleving zal veranderen. Momenteel ligt de nadruk nogal op de beroepssfeer, terwijl bij een zwakker arbeidsethos maatschappelijke waardering meer ontleend zal worden aan activiteiten in bijv. de politiek, de vrijetijdsbesteding en het vrijwilligerswerk. Het maatschappelijk functioneren van man en vrouw ligt dan meer in het verlengde van het gezinsleven. Een sterkere nadruk op het privé-leven en een behoefte aan stabiliteit in de intieme levenssfeer kunnen de neiging doen ontstaan het kindertal te vergroten.[205)]
Andere consequenties van realisering van de in de genoemde studie bedoelde waardenpatronen[*)] zijn ontwikkelingen die ook deel uitmaken van het gezinstype t, nl. een flexibeler rolverdeling tussen man en vrouw (over de taakverdeling tussen gezin en samenleving wordt vrijwel niets vermeld) en een toename van de non-profit vrijetijdsbesteding door de gezinsleden. De gevolgen voor de man-vrouw relatie zijn, volgens de auteurs, niet helemaal te overzien. Mogelijk wordt door de gezamenlijke activiteiten en interesses de band versterkt en kan een grotere gelijkheid in de partnerrelatie tot een diepere persoonlijke verhouding en tot grotere loyaliteit leiden.[206)] In onze terminologie is er dan sprake van een versterking van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie.
Gezien het uitgangspunt van een veranderende arbeidsmentaliteit in de samenleving kan verondersteld worden, dat het gezinstype t gerealiseerd zal worden in een samenleving met een zwakker arbeidsethos. Deze veronderstelling zal in de volgende paragraaf worden getoetst.

*) nl. maatschappelijke participatie van de vrouw met behoud van haar gezinsverantwoordelijkheid
en gelijke posities van man en vrouw in gezin en arbeid, dat o.a. gerealiseerd kan worden als man en vrouw beiden part-time werken en beiden een verzorgende taak in huis hebben.

8.4 Waarom worden deze typen wenselijk geacht?

Na de toelichting op de door de meeste deskundigen gewenste gezinstypen p, s en t komt de vraag aan de orde, waarom deze combinaties van ontwikkelingen gewenst worden. Het antwoord wordt, evenals bij de verwachte ontwikkelingen, in verschillende richtingen gezocht. Eerst wordt aandacht besteed aan de mogelijke invloed van ontwikkelingen in de maatschappelijke context op de gewenste gezinstypen. Daarna komt de samenstelling van de respondentengroep aan de orde.
Aangezien de vraag naar de motivering van de door de deskundigen gewenste ontwikkelingen facultatief was, is geen voldoende informatie verkregen om de respondenten zelf aan het woord te laten over het waarom van de door hen gewenste ontwikkelingen. Niettemin zal in deze paragraaf getracht worden om enig zicht te krijgen op de vraag waarom de gezinstypen p, s en t wenselijk worden gevonden.

8.4.1. De maatschappelijke context

De invloed van de maatschappelijke context op de wenselijk geachte vormgeving van huwelijk en gezin wordt onderzocht aan de hand van dezelfde vijf maatschappelijke processen en - kenmerken als bij de verwachte ontwikkelingen, zij het dat het nu om door de respondenten wenselijk geachte ontwikkelingen in de maatschappelijke context gaat. Het betreft: het abstract worden van de samenleving, de economische groei, de economische orde, de plaats van arbeid in de samenleving en de invloed van kerk en godsdienst in de samenleving.
De invloed van de gewenste maatschappelijke context op de door de deskundigen gewenste combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer, de gezinstypen p, s en t, wordt onderzocht door de invloed op die elementen van de typen na te gaan, die het verschil tussen de drie combinaties van ontwikkelingen vormen. Het gaat als het ware om de 'losse' bouwstenen uit de gezinstypen: de gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E) en ten aanzien van de gezinsgrootte (GG).
Het blijkt nu dat er enkele samenhangen bestaan tussen de door de deskundigen gewenste ontwikkelingen in de maatschappelijke context en de door hen gewenste gezinstypen. Het betreft om te beginnen de gewenste invloed van kerk en godsdienst in de samenleving, die zowel met de wenselijk geachte exclusiviteit van de man-vrouw relatie als met de gewenste gezinsgrootte samenhangt. Daarnaast bestaat er een minder duidelijk verband van de gewenste gezinsgrootte met de

gewenste ontwikkeling ten aanzien van het abstract worden van de samenleving. Verder zijn er aanwijzingen, dat de wenselijke ontwikkelingen ten aanzien van de positie van arbeid in de samenleving en ten aanzien van de economische orde niet geheel los staan van de gewenste exclusiviteit van de man-vrouw relatie.

Eerst wordt ingegaan op de samenhang van de door de respondenten gewenste invloed van kerk en godsdienst in de samenleving met de door hen gewenste gezinstypen p, s en t (Tabel 12 en 13).

Tabel 12. Samenhang tussen de gewenste invloed van godsdienst en kerk in de samenleving en de gewenste E

E	invloed van kerk en godsdienst in de samenleving moet					totaal
	sterk toenemen	toenemen	ongeveer gelijk blijven	afnemen	sterk afnemen	
verminderen	16,7%	38,9%	34,6%	77,8%	80,6%	46,5%
versterken	83,3%	61,1%	65,4%	22,2%	19,4%	53,5%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%
	(30)	(18)	(26)	(9)	(31)	(114)

sign. .00 (KW toets)

tau b .35

Tabel 13. Samenhang tussen de gewenste invloed van kerk en godsdienst in de samenleving en de gewenste GG

GG	invloed van kerk en godsdienst in de samenleving moet					totaal
	sterk toenemen	toenemen	ongeveer gelijk blijven	afnemen	sterk afnemen	
afnemen	56,7%	82,4%	88,0%	100%	89,7%	80,0%
toenemen	43,3%	17,6%	12,0%	0%	10,3%	20,0%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%
	(30)	(17)	(25)	(9)	(29)	(110)

sign. .01 (KW toets)

tau b .14

Naarmate de respondenten meer van mening zijn dat de invloed van kerk en godsdienst in de samenleving moet toenemen, vinden zij meer wenselijk dat de exclusiviteit van de man-vrouw relatie versterkt zal worden en dat de gezinsgrootte zal toenemen (tau b is respectievelijk .35 en .14).
Hieruit kan worden afgeleid dat, volgens de respondenten, op het niveau van de wenselijke ontwikkelingen kerk en godsdienst een invloed in de samenleving hebben, die een versterking van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie en een toename van de gezinsgrootte kan bevorderen.
Ter verklaring van eerstgenoemde samenhang kan erop gewezen worden, dat kerk en christelijke godsdienst de waarde van het monogame huwelijk, d.i. een exclusieve relatie tussen één man en één vrouw, verdedigen.[207] De invloed op de gezinsgrootte kan wellicht verklaard worden met één van de functies die aan godsdienst wordt toegekend, nl. zingeving aan het menselijk bestaan.[208] Deze kracht kan tegenwicht bieden aan overwegingen voortkomend uit een cultuurpessimisme om geen of slechts zeer weinig kinderen te willen hebben.
Vervolgens blijkt er, zoals gezegd, een wat minder nauwe samenhang te bestaan tussen de door de respondenten gewenste gezinsgrootte en de door hen gewenste ontwikkelingen ten aanzien van het abstract worden van de samenleving (Tabel 14).

Tabel 14. Samenhang tussen het abstract worden van de samenleving en de gewenste GG

GG	het individu moet hebben			totaal
	veel meer invloed	meer invloed	ongeveer evenveel en minder invloed	
toenemen	13,4%	47,1%	19,0%	19,2%
afnemen	86,6%	52,9%	81,0%	80,8%
	100% (82)	100% (17)	100% (21)	100% (120)

sign. .01 (KW toets)
tau b .09

Het lijkt dat, naarmate de respondenten van mening zijn dat een individu meer invloed in zijn omgeving moet hebben (d.i. als de samenleving minder abstract voor hem is), een grotere gezinsomvang door hen wordt gewenst. Echter deze tendens blijkt zich niet voort te zetten. Bij veel meer invloed van het individu in zijn omgeving wordt eerder een geringere GG gewenst. De samenhang tussen de gewenste gezinsgrootte en het abstract worden van de samenleving is dan ook

moeilijk te interpreteren. Vooralsnog kan niet geconcludeerd worden, dat de wens van een geringere GG versterkt zou worden door een voor het individu minder abstracte samenleving.
Verder zijn er aanwijzingen, dat de door de deskundigen gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de plaats van arbeid in de samenleving en ten aanzien van de economische orde niet geheel los staan van de door hen gewenste exclusiviteit van de man-vrouw relatie (Tabel 15 en 16, Bijlage 6). Vooraf wordt erop gewezen, dat deze samenhangen slechts significant zijn bij een onbetrouwbaarheid van 10% en dat de mate van samenhang gering is (tau b is respectievelijk .06 en .04), zodat aan de verbanden niet veel gewicht dient te worden toegekend.
Naarmate de respondenten meer van mening zijn dat arbeid in de samenleving een minder dominante positie moet innemen, wordt door hen meer een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie gewenst (Tabel 15). Het kan zijn, dat in een samenleving met een zwakker arbeidsethos (als arbeid een duidelijk minder dominante positie heeft) meer nadruk wordt gelegd op de primaire leefsfeer. Het niet voldoen aan de daarmee verbonden hoge verwachtingen kan leiden tot het aangaan van meer intieme relaties gelijktijdig, hetgeen een vermindering van de E zou impliceren.
Opgemerkt wordt, dat, blijkens onze analyse, de door de deskundigen gewenste positie van arbeid in de samenleving niet samenhangt met de door hen gewenste gezinsgrootte. Volgens SCHOONENBOOM en IN 'T VELD-LANGEVELD zou de nadruk op de primaire leefsfeer een neiging kunnen doen ontstaan tot een groter aantal kinderen (zie p. 143). Een dergelijke samenhang is, blijkens de analyse, bij onze groep respondenten echter niet aanwezig. Het is mogelijk, dat de eenvoudige operationalisering van de positie van arbeid in de samenleving hierin een rol speelt.
Tenslotte blijkt de door de deskundigen gewenste economische orde enigermate samen te hangen met de door hen gewenste exclusiviteit van de man-vrouw relatie. Als de respondenten vinden dat de economische orde veel meer socialistisch moet worden, wordt door hen meer gewenst dat de exclusiviteit van de man-vrouw relatie vermindert. Wanneer zij daarentegen van mening zijn dat de economische orde meer socialistisch of meer kapitalistisch moet worden, wordt meer gewenst dat de exclusiviteit van de man-vrouw relatie versterkt zal worden (Tabel 16). Een mogelijk breekpunt in het effect van de gewenste economische orde lijkt te liggen tussen een 'veel meer' en een 'meer' socialistische orde. Mede gezien de zwakte van de samenhang, dient aan een eventuele invloed van de gewenste economische orde op de gewenste exclusiviteit van de man-vrouw relatie niet te veel

gewicht te worden gehecht.
Blijkens onze analyse bestaat er geen samenhang van de door de respondenten gewenste economische groei met de door hen gewenste exclusiviteit van de man-vrouw relatie, noch met de door hen gewenste gezinsgrootte. Dit zou kunnen betekenen, dat de door de respondenten gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de economische groei niet van invloed zijn op de door hen gewenste gezinstypen.
Een dergelijke conclusie wordt met voorbehoud geformuleerd, gezien de eenvoudige operationalisering van de variabele economische groei en de relatief eenvoudige analysemethode.

We hebben de invloed van enkele macro-processen en -kenmerken nagegaan op die elementen van de gezinstypen p, s en t, die het onderscheid tussen de drie typen vormen.
Hiermee wordt enig zicht verkregen op de vraag waarom de respondenten type p (E+, GG-), type S (E-, GG-) of type t (E+, GG+) wenselijk vinden.
De *gezinstypen p en t* worden meer gewenst door respondenten die van mening zijn, dat de invloed van godsdienst en kerk in de samenleving moet toenemen en dat de positie van arbeid in de samenleving dominanter moet worden (sterker arbeidsethos).
Verder worden de typen p en t mogelijk meer gewenst door respondenten die vinden, dat de economische orde niet véél meer socialistisch moet worden.
Het gezinstype t zal sterker dan het type p gewenst worden door respondenten die vinden, dat de invloed van kerk en godsdienst in de samenleving moet toenemen.
Het *gezinstype s* wordt meer gewenst door respondenten die van mening zijn, dat de invloed van kerk en godsdienst in de samenleving moet afnemen. Verder wordt het meer wenselijk geacht door respondenten die vinden, dat de plaats van arbeid in de samenleving minder dominant moet zijn (zwakker arbeidsethos) en door respondenten die vinden, dat de economische orde véél meer socialistisch moet worden.

Gezien de beperkte betekenis van de door de respondenten gewenste gezinstypen (het zijn - opnieuw - slechts de door deze groep respondenten wenselijk geachte gezinstypen), kan aan de uit deze analyse verkregen inzichten geen algemeen maatschappelijke betekenis worden toegekend. Het zijn samenhangen en mogelijk ook invloeden, die zich voordoen ten aanzien van de door de onderzochte groep respondenten gewenste ontwikkelingen. Voor deze groep respondenten is aan het

licht gekomen, dat de door hen meest gewenste combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer samenhangen met de door hen gewenste ontwikkelingen ten aanzien van vier van de vijf onderscheiden maatschappelijke processen en - kenmerken. In het bijzonder lijkt de gewenste invloed van kerk en godsdienst in de samenleving met betrekking tot de door hen gewenste gezinstypen niet te verwaarlozen te zijn. Dit zou betekenen, dat de wenselijk geachte secularisatie een relevante maatschappelijke kracht is in de voorkeur van de respondenten voor een wenselijk gezinstype. Secularisatie heeft betrekking op de afnemende betekenis van godsdienst en kerk voor de samenleving. In deze studie wordt echter in de voorkeur voor wenselijke gezinstypen ook rekening gehouden met een toenemende invloed van godsdienst en kerk in de samenleving.

8.4.2. De respondentengroep

De invloed van de samenstelling van de respondentengroep op de wenselijk geachte gezinstypen wordt op dezelfde wijze onderzocht als die ten aanzien van de verwachte gezinstypen. Dat betekent, dat in de samenstelling van de respondentengroep worden onderscheiden: de deskundigheidssector der respondenten, hun persoonlijke waardenoriëntatie en de kenmerken leeftijd, sekse en burgerlijke staat. De invloed van deze factoren op de drie meest gewenste gezinstypen p, s en t wordt, evenals in de voorgaande paragraaf, onderzocht door hun invloed op de verschillen tussen de drie combinaties van ontwikkelingen p, s en t na te gaan, d.i. de gewenste exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E) en de gewenste gezinsgrootte (GG).

De deskundigheidssector

De deskundigheidssector of de soort van deskundigheid der respondenten wordt beschouwd als een resultante van hun opleiding en ervaring, opgedaan in het huidige werkterrein. De deskundigheidssector wordt dus bepaald door de discipline van de opleiding der respondenten en het terrein, waarop zij werkzaam zijn.
Het blijkt nu, dat het werkterrein op zichzelf niet samenhangt met de gewenste gezinstypen: personen die bijv. in de wetenschap werkzaam zijn, wensen op zich geen andere combinatie van ontwikkelingen dan respondenten uit bijv. de beleidssector. De discipline van de opleiding der respondenten hangt daarentegen wel samen met de gewenste GG (Tabel 17, Bijlage 6). De deskundigheidssector der respondenten hangt zowel samen met de wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien

van GG (Tabel 18), alsook - bij een iets grotere onbetrouwbaarheid - met die ten aanzien van de E (Tabel 19, Bijlage 6).
Aangezien de overige elementen van de gezinstypen p, s en t overeenstemmen, kan worden geconcludeerd, dat er aanwijzingen zijn dat de deskundigheidssector van de respondenten van invloed is op de door hen gewenste gezinstypen p, s en t.
De aantallen respondenten in de onderscheiden deskundigheidssectoren en disciplines zijn maar gering, zodat de bevindingen met voorbehoud geformuleerd worden. Voor slechts een aantal sectoren lijkt het verantwoord om de invloed op de gewenste ontwikkelingen ten aanzien van gezinsgrootte en exclusiviteit van de man-vrouw relatie na te gaan.

Tabel 18. Samenhang tussen de deskundigheidssector der respondenten en de gewenste GG

GG	deskundigheidssector					
	sociologie en demografie	psychiatrie en psychologie	pedagogie	sexuologie en medicijnen	economie	huishoud-wetenschappen
toenemen	14,3%	0%	28,6%	0%	100%	16,7%
afnemen	85,7%	100%	71,4%	100%	0%	83,3%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%
	(21)	(15)	(7)	(12)	(1)	(6)

GG	deskundigheidssector				totaal
	juridische wetenschap	theologie	veld en overige deskundigh.	beleid en opinie	
toenemen	44,4%	50,0%	13,3%	25,0%	19,2%
afnemen	55,6%	50,0%	86,7%	75,0%	80,8%
	100%	100%	100%	100%	100%
	(9)	(6)	(15)	(28)	(120)

sign. $.01 < p < .02$ (L toets)
tau b .16

Er zijn aanwijzingen, dat personen met een psychiatrische of een psychologische deskundigheid meer een vermindering van de E en meer een afname van de GG wenselijk achten dan andere respondenten (Tabel 18 en 19). Het kan zijn, dat personen die vanuit het individu werken (psychiaters en psychologen) een grotere voor-

keur hebben voor een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie, omdat zij de nadelen van een exclusieve man-vrouw relatie, die soms als verstikkend en benauwend ervaren wordt, wellicht het meest zijn tegengekomen. Deze nadruk op het individu en zijn ontplooiingsmogelijkheden kan eveneens leiden tot voorkeur voor een afname van de gezinsgrootte.
Verder zijn er aanwijzingen, dat respondenten met een medische of een sexuologische deskundigheid eveneens meer een afname van de GG wenselijk vinden dan andere respondenten (Tabel 18). Het kan zijn, dat deze wens van een afname van de GG mede gebaseerd is op een streven naar minimalisering van ongewenste zwangerschappen, waarmee respondenten uit de medisch-sexuologische sector wellicht meer geconfronteerd zijn dan andere respondenten.
Dan nog is er een zwakke aanwijzing, dat respondenten met een juridische opleiding juist meer een toename van de gezinsgrootte wenselijk vinden (Tabel 17). Dit effect is, in verband met de nog kleinere aantallen, niet na te gaan voor de soort van deskundigheid der respondenten. De eventuele voorkeur van juristen voor een toename van de gezinsgrootte is zonder nadere informatie niet te verklaren.

Al met al zijn er sterke aanwijzingen, dat in de door de respondenten wenselijk geachte gezinstypen hun soort deskundigheid een rol speelt.[209] Er zijn aanwijzingen, dat personen met een psychiatrische of psychologische deskundigheid meer het gezinstype s wensen dan andere respondenten. Verder zouden personen met een medische of sexuologische deskundigheid meer de gezinstypen p en s wensen. Aan type t daarentegen zou wellicht meer voorkeur gegeven worden door personen met een juridische opleiding. Geconcludeerd kan worden, dat de respondenten in het nadenken over de ontwikkelingen die zij ten aanzien van huwelijk en gezin wenselijk vinden, enigszins de inzichten betrekken, die zij verworven hebben op basis van hun deskundigheid. Dit is evenwel voor de ene soort van deskundigheid meer het geval dan voor de andere soort.

De persoonlijke waardenoriëntatie der respondenten

De invloed van de waarden der respondenten op de door hen gewenste ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin wordt onderzocht met behulp van vier indicatoren, nl. politieke partijvoorkeur, mate van progressiviteit, kerkelijke betrokkenheid en aard van de godsdienstigheid (zie Paragraaf 7.4.2.). Hoewel de politieke partijvoorkeur der respondenten raakvlakken heeft met de door hen

gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de economische orde, die besproken zijn in de voorgaande paragraaf, zijn er wel degelijk verschillen. De voorkeur voor een politieke partij geeft de *persoonlijke* keuze aan ten aanzien van de vormgeving van een *breed scala* van verschijnselen in de samenleving, terwijl de gewenste economische orde betrekking heeft op de *maatschappelijk* wenselijk geachte situatie op *één terrein*, t.w. dat van de economische orde. Een dergelijke verhouding bestaat er ook tussen de kerkelijke betrokkenheid der respondenten en de door hen gewenste invloed van kerk en godsdienst in de samenleving. De kerkelijke betrokkenheid der respondenten heeft betrekking op hun *persoonlijke* opvattingen en gedragingen, terwijl de genoemde macro-ontwikkeling betrekking heeft op de gewenste invloed van kerk en godsdienst in de *samenleving*.
Uit de analyse blijkt, dat politieke partijvoorkeur en kerkelijkheid der respondenten samenhangen met zowel de door hen wenselijk geachte exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E) als met de door hen wenselijk geachte gezinsgrootte (GG).

Tabel 20. Samenhang tussen de politieke partijvoorkeur der respondenten en de wenselijke ontwikkelingen ten aanzien van E.

E	politieke partijen			totaal
	liberale -	confessionele -	progressieve -	
verminderen	17,6%	11,1%	61,4%	47,5%
versterken	82,4%	88,9%	38,6%	52,5%
	100% (17)	100% (18)	100% (83)	100% (118)

sign. .00 (L toets)

tau b .19

Uit Tabel 20 komt naar voren, dat respondenten die op één der progressieve partijen hebben gestemd meer voorkeur hebben voor een vermindering van de E, terwijl respondenten die op een confessionele of liberale partij hebben gestemd juist meer voorkeur hebben voor de tegenovergestelde ontwikkeling. Deze zelfde tendens komt naar voren uit de analyse van de samenhang van de mate van progressiviteit der respondenten met de gewenste E. De voorkeur van 'progressieve' respondenten voor een vermindering van de E houdt waarschijnlijk verband met hun waardenoriëntatie. Volgens MIDDENDORP gaat het bij progressiviteit o.a. om het nastreven van vrijheid in gedrag (op niet sociaal-economisch terrein).[210] Het gaat daarbij om gedrag, dat niet ingeperkt wordt door godsdienstige of an-

dere regels van morele aard. Deze oriëntatie zou kunnen leiden tot een voorkeur voor meer vrijheid in het aangaan van relaties, waardoor men opteert voor een vermindering van de E.
Verder is uit de resultaten af te leiden, dat in de door de respondenten wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien van de GG eerder hun godsdienstigheid een rol speelt dan hun politieke keuze, gezien de voorkeur van 'confessionelen' voor een toename van de GG (Tabel 21, Bijlage 6). De mate van betrokkenheid bij het kerkelijk gebeuren lijkt dan ook van invloed op de gewenste GG, waarbij deze invloed echter niet overschat moet worden, gezien de geringe mate van samenhang.

Tabel 22. Samenhang tussen de kerkelijke betrokkenheid der respondenten en de gewenste GG

GG	kerkelijke betrokkenheid			totaal
	sterk	matig	niet	
toenemen	34,1%	4,8%	14,3%	19,5%
afnemen	65,9%	95,2%	85,7%	80,5%
	100% (41)	100% (21)	100% (56)	100% (118)

sign. .01 (KW toets)
tau b .08

Respondenten die sterk betrokken zijn bij het kerkelijk gebeuren wensen meer een toename van de GG, terwijl respondenten die zich matig betrokken weten eerder minder een toename van de GG wensen dan alle respondenten. Uit verdere analyse blijkt eveneens, dat slechts een bepaalde categorie godsdienstigen een toename van de GG wenst (Tabel 23, Bijlage 6). Alleen traditionele godsdienstigheid, waarin het conserveren en restaureren van oude waarden centraal staat, draagt bij tot een voorkeur voor toename van de GG.
Daarnaast speelt de godsdienstigheid der respondenten ook een rol in de door hen gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E).
Onkerkelijken wensen veel minder een versterking van de E dan kerkelijke respondenten, waarbij respondenten die sterk betrokken zijn bij het kerkelijk gebeuren, het meest een versterking van de E wensen (Tabel 24). Kerk en christelijke godsdienst verdedigen in het algemeen de waarde van het monogame huwelijk als een verbondsrelatie tussen één man en één vrouw.[211)] Naarmate men zich meer be-

trokken voelt bij het kerkelijk gebeuren, zal men zich meer aangesproken voelen door de waarden die kerk en godsdienst legitimeren, hetgeen bij kan dragen tot voorkeur voor een versterking van de E.

Tabel 24. Samenhang tussen de kerkelijke betrokkenheid der respondenten en de gewenste E

E	kerkelijke betrokkenheid			totaal
	sterk	matig	niet	
verminderen	25,0%	33,3%	69,6%	47,1%
versterken	75,0%	66,7%	30,4%	52,9%
	100% (44)	100% (21)	100% (56)	100% (121)

sign. .00 (KW toets)

tau b .20

Opmerkelijk is, dat een vermindering van de E door modern godsdienstige personen minder wordt afgewezen dan door traditioneel godsdienstigen (Tabel 25, Bijlage 6). Op hun beurt wensen modern godsdienstige respondenten weer meer een versterking van de E dan niet (kerkelijk) godsdienstigen. Dit betekent, dat in de invloed van godsdienstigheid op de door de respondenten wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien van zowel E als GG een onderscheid dient te worden gemaakt in traditionele godsdienstigheid, die voorkeur geeft aan behoud van de bestaande situatie, en moderne godsdienstigheid, die meer veranderingsgezind is en gericht op vernieuwing van de huidige situatie.
In grote lijnen lijkt de invloed van de kerkelijkheid der respondenten overeen te komen met het (in de voorgaande paragraaf onderzochte) effect van een gewenste grotere invloed van kerk en godsdienst in de samenleving op de gewenste GG en gewenste E.

Al met al zijn er sterke aanwijzingen verkregen, dat de persoonlijke waardenoriëntatie der respondenten van invloed is op het wenselijk vinden van de gezinstypen p, s en t. Naar voren is gekomen, dat respondenten met een 'traditioneel kerkelijke' waardenoriëntatie (voorkeur voor een confessionele partij en sterk kerkelijk betrokken) meer voorkeur hebben voor het gezinstype t (E+, GG+). Verder zijn er indicaties, dat respondenten met een 'progressief niet-kerkelijke' waardenoriëntatie (voorkeur voor een progressieve partij en onkerkelijk) voor-

keur hebben voor het gezinstype s (E-, GG-). Respondenten die een tussenpositie innemen (voorkeur voor noch een progressieve noch een confessionele partij en matig kerkelijk betrokken), zouden voorkeur hebben voor het gezinstype p (E+, GG-). Verder wordt erop gewezen dat, over de hele linie, de indicatoren voor de persoonlijke waardenoriëntatie der respondenten sterker samenhangen met de door hen gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de E dan met die ten aanzien van de GG. Hieruit kan worden afgeleid, dat de waardenoriëntatie der respondenten een grotere rol speelt in de door hen gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de E dan in die ten aanzien van de GG.
Bovengenoemde bevindingen wijzen er alle op, dat de door de respondenten gewenste gezinstypen een betrekkelijk karakter hebben. Een groep respondenten met een andere waardenoriëntatie zou misschien andere gezinstypen en waarschijnlijk deze gezinstypen in een andere verhouding gewenst hebben.

Leeftijd, sekse en burgerlijke staat der respondenten

Na de invloed van de deskundigheidssector en de persoonlijke waardenoriëntatie wordt de invloed van enkele andere kenmerken der respondenten, te weten hun leeftijd, sekse en burgerlijke staat op de door hen gewenste ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin nagegaan.
Er zijn aanwijzingen, dat de leeftijd der respondenten van invloed is op de door hen gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de E. Uit Tabel 26 (Bijlage 6) komt naar voren, dat 'dertigers' meer een vermindering van de E wensen, terwijl 'vijftigers' meer een tegengestelde ontwikkeling wenselijk vinden. Blijkens deze resultaten zijn jongere respondenten (tot 40 jaar) meer veranderingsgezind, terwijl respondenten van 50-60 jaar in dezen meer behoudend zijn. Opvallend is, dat de respondenten van 60 jaar en ouder geen duidelijke voorkeur voor ofwel de ene, dan wel de andere ontwikkeling hebben. In elk geval vertonen zij wat hun E wensen aangaat geen verwantschap met de 'vijftigers'. Bij nader inzien heeft leeftijd dus niet zo'n direct remmend effect op de voorkeur voor een vermindering van de E. Wellicht speelt bij de respondenten van 60 jaar en ouder hun langere levenservaring een rol, die een zekere mildheid in de waardering van wenselijke situaties met zich mee kan brengen.
Verder zijn er aanwijzingen, dat gehuwd geweest zijnde respondenten meer een afname van de GG wensen dan anderen (Tabel 27, Bijlage 6). Misschien hebben zij de nadelen van het hebben van kinderen sterk ondervonden en vinden ze vanuit deze ervaring een afname van de GG wenselijk.

Tenslotte zijn er, volgens onze analyse, geen aanwijzingen, dat de in de respondentengroep opgenomen vrouwen andere ontwikkelingen ten aanzien van de E en de GG wenselijk vinden dan de deelnemende mannen. Deze bevinding, die ook gold voor de verwachte ontwikkelingen, vormt geen bevestiging van één der uitgangspunten, die aan de oprichting van vrouwenstudies aan een aantal Nederlandse universiteiten en hogescholen ten grondslag ligt, namelijk dat de inbreng van vrouwen in de wetenschap verschillend is van die der mannen.[212)] Onze bevinding moet echter wel in het kader van het uitgevoerde onderzoek worden gezien. Het is mogelijk dat dit onderzoek, bijvoorbeeld in de wijze van vraagstelling, geen ruimte bood voor een specifiek vrouwelijke inbreng.

Aangezien de ontwikkelingen ten aanzien van de E en de GG de enige verschillen zijn tussen de drie meest gewenste gezinstypen p, s en t, kan worden afgeleid, dat leeftijd en burgerlijke staat der respondenten enigermate van invloed zijn op de door hen gewenste gezinstypen. Met name jongere respondenten ('dertigers') die gehuwd zijn geweest, zouden meer voorkeur hebben voor het type s (E-, GG-). Oudere respondenten ('vijftigers') daarentegen zouden meer de gezinstypen p (E+, GG-) en t (E+, GG+) wenselijk vinden.

Samenvattend wordt ingegaan op de in het begin van deze paragraaf gestelde vraag, waarom de respondenten de gezinstypen p, s en t wenselijk vinden.
De indruk wordt verkregen, dat de voorkeur van de respondenten voor één van de drie combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer beïnvloed wordt door een complex van factoren, dat enerzijds bestaat uit ontwikkelingen in de omringende samenleving en anderzijds uit eigenschappen van de groep respondenten.
De meest duidelijke macro-factor is de door de respondenten wenselijk geachte invloed van kerk en godsdienst in de samenleving. Minder duidelijke macro-factoren zijn de door de respondenten gewenste ontwikkelingen ten aanzien van het arbeidsethos in de samenleving, ten aanzien van de economische orde en ten aanzien van het voor het individu abstract worden van de samenleving.
Naarmate de respondenten een grotere invloed van kerk en godsdienst in de samenleving wensen, wensen zij meer de typen p en t. Een door hen wenselijk geachte afname van de invloed van kerk en godsdienst in de samenleving, gaat daarentegen samen met voorkeur voor het type s.
Naast de macro-ontwikkelingen die zich in de samenleving kunnen voordoen, is de samenstelling van de groep respondenten van invloed op de door hen gewenste ge-

zinstypen. Zo bestaat er een vrij duidelijke samenhang tussen de waarden van de respondenten en de door hen gewenste combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer. Met name spelen waarden op godsdienstig en politiek terrein een rol. De invloed van deze waarden lijkt analoog aan die van de overeenkomstige macro-maatschappelijke ontwikkelingen, voor zover dit viel na te gaan. 'Traditioneel kerkelijke' respondenten hebben een voorkeur voor het type t, terwijl 'progressief onkerkelijke' respondenten daarentegen meer het type s wensen. Het type p wordt meer gewenst door personen, die in dezen een tussenpositie innemen.
Naast de persoonlijke waardenoriëntatie der respondenten speelt ook hun deskundigheidssector een rol. Mogelijk vinden psychiaters en psychologen meer het type s wenselijk, terwijl medici en sexuologen voorkeur hebben voor de typen p en s. Respondenten vanuit de juridische discipline zouden meer het type t wenselijk vinden.
Tenslotte dienen nog ter verklaring van de voorkeur voor de gezinstypen p, s en t de leeftijd en burgerlijke staat van de respondenten te worden genoemd. Jongere, gehuwd geweest zijnde respondenten zouden meer voorkeur geven aan type s, terwijl oudere respondenten meer de typen p en t zouden wensen.

Een probleem van de uitgevoerde analyse, waarvan in dit en het voorgaande hoofdstuk verslag is gedaan, is, dat de correlaties gebaseerd zijn op een gering aantal waarnemingen, waardoor gemakkelijk een vertekend beeld kan ontstaan. Verder is niet onderzocht in hoeverre een statistisch aanwezige samenhang tussen twee variabelen het gevolg is van een gemeenschappelijke oorzaak van beide variabelen of zelfs van een combinatie van gemeenschappelijke oorzaken. Aangezien dit onderzoek meer explorerend en hypothesevormend dan hypothesetoetsend is, werd, mede gezien de aard van het materiaal (gering aantal respondenten en het materiaal is vrij zacht), afgezien van analyses om eventuele 'spurious correlations', zoals hiervoor bedoeld, op te sporen.

Deze beperkingen in aanmerking genomen, kan vooralsnog geconcludeerd worden, dat de door de respondenten gewenste combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer niet los staan van de door hen gewenste ontwikkelingen in de maatschappelijke context en van de persoonlijke waarden, de deskundigheidssector en van enkele andere eigenschappen van de respondenten zelf. Daarmee hebben de drie gezinstypen p, s en t niet aan belang ingeboet. Het blijven voorbeelden van complexen van gewenste ontwikkelingen in de primaire levenssfeer, waarop wij met

ons onderzoek licht zochten te werpen.

8.4.3. Een vergelijking van de invloed van maatschappelijke context en respondentengroep op verwachte en op gewenste gezinstypen

Zowel met betrekking tot de door de respondenten verwachte als met betrekking tot de door hen gewenste gezinstypen is de invloed van de door hen verwachte, respectievelijk gewenste ontwikkelingen in de maatschappelijke context en de invloed van de samenstelling van de respondentengroep nagegaan. De vraag doet zich dan voor, in hoeverre de invloed van verwachte, respectievelijk gewenste ontwikkelingen in de maatschappelijke context op de verwachte gezinstypen verschilt van die op de gewenste typen. Hetzelfde geldt voor de samenstelling van de respondentengroep.
Hoewel de betekenis van de door de respondenten gewenste gezinstypen - zoals uiteengezet - beperkter is dan de door hen verwachte typen, kan een vergelijking van de invloed van overeenkomstige factoren op verwachte en gewenste gezinstypen inzicht bieden in het eigen karakter van zowel de verwachte als de gewenste combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer.
Eerst wordt ingegaan op de ontwikkelingen in de maatschappelijke context, daarna op de samenstelling van de respondentengroep.
Aangezien dit onderzoek verkennend van aard is en de gegevens gebaseerd zijn op een beperkt aantal waarnemingen, is niet aan alle onderzoektechnische eisen voldaan, alvorens met zekerheid gezegd kan worden, dat de afhankelijke variabele (bijv. verwachte RHB) een gevolg is van de onafhankelijke variabele (bijv. verwachte secularisatie). Deze beperking dient in het oog te worden gehouden, wanneer in deze paragraaf soms wordt gesproken over een causale relatie tussen de maatschappelijke context of de samenstelling der respondentengroep en de verwachte, c.q. gewenste gezinstypen.

Maatschappelijke context

In het algemeen blijken de wenselijk geachte gezinstypen meer verbonden te zijn met ontwikkelingen in de maatschappelijke context dan de verwachte gezinstypen. De betreffende samenhangen worden meer gepreciseerd in onderstaand schema weergegeven. Vervolgens worden deze samenhangen toegelicht, waarbij niet ingegaan wordt op een mogelijke verklaring, omdat deze reeds in de voorgaande paragrafen

aan de orde is geweest.

Schema 1

macro-ontwikkelingen	verwachte gezinstypen a, b en f	gewenste gezinstypen p, s en t
invloed kerk en godsdienst in de samenleving	+	++
economische groei	0	0
economische orde	0	+'
positie van arbeid in de samenleving	+	+'
abstract worden van de samenleving	0	+

++ duidelijke samenhang (tau b min. .10, significante samenhang met beide onderscheidende elementen uit de drie gezinstypen)

+ geringe samenhang (tau b max. .10 met één van beide onderscheidende elementen; significant bij kleine onbetrouwbaarheid, nl. max. 2%)

+' zeer geringe samenhang (tau b max. .10 met één van beide onderscheidende elementen; significant bij een onbetrouwbaarheid van max. 10%)

0 geen samenhang (met één van de onderscheidende elementen)

Vooraf moet nog worden opgemerkt, dat de invloed van de maatschappelijke context op de verwachte gezinstypen is nagegaan aan de hand van de onderscheidende elementen DV en RHB, terwijl de invloed op de gewenste gezinstypen onderzocht is met betrekking tot de voor deze typen onderscheidende elementen E en GG. Het gevolg is, dat de invloed van ontwikkelingen in de maatschappelijke context wel kan worden vergeleken ten aanzien van de combinaties van verwachte en gewenste ontwikkelingen, maar niet voor de elementen uit deze combinaties afzonderlijk.

Allereerst komt uit het schema naar voren, dat de door de respondenten verwachte, c.q. gewenste invloed van kerk en godsdienst in de samenleving samenhangt met respectievelijk de door hen verwachte en de door hen gewenste combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer. Terwijl deze samenhang voor de verwachtingen maar gering is, is die voor de wensen beduidend groter en duidelijker.
Een verwachte grotere invloed van kerk en godsdienst in de samenleving kan leiden tot een verwachte versterking van het RHB. Bij de wenselijke ontwikkelingen

hangt een grotere invloed van kerk en godsdienst in de samenleving samen met zowel een versterking van de E als met een toename van de GG. Hierbij geldt ook een relatie in omgekeerde richting: een afnemende invloed van kerk en godsdienst in de samenleving gaat samen met meer voorkeur voor een vermindering van de E en afname van de GG.
In de tweede plaats blijkt, dat de door de respondenten verwachte, c.q. gewenste ontwikkelingen ten aanzien van het arbeidsethos in de samenleving enigszins gerelateerd zijn aan de door hen verwachte, c.q. de door hen gewenste gezinstypen. Een zwakker arbeidsethos in de samenleving kan een afname van de DV tot gevolg hebben. Tevens zal een zwakker arbeidsethos kunnen leiden tot voorkeur voor een vermindering van de E. Gezien de geringe mate van samenhang, dient aan deze verbanden niet te veel gewicht te worden toegekend.
In de derde plaats zijn, volgens onze analyse, de ontwikkelingen ten aanzien van de economische groei niet gerelateerd aan hetzij de verwachte, hetzij de gewenste gezinstypen. Alvorens hieruit afgeleid wordt dat de ontwikkelingen op economisch terrein irrelevant zouden zijn voor die ten aanzien van huwelijk en gezin, dient de vraagstelling van de toekomstige economische groei kritisch te worden bekeken. Het is mogelijk, dat door een gebrekkige operationalisering van deze variabele wel aanwezige verbanden met de verwachte, c.q. gewenste gezinstypen niet zichtbaar zijn geworden. Deze overweging vindt steun in het feit, dat althans de door de respondenten gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de economische orde wel enigermate samenhangen met de door hen gewenste gezinstypen, zij het dat deze samenhang gering is en alleen significant bij een nogal grote onbetrouwbaarheid. In elk geval levert deze bevinding een aanwijzing, dat de ontwikkelingen op economisch terrein niet volledig irrelevant zijn voor de vormgeving van huwelijk en gezin.
Als laatste komt uit Schema 1 naar voren, dat de door de respondenten gewenste ontwikkelingen ten aanzien van het abstract worden van de samenleving gerelateerd zijn aan de door hen gewenste gezinstypen. Een voor het individu minder abstracte samenleving zou een toename van de GG tot gevolg kunnen hebben. Ten aanzien van de verwachte ontwikkelingen komt deze samenhang niet naar voren. Het kan zijn, dat op dit niveau maatschappelijke krachten werkzaam zijn, die een aanwezig verband uitdoven en daarmee onzichtbaar maken.
Over het geheel genomen wordt de indruk verkregen, dat de wensen ten aanzien van gezin en maatschappij onderling meer samenhangen dan de verwachtingen.
Dit kan maar behoeft niet te betekenen, dat de verwachte ontwikkelingen in de primaire levenssfeer zich onafhankelijker van de ontwikkelingen in de omringende

samenleving voltrekken dan de wenselijk geachte ontwikkelingen. Het is echter mogelijk, dat bij de wenselijke ontwikkelingen aanwezige samenhangen meer tot uiting komen, omdat er minder belemmerende factoren werkzaam zijn, die een aanwezig verband versluieren. De door ons uitgevoerde analyse geeft hierover geen uitsluitsel. Nader onderzoek onder grotere aantallen respondenten, zodat verfijnder analysemethoden gebruikt kunnen worden, lijkt hiervoor vereist.

De respondentengroep

De relatie tussen de samenstelling van de respondentengroep en de door de respondenten verwachte, c.q. gewenste gezinstypen wordt in Schema 2 weergegeven.

Schema 2

samenstelling van de respondentengroep	verwachte gezinstypen a, b en f	gewenste gezinstypen p, s en t
deskundigheidssector		
werkterrein	0	0
discipline opleiding	0	+
deskundigheidssector	0	++
pers. waardenoriëntatie		
politieke partij	+'	++
progressiviteit	0	++
kerkelijke betrokkenheid	0	++
aard godsdienstigheid	0	++
enkele kenmerken		
leeftijd	0	+
burgerlijke staat	0	+
sekse	0	0

Zie voor de betekenis van de gebruikte symbolen Schema 1, p. 159.

De samenstelling van de respondentengroep lijkt meer en duidelijker van invloed te zijn op de gewenste dan op de verwachte gezinstypen. Meer, omdat de gewenste gezinstypen met een groter aantal aspecten van de respondentengroep samenhangen dan de verwachte gezinstypen. Voor de gewenste gezinstypen betreft het de deskundigheid, de waardenoriëntatie en enkele andere kenmerken, te weten de leeftijd en burgerlijke staat der respondenten, terwijl aan de verwachte gezinstypen alleen de politieke voorkeur der respondenten enigszins gerelateerd is.
De samenstelling van de respondentengroep lijkt voorts duidelijker van invloed

te zijn op de door de respondenten gewenste dan op de door hen verwachte gezinstypen, omdat de mate van samenhang met de gewenste gezinstypen groter is en de onbetrouwbaarheid ervan geringer.
Blijkens ons onderzoek zijn er aanwijzingen, dat de respondenten in het nadenken over ontwikkelingen die zij ten aanzien van huwelijk en gezin wenselijk vinden, hun soort deskundigheid meer betrekken dan in de ontwikkelingen die zij op dit terrein verwachten. Respondenten uit de psychiatrische en psychologische sector alsmede uit de medische en sexuologische sector hebben meer voorkeur voor een bepaald gezinstype dan andere respondenten.
Daarnaast spelen de persoonlijke waarden der respondenten een rol in de door hen gewenste gezinstypen, hetgeen veel minder het geval is bij de door hen verwachte gezinstypen. Deze bevindingen vormen aanwijzingen, dat de respondenten in het nadenken over de ontwikkelingen die zij ten aanzien van huwelijk en gezin verwachten hun persoonlijke waarden meer buiten beschouwing laten dan in de ontwikkelingen die zij op dit terrein wenselijk vinden. Uit de analyse komt overigens naar voren, dat in de invloed van de godsdienstigheid een onderscheid kan worden aangebracht in traditionele godsdienstigheid en moderne godsdienstigheid.
Enkele 'biografische' kenmerken der respondenten, te weten hun leeftijd, hun sekse en hun burgerlijke staat, blijken tenslotte niet samen te hangen met de door hen verwachte gezinstypen. Dit in tegenstelling tot de door hen gewenste gezinstypen p, s en t. Jongere, gehuwd geweest zijnde respondenten wensen meer het type s, dat gekenmerkt is door een vermindering van de E en een afname van de GG. Oudere respondenten daarentegen hebben meer voorkeur voor de gezinstypen p en t, die beide gekenmerkt zijn door een versterking van de E. Opmerkelijk is, dat het 'oudere' en niet 'de oudste' respondenten betreft. Deze laatsten hebben geen duidelijke voorkeur voor de ontwikkeling van de E in de ene of in de andere richting.
De sekse der respondenten lijkt, volgens onze analyse, geen invloed te hebben op de door hen verwachte, noch op de door hen gewenste combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer. Deze bevinding vormt geen bevestiging van de opvatting, dat vrouwen andere toekomstverwachtingen en -wensen zouden hebben dan mannen.

De vergelijking van de achtergrond van de verwachte en van de gewenste gezinstypen levert sterke aanwijzingen, dat het in dit onderzoek gehanteerde onderscheid tussen verwachte en gewenste ontwikkelingen terecht is aangebracht. Zowel de ontwikkelingen in de maatschappelijke context als de samenstelling van de

respondentengroep hangen meer en sterker samen met de door de respondenten gewenste dan met de door hen verwachte gezinstypen.
Bovendien laat deze vergelijking zien, dat de door de respondenten wenselijk geacht gezinstypen betrekkelijker zijn dan de door hen verwachte gezinstypen. De gewenste gezinstypen hangen duidelijk samen met de eigenschappen en kenmerken der respondenten, in tegenstelling tot de verwachte gezinstypen. Een aanwijzing, dat de betekenis van deze laatste uitgaat boven deze groep respondenten.

9. EPILOOG

9.1 Inleiding

Het verrichte onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin laat zien, dat het merendeel van de ondervraagde deskundigen drie gezinstypen verwacht (nl. de typen a, b en f) en drie deels andere gezinstypen wenselijk acht (nl. de typen p, s en t).
Met het woord gezinstype wordt gedoeld op een combinatie van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer in de periode 1976 tot 1990. Eén van deze ontwikkelingen heeft betrekking op z.g. andere samenlevingsvormen, zodat het woord gezinstype in deze studie dus niet in strikte zin wordt opgevat.
De in dit onderzoek verwachte (c.q. gewenste) gezinstypen zijn wellicht eerder te beschouwen als varianten van elkaar dan als echte alternatieven, omdat bedoelde combinaties van ontwikkelingen onderling niet op alle punten volledig uiteenlopen. Gezien de relatief korte termijn waarop de ontwikkelingen betrekking hebben (ongeveer vijftien jaar), zijn echter geen zodanige maatschappelijke veranderingen waarschijnlijk dat enkele geheel verschillende gezinstypen verwacht zouden kunnen worden.
In deze epiloog komt de waarde van het verrichte onderzoek aan de orde. Een vraag, die zich vanuit verschillende gezichtspunten laat beantwoorden. Eerst wordt ingegaan op de waarde van het onderzoek in methodisch opzicht. Daarna wordt aandacht besteed aan de betekenis van de resultaten van het onderzoek. Tenslotte wordt aan de hand van recente gegevens nagegaan, of zich aan de vooravond van de jaren tachtig iets aftekent van de in 1976 verwachte gezinstypen voor de periode omstreeks 1990.

9.2 De waarde van het onderzoek in methodisch opzicht

Voor de waardebepaling van het onderzoek in methodisch opzicht is het zinvol om na te gaan tot welke grondvormen van sociologisch onderzoek het verrichte onderzoek gerekend kan worden. Is het onderzoek als kwalitatief of als kwantificerend te kenschetsen?
Bij het kwalitatieve onderzoek gaat het, volgens NOOIJ, om de analyse van sociale situaties, waarin de afzonderlijke actoren herkenbaar blijven. Bij het kwantificerende onderzoek wordt daarentegen gestreefd naar generaliserende uitspraken, geabstraheerd van individuele actoren en posities.[213] Doel van ons onderzoek was 'zicht te krijgen op toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin'. Het gaat daarbij om huwelijk en gezin als abstracte eenheden, niet om een bepaald soort huwelijken of gezinnen, zoals bijvoorbeeld arbeidersgezinnen, middle-class gezinnen of de leefverbanden van kunstenaars en intellectuelen. Het gaat in wezen om het gemeenschappelijke in al deze verschillende soorten gezinnen. Het is dus noodzakelijk om te abstraheren van positiegebonden kenmerken. Dit streven naar generaliserende uitspraken, die een meer algemene geldigheid hebben, is een kenmerk van kwantificerende methoden.
Hetzelfde geldt voor de aard van de vraagstelling van de verwachte en de wenselijk geachte ontwikkelingen in de eerste en de tweede vragenronde. De vraagstelling is dan wel niet exact kwantificerend, maar ze sluit wel een poging tot een zekere kwantificering in.
Verder worden de *meest* verwachte gezinstypen als verwacht toekomstbeeld naar voren gebracht. De door de meeste respondenten verwachte (c.q. gewenste) gezinstypen krijgen bijzondere aandacht, waarin eveneens een kwantificerend element aanwezig is.
De door ons gehanteerde onderzoeksmethode is echter niet uitsluitend als kwantificerend te kenmerken. Er zijn ook kwalitatieve elementen in aanwezig. In de eerste vragenronde is de motivering van de verwachte ontwikkelingen door middel van open vragen onderzocht. De respondent is in de beantwoording van deze vragen niet in een bepaalde richting geduwd, maar was vrij in het geven van haar of zijn mening.
Verder worden weliswaar de meest verwachte (c.q. gewenste) gezinstypen naar voren gebracht, maar er worden in elk geval *drie* verschillende combinaties van ontwikkelingen gegeven, waarvan sommige slechts door een klein aantal respondenten zijn genoemd. Dit betekent, dat er aandacht besteed wordt aan minderheidsstandpunten in het uitwerken van verschillende gezinstypen. Aan deze keuze voor

alternatieven ligt een mensbeeld ten grondslag, dat primair gekenmerkt is door menselijke vrijheid (het vermogen van de mens om vorm te geven aan zijn omgeving), maar waarbij wel grenzen aan deze vrijheid erkend worden (vgl. pag. 38). Een dergelijk mensbeeld is, aldus NOOIJ, meer verwant met een kwalitatieve dan met een kwantificerende methode.[214)]
De in dit onderzoek gehanteerde methode is per slot van rekening als overwegend kwantificerend te kenschetsen, hoewel er enige kwalitatieve elementen in zijn opgenomen.

De bezwaren, die aan de in dit onderzoek gebezigde methode zijn te onderkennen, houden verband met het kwantificerende karakter ervan. Het betreft het streven naar generaliserende uitspraken en het dientengevolge nogal abstracte karakter van deze uitspraken.
Het streven naar generaliserende uitspraken impliceert namelijk een verlies aan informatie van het specifieke plaats- en tijdgebondene. Dit betreft bijvoorbeeld de verwachtingen naar sociale laag en het concrete gehalte van de verwachtingen. Bij het eerstgenoemde gaat het om de vraag of de verwachte gezinstypen betrekking hebben op de middle-class of eerder op de lower-class. Of is het ene gezinstype misschien het te verwachten leefverband van de lower-class, terwijl het andere type eerder geldt voor een maatschappelijke voorhoede? Voor het beantwoorden van deze vragen is de informatie ontoereikend, omdat gestreefd is naar generaliserende uitspraken. Dit betekent niet, dat ons inziens de sociale stratificatie geen belangrijke variabele is voor de vormgeving van primaire leefverbanden. In ons overzicht van de ontwikkeling van huwelijk en gezin vanaf de 18^{e} eeuw (Hoofdstuk 2) is namelijk wel duidelijk aandacht besteed aan de sociale stratificatie van de samenleving. In volgend toekomstonderzoek op dit terrein is aandacht voor de sociale stratificatie zeker gewenst. Gedacht kan hierbij worden aan onderzoek naar de leefvormen van arbeiders versus die van groepen met meer inkomen en status.
Het tweede bezwaar van de gebezigde methode betrof het abstracte gehalte van de verwachtingen. Eén element uit de verwachte gezinstypen omvat bijvoorbeeld een 'toename van andere samenlevingsvormen'. Hiermee wordt een grote variëteit in leefvormen bedoeld, uiteenlopend van homofiele samenwoningen, samenwonen van jongeren tot het alleenstaan, waaronder de 'nieuwe vrijgezellen'. Deze informatie komt echter niet direct naar voren uit het gegeven 'andere samenlevingsvormen zullen toenemen', maar wordt pas na vulling van dit abstracte begrip verkregen. Nader onderzoek zal ook gericht moeten zijn op een verdere concreti-

sering van de toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin.

In ons onderzoek zijn deskundigen op het terrein van huwelijk en gezin ondervraagd naar de door hen verwachte ontwikkelingen op dit gebied. Hierbij kan de vraag gesteld worden naar de waarde van verwachtingen van deskundigen voor het toekomstonderzoek. Wat is de voorspellende waarde van uitspraken van deskundigen? Verloopt de ontwikkeling per slot van rekening toch niet anders dan de deskundigen verwachten? Om zicht op deze vraag te krijgen is het dienstig om na te gaan in hoeverre verwachtingen van deskundigen uit het verleden gerealiseerd zijn. Blijkens het overzicht van de literatuur over de toekomst van huwelijk en gezin (Hoofdstuk 2) dateren vier artikelen uit het midden van de jaren zestig (YOUNG, 1964; HILL, 1964; DOUMA, 1966; PARKER en GLICK, 1967), waarbij voor twee artikelen expliciet vermeld is dat zij betrekking hebben op de periode 1980-1985 (YOUNG en DOUMA). Op dit moment, aan de vooravond van de jaren tachtig, kan enigszins worden nagegaan in hoeverre de door deze auteurs in het verleden geformuleerde toekomstverwachtingen gerealiseerd zijn. Het betreft een tijdsperiode van ongeveer vijftien jaar, eenzelfde periode als in ons onderzoek bestreken wordt. De auteurs (drie sociologen en twee demografen) vermelden tezamen de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van zeventien aspecten van huwelijk en gezin, die in het volgende schema - in telegramstijl - worden weergegeven.

Inventarisatie van toekomstverwachtingen in de literatuur ten aanzien van huwelijk en gezin uit de periode 1964-1967 naar het al of niet gerealiseerd zijn ca. 1979.

verwachtingen onderwerp	aantal keer	menings-overeen-stemming	richting	realisatie ca. 1979
1. rol- en taakverdeling tussen man en vrouw	3 x	ja	flexibeler	ja
2. echtscheiding	3 x	neen	toenemen 1 x, afnemen 1 x, afnemen tot gelijk blijven 1 x	neen*)
3. aantal kinderen	3 x	neen	toenemen 2 x, gelijk blijven 1 x	neen
4. gezin als institutie	2 x	ja	blijft bestaan	ja
5. zie volgende bladzijde				

verwachtingen onderwerp	aantal keer	menings-overeen-stemming	richting	realisatie ca. 1979
5. invloed van familie	2 x	ja	afnemen	ja
6. huwelijksfrequentie	2 x	ja	toenemen	neen
7. huwelijksleeftijd	2 x	ja	dalen	ja
8. buitenshuis werken gehuwde vrouw	1 x	-	toenemen	ja
9. aard van het huwelijk	1 x	-	'partnership'	ja
10. buitenechtelijke kinderen	1 x	-	toenemen	ja
11. voorechtelijke seksualiteit	1 x	-	toenemen	ja
12. delegatie van gezins-functies	1 x	-	toenemen	ja
13. partnerkeuze	1 x	-	langere kennismakings-tijd	ja
14. 'teenage' huwelijken	1 x	-	afnemen	ja
15. alleenstaanden	1 x	-	meer zelfstandig gehuisvest	ja
16. machtsstructuur man-vrouw	1 x	-	meer egalitair	ja
17. omvang van de huishoude-lijke arbeid	1 x	-	afnemen	?

*) althans geen realisatie van het meerderheidsstandpunt

De beoordeling van de realisatie van de verwachtingen kan, gezien de beperkte beschikbaarheid van gegevens, slechts een globale zijn. De beoordeling is betrokken op Nederland en zo veel mogelijk gebaseerd op gegevens uit ambtelijke statistieken of op empirisch onderzoek.[215] Waar deze gegevens ontbraken, is van een beoordeling van de realisering afgezien (omvang der huishoudelijke arbeid).

Uit het overzicht komt naar voren, dat voor drie kwart van de genoemde aspecten de verwachte ontwikkelingen, globaal genomen, gerealiseerd zijn. (Bijvoorbeeld de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw is soepeler geworden, het gezin als institutie is blijven bestaan en de invloed van familie is afgenomen.) Daartegenover staat dat voor drie aspecten zich het tegendeel van de (meest) verwachte ontwikkeling heeft voorgedaan. Het betreft: gezinsgrootte, echtscheiding en huwelijksfrequentie. Ten aanzien van deze aspecten zijn er onvoorziene maatschappelijke krachten werkzaam geweest, die bewerkstelligd hebben dat ver-

wachte ontwikkelingen niet gerealiseerd werden. De verwachte toename van de gezinsgrootte bijvoorbeeld, was vooral gebaseerd op de stijging van de welvaart. Deze relatie werd echter doorkruist door de opkomst, verbreiding en aanvaarding van betrouwbare anti-conceptionele middelen, welke zich vanaf ongeveer 1965 voordeed. De verwachte afname van het aantal echtscheidingen was eveneens gebaseerd op de stijgende levensstandaard ('reduction of poverty'). Dat de positie van de vrouw in deze periode sterk in beweging zou komen, hetgeen effect zou hebben op de echtscheiding, werd aan het begin van de jaren zestig door de genoemde deskundigen niet voorzien.
Uit een hier te lande gehouden onderzoek onder deskundigen (De Toekomst op Zicht) blijkt eveneens, dat onvoorziene factoren de waarde van toekomstverwachtingen relativeren (pag. 19, 20).

In het voorgaande is naar voren gekomen, dat de *meest* verwachte ontwikkeling ten aanzien van echtscheiding, nl. afname tot gelijk blijven, niet gerealiseerd is. De verwachting van een minderheid daarentegen (nl. toename) is in dit geval verwerkelijkt. Dit betekent, dat aandacht voor minderheidsstandpunten met betrekking tot toekomstverwachtingen van belang is.

Uit het verrichte onderzoek bleek, dat - zoals gezegd - de door de auteurs verwachte ontwikkelingen ten aanzien van drie kwart van alle genoemde aspecten, globaal genomen, gerealiseerd zijn. Ten aanzien van het grootste deel der verwachte ontwikkelingen zijn klaarblijkelijk niet duidelijk onvoorziene factoren werkzaam, zodat de verwachtingen der deskundigen op deze punten enige geldigheid blijken te hebben.
In ons onderzoek is gepoogd, door relatief veel deskundigen uit verschillende sectoren en disciplines te raadplegen, zo goed mogelijk zicht op dergelijke onvoorziene factoren te krijgen. Uiteraard is het niet mogelijk om van te voren op alle onvoorziene factoren greep te krijgen. Dit heeft tot gevolg dat verwachtingen van deskundigen voor het voorspellen van de toekomst altijd een voorwaardelijk karakter hebben (als zich geen ingrijpende, nieuwe ontwikkelingen voordoen, dan ...).
Als antwoord op de gestelde vraag naar de waarde van verwachtingen van deskundigen voor het zicht krijgen op de toekomst, kan het volgende geconcludeerd worden:
- Een exacte prognose van de situatie omstreeks 1990 is niet mogelijk, ook niet door middel van het raadplegen van deskundigen.

- Er zijn altijd niet voorziene factoren mogelijk, die het maatschappelijk krachtenveld zodanig beïnvloeden, dat er een andere dan de door de deskundigen verwachte situatie kan ontstaan.
- De verwachtingen van deskundigen hebben slechts een voorwaardelijk karakter voor een uitspraak over de toekomst.
- Binnen deze voorwaardelijke grenzen zijn er aanwijzingen, dat de door de deskundigen verwachte ontwikkelingen voor de toekomst enigermate geldig zijn. Aandacht voor de door een minderheid der respondenten verwachte ontwikkelingen is hierbij gewenst.

Andere vragen, die naar aanleiding van het onderzoek kunnen ontstaan, betreffen de waarde van het houden van twee vragenronden, alsmede de waarde van de gehanteerde vragenlijsten. Verder de vraag naar het verkregen inzicht in de achtergrond van de verwachte gezinstypen en de vraag of in de verwerking van de gegevens niet te veel informatie verloren is gegaan. In het volgende zal aan elk van deze punten aandacht worden besteed.

Twee vragenronden en de gehanteerde vragenlijsten

In de vragenlijst van de eerste ronde zijn de verwachte (en wenselijk geachte) ontwikkelingen ten aanzien van 69 aspecten van huwelijk en gezin aan de orde gesteld. In de tweede vragenronde zijn verschillende, op de eerste ronde gebaseerde combinaties van ontwikkelingen ter beoordeling aan de respondenten voorgelegd. Deze combinaties van ontwikkelingen zijn abstracter van aard, waarbij de inhoud van de abstracte dimensies omschreven is in de toelichting op de tweede vragenlijst (Bijlage 2). Het is echter maar zeer de vraag of deze toelichting zijn bedoelde functie heeft gehad. De verschuiving in resultaten tussen de eerste en de tweede vragenronde is immers mede toegeschreven aan een andere interpretatie van de vragen in de laatste ronde. Nu doet zich de vraag voor of het houden van twee identieke vragenronden niet meer informatie verschaft zou hebben. Er kunnen zich dan geen problemen tengevolge van een verschillende interpretatie van de vragen voordoen. Een dergelijke opzet, die in de lijn van een conventionele Delphi ligt, zou echter tot anderssoortige resultaten leiden. In zo'n opzet zou het streven naar consensus tussen de respondenten nogal benadrukt worden, terwijl in ons onderzoek juist gestreefd is naar het zicht krijgen op verschillende mogelijke toekomstige gezinstypen, waarbij beoogd werd om deze typen uit het materiaal zelf naar voren te laten komen.

Voor een dergelijk onderzoek lijken de gehanteerde vragenlijsten vooralsnog houdbaar, waarbij echter de validiteit van de in de tweede ronde verwachte (en gewenste) ontwikkelingen ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie en ten aanzien van de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving niet vaststaat.
Onze ervaring met de gehanteerde vragenlijsten wijst uit, dat de omvang van de eerste vragenlijst de grens lijkt te zijn van wat de respondenten (i.c. deskundigen) kunnen beantwoorden. Verder is de beantwoording van de vragen uit de tweede ronde niet eenvoudig. Het vergt verbeeldingskracht van de respondenten. Het is dan ook maar de vraag of deze vragen goed te beantwoorden zijn voor een doorsnee groep Nederlanders (niet-deskundigen).

Het doel van het houden van twee vragenronden was een verdieping en aanscherping van de resultaten. Sommigen zullen de resultaten van de laatste ronde wellicht echter waziger vinden dan die van de eerste ronde. Gezien de doelstelling van ons onderzoek (het zicht krijgen op verschillende combinaties van verwachte (en gewenste) ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin), is een abstrahering van de resultaten uit de eerste ronde niettemin noodzakelijk. Om het in 'Wageningse' termen te zeggen: het in de eerste ronde verkregen zicht op de afzonderlijke bladen, op de takjes en op de stam van de boom is afgenomen, maar in de tweede ronde is het zicht op de boom als geheel ervoor in de plaats gekomen. Door het verkrijgen van zicht op huwelijk en gezin als geheel, zijn de resultaten van de eerste ronde in de tweede ronde verdiept.

De operationalisering van de maatschappelijke context

De invloed van ontwikkelingen in de maatschappelijke context op de toekomstige vormgeving van huwelijk en gezin is in de eerste vragenronde op de volgende twee manieren onderzocht. De ontwikkelingen ten aanzien van een vijftal aan de literatuur ontleende maatschappelijke krachten zijn door middel van gesloten vragen aan de respondenten voorgelegd. Daarnaast is de respondenten door middel van open vragen verzocht om de motivering van de door hen verwachte ontwikkelingen te geven. Beide methoden bieden enig zicht op de vraag waarom een ontwikkeling verwacht wordt: de eerste meer kwantificerend, de tweede meer kwalitatief. De open vragen leveren een grotere verscheidenheid op in relevant geachte maatschappelijke krachten. Met de gestructureerde vragen daarentegen kan enig inzicht verkregen worden in de mate van samenhang (en daarmee op de grootte

van de invloed) met de verwachte ontwikkelingen. Zoals gezegd verdient het aanbeveling om in verder onderzoek beide methoden niet tegelijkertijd, maar na elkaar toe te passen, waarbij de meer kwalitatieve methode gevolgd wordt door de meer kwantificerende methode.
De vraag doet zich voor, in hoeverre met de (in Paragraaf 7.4.3.) gegeven opsomming van maatschappelijke krachten werkelijk inzicht verkregen is in de achtergrond van de verwachte gezinstypen. Er wordt geen duidelijk beeld verschaft van de onderlinge samenhang van de maatschappelijke krachten, die een bepaalde ontwikkeling bewerkstelligen. Het kan echter zijn, dat in de vrij grove analyse van de door de respondenten zelf gegeven motiveringen informatie verloren is gegaan. Om deze reden lijkt het zinvol een secundaire inhoudsanalyse te verrichten van de antwoorden op de open vragen. Wellicht dat uit een nieuwe, meer genuanceerde analyse tot nu toe verhuld gebleven verbanden aan het licht komen.

De verwerking van de gegevens

Een ordening van de gegevens uit de eerste ronde is noodzakelijk om zicht te krijgen op een aantal verwachte combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. Geschikte technieken hiervoor zijn cluster- en factoranalyse. Aan een clusteranalyse is, naast het feit dat de indeling in clusters vrij grof is, het nadeel verbonden dat het resultaat slechts een ordening van gegevens en geen materiaalreductie omvat. Het is dan niet eenvoudig om verdere analyses te maken met het resultaat van een clusteranalyse.[216] Aangezien dit in ons onderzoek wel beoogd werd, is uitvoering van een factoranalyse de meest aangewezen weg.
Bij elke factoranalyse treedt verlies aan informatie op. Met behulp van de gekozen factoren wordt 39% van de variantie van de verwachte ontwikkelingen en 43% van die van de gewenste ontwikkelingen verklaard. Achteraf doet de vraag zich voor of de vereenvoudiging van het materiaal niet te veel verlies aan informatie impliceert. Het is echter kiezen of delen. Wanneer een reductie van de veelheid aan gegevens nodig is, zal een zeker verlies aan informatie geaccepteerd moeten worden.
Verder is een kritisch moment in elke factoranalyse het benoemen van de factoren. Dit is temeer het geval, wanneer, zoals in dit onderzoek, verdergewerkt wordt met deze factoren. Het is slechts mogelijk om in de richting van de door de factoren geduide verschijnselen een tweedeling te onderscheiden: een toe- of afname van het geduide verschijnsel. Over de sterkte van de ontwikkeling wordt dus

niets bekend. Dit leidt ertoe, dat de gezinstypen (combinaties van ontwikkelingen) slechts globaal aangeduid kunnen worden.
Kunnen de genoemde nadelen van een factoranalyse (nl. verlies aan informatie en een globale aanduiding der typen) niet geaccepteerd worden, dan lijkt een geheel andere onderzoeksopzet noodzakelijk.

Andere denkbare methoden om zicht te krijgen op de toekomst van huwelijk en gezin, een maatschappelijk verschijnsel dat, volgens KOOY[217], beschouwd kan worden als deel van een in verregaande mate open systeem waarvan de kennis over ontwikkelingen tot op heden slechts beperkt is, zijn: groepsdiscussies van deskundigen, informele interviews met deskundigen en een survey onderzoek onder de gehele bevolking.
Eén vorm van groepsdiscussies van deskundigen is de binnen het Plan Europa 2000 ontwikkelde methode van workshops, bijeenkomsten van ongeveer drie dagen in een conferentiecentrum, waarin de deelnemers (i.c. twintig personen, betrokken bij de toekomst van de landbouw) schetsen maakten van een aantal mogelijke toekomsten.[218]
Een andere vorm is gehanteerd door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid ten behoeve van de door deze raad in 1977 uitgebrachte algemene toekomstverkenning voor Nederland. De toekomstverwachtingen op verschillende deelterreinen zijn met elkaar in verband gebracht door samenwerking van deskundige instellingen en personen. Hiertoe is een uit 22 deskundigen bestaande commissie ATV gevormd, die in een proces van informeel, herhaald overleg tot twee alternatieve toekomstbeelden kwam.[219]
Daarnaast zijn er nog andere vormen van discussies onder deskundigen, zoals bijvoorbeeld brain storming sessies, die vooral in het bedrijfsleven plaatsvinden en betrekking hebben op een vrij concrete en duidelijk af te bakenen doelstelling.
Gemeenschappelijk in deze drie methoden is, dat deskundigen direct geconfronteerd worden met elkaars verwachting en met de motivering ervan, zodat zij hiermee rekening kunnen houden in hun eigen meningsvorming. Tegelijkertijd echter kunnen andere, vertroebelende elementen, zoals overredingskracht en gezaghebbendheid van bepaalde deelnemers, een rol spelen in de meningsvorming. Daarbij komt dat deze methoden alleen geschikt zijn voor vrij kleine groepen personen. De in ons onderzoek geraadpleegde 155 deskundigen zouden al om louter praktische redenen niet in een dergelijke opzet betrokken kunnen worden.
Het houden van informele interviews onder deskundigen is, evenals de vorige

methode, een meer kwalitatieve methode. Met behulp van informele interviews zou meer recht gedaan kunnen worden aan de verwachtingen van elke afzonderlijke respondent en aan de motivering ervan. Daarnaast zouden de verwachtingen per deskundigheidssoort beter uit de verf kunnen komen.
In het uitgevoerde onderzoek moesten alle respondenten op een door een sociooloog geconcipieerde vraagstelling antwoorden, hetgeen verschillen in verwachte ontwikkelingen tussen deskundigheidssectoren geminimaliseerd kan hebben. Daartegenover staat, dat met behulp van een meer kwalitatieve methode uiterst moeilijk generaliserende uitspraken verkregen worden.
Het kan zijn, dat in de uitgangspunten van het door ons uitgevoerde onderzoek te veel gewicht gehecht is aan de mening van deskundigen. Critici zullen tegenwerpen, dat de verwachtingen van de gewone Nederlander van evenveel belang zijn om zicht op toekomstige ontwikkelingen te verkrijgen. In hoeverre de verwachtingen van deskundigen verschillen van die van de gewone Nederlander kan alleen worden nagegaan door dit onderzoek te herhalen onder een representatieve steekproef van Nederlanders van achttien of eenentwintig jaar en ouder. Een moeilijk punt hierbij is de nogal abstracte vraagstelling in met name de tweede ronde. Overwogen zou kunnen worden of voor het genoemde doel beantwoording van de eerste vragenlijst niet reeds voldoende gegevens zou opleveren.

9.3 De betekenis van de resultaten

De betekenis van de verwachte gezinstypen a, b en f ligt hierin dat, indien zich geen onvoorziene, ingrijpende gebeurtenissen voordoen, de door de deskundigen verwachte ontwikkelingen waarschijnlijk enigszins een beeld van de werkelijke toekomst geven, zoals in de voorgaande paragraaf is toegelicht. Aan de door de deskundigen *verwachte ontwikkelingen* kan een *meer algemene maatschappelijke geldigheid* worden toegekend. Dit betekent dat, afgezien van onvoorziene ontwikkelingen, de gezinstypen a, b en f zich waarschijnlijk in de komende periode tot 1990 zullen voordoen, waarbij het type b de meeste toekomstkansen zou hebben.
De betekenis van de wenselijk geachte gezinstypen p, s en t is echter een andere. Aan de door de respondenten (zij mogen dan deskundigen zijn) *gewenste ontwikkelingen* kan *geen algemene maatschappelijke geldigheid* worden toegekend. Het zijn slechts combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin, die door deze groep respondenten wenselijk worden geacht. Dit blijkt uit het feit, dat de door de respondenten wenselijk geachte gezinstypen, in tegenstelling tot de door hen verwachte typen, duidelijk samenhangen met hun persoonlijke waardenoriëntatie. Dat wil zeggen, dat een andere groep respondenten met andere waarden en normen, niet dezelfde gezinstypen gewenst zou hebben.
Niettemin is het relevant om de inhoud van de door de deskundigen gewenste combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer te kennen. De deskundigen nemen vaak posities in de samenleving in, waarin zij door beleidsadvisering, -voorbereiding of -uitvoering en in de opinievorming relatief sterk mede richting geven aan toekomstige ontwikkelingen. Hierin kunnen hun eigen wensbeelden een aanmerkelijke rol spelen, zonder dat zij zich dat overigens bewust behoeven te zijn. Daarnaast kunnen de door de deskundigen gewenste gezinstypen p, s en t een uitgangspunt vormen voor een breed maatschappelijke bezinning over wenselijke ontwikkelingen in de primaire levenssfeer. Met VAN PEURSEN zijn we van mening, dat een bezinning op wenselijke naast verwachte gezinstypen van belang is om zicht te krijgen op het 'ontoelaatbare' in de huidige constellatie.[220] Door afstand te nemen tot de huidige verwachte werkelijkheid kan inventiviteit verkregen worden om een ongewenste situatie straks te vermijden.
Naast het al of niet voorspellend karakter van verwachte en gewenste gezinstypen, ligt de betekenis van deze gezinstypen in het zicht krijgen op de samenhang van verschillende, zich gelijktijdig voordoende ontwikkelingen op het terrein van huwelijk en gezin. Het gaat in deze studie niet zozeer om concrete

resultaten met betrekking tot één bepaald aspect van huwelijk en gezin, maar om een globaal inzicht in de vele zich gelijktijdig voordoende ontwikkelingen op dit terrein. Deze complexiteit nu blijkt gereduceerd te kunnen worden tot zeven verwachte en vijf gewenste ontwikkelingen.
Eén van deze dimensies bijvoorbeeld doet zien, dat de rolverdeling tussen man en vrouw nauw verweven is met de taakverdeling tussen gezin en instellingen buiten het gezin. Over de rolverdeling tussen man en vrouw kan, blijkens dit onderzoek, nauwelijks gesproken worden zonder de taakverdeling tussen het gezin en instellingen buiten het gezin erbij te betrekken.
Verder is naar voren gekomen, dat in de verwachte en de gewenste ontwikkelingen vergelijkbare structuren zijn aan te brengen. De vijf bouwstenen van de gewenste ontwikkelingen komen nagenoeg overeen met vijf van de zeven bouwstenen van de verwachte ontwikkelingen. Hierdoor is in principe een vergelijking van verwachte en gewenste combinaties van ontwikkelingen (gezinstypen) mogelijk.
Er zijn nog enkele andere resultaten van dit onderzoek van belang. Zo is de bevinding, dat de verwachte gezinstypen waarschijnlijk niet beïnvloed worden door de soort deskundigheid der respondenten niet zonder betekenis. Allereerst zal tegengeworpen kunnen worden, dat in de verwerking van het materiaal nuanceringen van de gegevens verloren zijn gegaan, waardoor een eventuele invloed niet naar voren is gekomen. Echter de wel gevonden invloed van de soort deskundigheid der respondenten op de door hen gewenste gezinstypen, die op analoge wijze geconstrueerd zijn, ondersteunt deze veronderstelling niet. De eerdergenoemde conclusie wordt hiermee juist versterkt. Hoewel nader onderzoek vereist is om deze conclusie te bevestigen (de aantallen respondenten met een bepaalde deskundigheid waren in ons onderzoek slechts gering), vormt deze bevinding een aanwijzing dat de breed samengestelde deskundigheid van de respondenten wel eens niet van essentieel belang kan zijn voor de aard van de verwachte gezinstypen.
Verder kan het in dit onderzoek gehanteerde en nogal strak doorgevoerde onderscheid tussen verwachte en gewenste ontwikkelingen als zinvol worden beschouwd. Ten eerste omdat er een duidelijk verschil tussen verwachte en gewenste ontwikkelingen is gevonden. Dit verschil vormt een aanwijzing dat het element van 'wishful thinking' ten aanzien van de verwachte ontwikkelingen een geringe rol speelt. De respondenten konden hun 'wishful thinking' immers in de door hen gewenste ontwikkelingen expliciet onder woorden brengen. Deze conclusie versterkt het vermoeden, dat de geuite verwachtingen logisch en empirisch in plaats van ideologisch zijn gefundeerd. In de tweede plaats wordt het gehanteerde onderscheid tussen verwachte en gewenste ontwikkelingen zinvol geacht, omdat er aan-

wijzingen bestaan, dat de samenstelling van de groep respondenten (naar deskundigheidssector, waardenoriëntatie, leeftijd, sekse en burgerlijke staat) nauwelijks van invloed is op de door hen verwachte, maar des te meer op de door hen gewenste combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. De gewenste gezinstypen blijken daarmee een veel betrekkelijker karakter te hebben dan de verwachte typen.

Een bespreking van de betekenis van de resultaten van het onderzoek zou onvolledig zijn, als niet ingegaan wordt op de vraag in hoeverre en zo ja, welke beleidsmaatregelen aan de verwachte en gewenste gezinstypen ontleend kunnen worden. Suggesties voor beleidsmaatregelen zijn af te leiden uit die elementen van de verwachte gezinstypen, waarover (nagenoeg) consensus tussen de respondenten bestaat.
De vrijwel unaniem verwachte toename van andere samenlevingsvormen maakt voor de beleidsvoerders de vraag aangaande maatschappelijke erkenning en zekere juridische regelingen voor deze andere leefvormen tot een vraag van grotere dringendheid. Zouden rechten en plichten van leden van deze leefvormen niet evenzeer wettelijk vastgelegd moeten kunnen worden als die van huwelijkspartners (bijvoorbeeld met betrekking tot het eigendoms- en het erfrecht)? Maatschappelijke erkenning zou verder plaats kunnen vinden door in overheidsregelingen en in regelingen van particuliere instellingen deze andere leefvormen zo veel mogelijk gelijk te stellen aan het huwelijk (bijvoorbeeld op het terrein van de huisvesting, in het verzekeringswezen en met betrekking tot diverse tarievenkortingen).
De eveneens bijna unaniem verwachte flexibeler rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en instellingen buiten het gezin vormt een andere hint aan het adres van de beleidsinstanties. Zij betekent bijvoorbeeld, dat het uitbreiden van de mogelijkheden van kinderopvang onder het oog dient te worden gezien, daarbij aandacht schenkend aan de bereikbaarheid van deze instellingen voor achtergestelde groepen en in perifere gebieden van ons land. Een ander punt is in dit verband dat in opvoeding, onderwijs en vorming de rolopvattingen van jongens en meisjes niet op sekse, maar op eigen mogelijkheden en behoeften gebaseerd dienen te worden, wil de flexibeler rol- en taakverdeling onder zo min mogelijk frustratie der betrokkenen verwezenlijkt worden. Verdient het hierbij geen overweging speciale aandacht te richten op de groep jongeren, die lager beroepsonderwijs volgt? Voorts kan in dit kader bepleit worden om het vak huishoudkunde als verplicht vak in het leerplan van het algemeen vormend onderwijs op te nemen, zodat zowel jongens als meisjes kennis opdoen over de verzorging in de dagelijkse leefsfeer.

Verder wordt algemeen een afname van de gezinsgrootte verwacht. Deze verwachte ontwikkeling verwijst opnieuw naar de behoefte aan uitbreiding en toegankelijk maken van kindercentra uit pedagogische overwegingen, namelijk een optimale ontplooiing van het kind. De verwachte afname van de gezinsgrootte betekent dat voorlopig geen stijging van het geboortencijfer wordt voorzien. Voor de planning op verschillende maatschappelijke terreinen, zoals onderwijs en ruimtelijke ordening, kan dit een aanwijzing zijn, die na eventuele nadere toetsing, gericht op verdere detaillering, in de overleggingen wordt betrokken.
De verwachte vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie suggereert de noodzaak van aandacht voor de vormgeving van de menselijke behoefte aan intimiteit in voorlichtings- en bewustwordingsprogramma's van scholen, kerken en vormingscentra. Wordt intimiteit verkregen als resultaat van diverse relaties van uiteenlopende aard met verschillende personen of wordt intimiteit uiteindelijk in één bijzondere relatie gevonden? Afhankelijk van de waardenoriëntatie van de organiserende instelling zal het accent in de beantwoording van deze vraag waarschijnlijk anders worden gelegd, maar voor het beleid is de man-vrouw relatie in ieder geval een toenemend belangrijk punt.

De elementen romantisch huwelijksbeeld en dagelijkse verzorging, waarvoor zowel ontwikkelingen in de ene als in de andere richting verwacht worden, vormen aanknopingspunten voor het bijsturen van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. Een bezinning in breed maatschappelijke kring op de wenselijke ontwikkelingen ten aanzien van deze elementen is van belang. Overigens lijkt een breed maatschappelijke bezinning over de wenselijke ontwikkelingen in de gehele primaire levenssfeer nodig, om te komen tot een aantal wensbeelden, die gedragen worden door zo veel mogelijk groeperingen der bevolking. De in dit onderzoek geconstrueerde wenselijke gezinstypen zouden als hulpmiddel in een dergelijke bezinning en discussie kunnen worden gebruikt.
De aldus verkregen, relatief veelvuldig wenselijk geachte gezinstypen kunnen worden vergeleken met de meest verwachte gezinstypen. Een dergelijke vergelijking zou toekomstige knelpunten doen zien, waarop door het beleid kan worden ingespeeld.
Gesteld dat de drie gezinstypen p, s en t (die naar onze mening trouwens voor verschillende maatschappelijke groeperingen als wenselijk type aanvaardbaar zijn) de drie meest onderschreven wensbeelden zouden zijn, dan doen zich in de nabije toekomst waarschijnlijk een aantal discrepanties tussen gewenste en verwachte ontwikkelingen voor. Deze betreffen dan de exclusiviteit van de man-vrouw

relatie en in mindere mate de gezinsgrootte. Dit zou betekenen, dat aandacht van de hulpverlening in met name de eerstelijnsvoorzieningen (algemeen maatschappelijk werk, huisartsen, pastores, gezinszorg) nog meer gericht zou moeten worden op de man-vrouwrelatie-problematiek. Adequate toerusting van alle hulpverleners (bijvoorbeeld vaardigheden met gezinstherapie) op dit punt zou een eerste vereiste zijn. Naast directe is dan ook preventieve hulpverlening geboden, waarbij gedacht kan worden aan diverse relatietrainingen (bijvoorbeeld marriage encounter[221]).
Met nadruk wordt nog eens gewezen op het voorwaardelijk karakter van beide laatste suggesties. De vergelijking tussen de in deze studie verwachte en de in deze studie gewenste gezinstypen is slechts als voorbeeld nader uitgewerkt. De genoemde suggesties krijgen pas algemeen maatschappelijke geldigheid, wanneer de door onze respondentengroep gewenste gezinstypen door brede groeperingen der bevolking onderschreven zouden worden.

Er kunnen nogal wat kanttekeningen bij het verrichte onderzoek gemaakt worden, die nauw verband houden met het kwantificerende karakter van de methode (generaliserend, strevend naar kwantificeerbare antwoorden, minder aandacht voor kwalitatieve antwoorden). Dit neemt niet weg, dat met dit onderzoek inzichten verworven zijn, waarvan het nog maar een vraag is of die ook met andere onderzoeksmethoden verkregen zouden zijn. Het gaat hierbij om de volgende bevindingen:

1. Er bestaat meestal geen consensus tussen de deskundigen inzake de toekomstverwachtingen ten aanzien van de onderzochte 69 aspecten van huwelijk en gezin. Ten aanzien van een klein deel der aspecten (tien) is er echter sprake van een relatief grote meningsovereenstemming tussen de deskundigen, hetgeen betekent dat ten aanzien van deze aspecten met meer zekerheid een uitspraak over een toekomstige ontwikkeling gedaan kan worden. Deze uitspraken variëren van 'geslachtsgemeenschap tussen een man en een vrouw, die binnenkort met elkaar trouwen zal meer worden aanvaard' tot 'het deelnemen aan maatschappelijke activiteiten in de vrijwillige sfeer zal toenemen' (zie pag. 89). De meningsovereenstemming tussen de respondenten is doorgaans groter ten aanzien van de verwachte dan ten aanzien van de gewenste ontwikkelingen. Dit betekent, dat er over de gewenste ontwikkelingen meestal meer uiteenlopend gedacht wordt dan over de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin.
2. De complexiteit van verwachte en van gewenste ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin kan gereduceerd worden tot respectievelijk zeven verwachte

en vijf gewenste dimensies. Het zijn: andere samenlevingsvormen, romantisch huwelijksbeeld, exclusiviteit van de man-vrouw relatie, rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving, gezinsgrootte, dagelijkse verzorging en vrijetijdsbesteding. De elementen romantisch huwelijksbeeld en dagelijkse verzorging gelden alleen voor de verwachte en niet voor de gewenste ontwikkelingen.

3. Het merendeel der respondenten verwacht uiteindelijk tezamen drie verschillende combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin (gezinstypen a, b en f), die onderling uiteenlopen in de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van het RHB en de DV. Aan deze door deskundigen verwachte gezinstypen kan een meer algemene maatschappelijke geldigheid worden toegekend.
4. Het merendeel van de respondenten vindt tezamen ook drie verschillende combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin wenselijk (gezinstypen p, s en t). Deze combinaties verschillen onderling in de wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien van de E en de GG. Hoewel de door deskundigen gewenste gezinstypen een beperkter betekenis hebben dan de door hen verwachte gezinstypen, is het toch relevant om de inhoud van de door hen wenselijk geachte ontwikkelingen te kennen. De deskundigen bekleden namelijk posities in de samenleving, waarin zij mede richting geven aan toekomstige ontwikkelingen. Daarnaast wordt zicht gekregen op mogelijke wenselijke ontwikkelingen.
5. Het in dit onderzoek stringent gehanteerde onderscheid tussen verwachte en gewenste ontwikkelingen is als zinvol te beschouwen, omdat verwachte en gewenste ontwikkelingen doorgaans blijken te verschillen. Met dit onderscheid komt ook naar voren dat de door de deskundigen wenselijk geachte gezinstypen een betrekkelijker waarde hebben dan de door hen verwachte gezinstypen.
6. Er zijn aanwijzingen verkregen, dat de soort deskundigheid der respondenten niet een zodanig sterke invloed heeft op de door hen verwachte ontwikkelingen als aanvankelijk werd verondersteld.
7. Het kan zijn, dat er in de komende vijftien jaar een discrepantie ontstaat tussen de verwachte en de wenselijk geachte gezinstypen, indien de door de deskundigen gewenste ontwikkelingen gedragen blijken te worden door brede lagen der bevolking.

Verschillende van deze conclusies vragen om nader onderzoek, waarvoor in deze epiloog reeds verschillende suggesties zijn gedaan. Ter recapitulatie vermelden

we ze hier beknopt, in een overigens willekeurige volgorde:

- Onderzoek onder grotere aantallen respondenten per deskundigheidssector, om de invloed van de soort deskundigheid der respondenten op de door hen verwachte gezinstypen beter na te kunnen gaan. In het algemeen zijn grotere aantallen respondenten nodig om causale relaties tussen verwachte (c.q. gewenste) gezinstypen en verwachte (c.q. gewenste) maatschappelijke ontwikkelingen op te kunnen sporen (m.b.v. multivariate analyses).
- Onderzoek, waarin aandacht wordt besteed aan de sociale stratificatie met betrekking tot huwelijk en gezin in de toekomst.
- Onderzoek, gericht op verdere concretisering van de toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin.
- Onderzoek naar de toekomstverwachtingen van een controlegroep respondenten, die representatief is voor de Nederlandse bevolking van achttien of eenentwintig jaar en ouder.
- Een secundaire inhoudsanalyse van de antwoorden op de open vragen uit de eerste vragenronde om meer zicht te krijgen op de maatschappelijke achtergrond van de verwachte ontwikkelingen.
- Een bezinning in breed maatschappelijke kring op de wenselijke ontwikkelingen ten aanzien van primaire leefverbanden. Deze suggestie is gebaseerd op de laatste van de hierboven genoemde conclusies en is eerder een aanbeveling, resulterend uit dit onderzoek dan een suggestie voor nader onderzoek. Alleen wensbeelden, die onderschreven worden door brede maatschappelijke groeperingen kunnen in principe vergeleken worden met verwachte beelden, die een meer algemene maatschappelijke geldigheid hebben. Een dergelijke vergelijking kan in beleidsmatig opzicht zeer relevante inzichten bieden.

9.4 Worden de verwachte gezinstypen gerealiseerd?

Aan het slot van deze epiloog wordt ingegaan op de vraag, in hoeverre zich aan de vooravond van de jaren tachtig iets aftekent van de, op basis van gegevens uit 1976, verwachte gezinstypen voor de periode omstreeks 1990. De verwerking van de gegevens en de rapportage ervan was een tijdrovende zaak, mede omdat de onderzoekster vanaf 1976 niet meer full-time met het project bezig was. De vraag doet zich dan voor in hoeverre zich in de periode tussen de verzameling van de gegevens en de definitieve rapportage van het onderzoek ontwikkelingen hebben voorgedaan, die de op eerdere informatie gebaseerde verwachtingen als achterhaald bestempelen of die juist wijzen in de richting van de verkregen verwachtingen.
Voor de beantwoording van deze vraag worden gegevens uit recent (na 1976) verschenen publicaties geraadpleegd en wordt aandacht besteed aan signalen uit de samenleving. Achtereenvolgens wordt ingegaan op de onderscheiden elementen van de verwachte gezinstypen a, b en f. In dit kader wordt alleen aandacht besteed aan de door de deskundigen verwachte gezinstypen, omdat aan hun verwachtingen een bredere maatschappelijke geldigheid kan worden toegekend en deze - onder bepaalde voorwaarden - enig zicht op toekomstige ontwikkelingen geven, waarvoor het zinvol is om na te gaan in hoeverre deze gerealiseerd lijken te worden. Dit is niet het geval voor de door de deskundigen gewenste ontwikkelingen, omdat hieraan geen bredere betekenis kan worden toegekend.

Andere samenlevingsvormen, die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin (ASL)

In alle drie gezinstypen wordt een toename van andere samenlevingsvormen verwacht. Het gaat daarbij om leefvormen, die gekenmerkt zijn door een min of meer vaste relatie tussen twee mensen, waarbij kinderen geen deel uitmaken van dit leefverband (samenwonen van jongeren, samenwonen van ouderen, samenwonen van homofielen e.a.).
Er zijn nauwelijks exacte kwantitatieve gegevens beschikbaar over het aantal andere samenlevingsvormen. DE HOND schat, op basis van een onderzoek in 111 gemeenten, dat het aandeel ongehuwd samenwonenden op dit moment 7% van alle huishoudens omvat. Dit percentage zal, volgens deze auteur, nog sterk toenemen en in het jaar 2000 35% bedragen.[222] FRINKING en VAN POPPEL schrijven in 1979 over de opkomst van het samenwonen van ongehuwden als "een ontwikkeling die niet langer als een marginaal verschijnsel beschouwd kan worden ...".[223]

Zij schatten de omvang van het samenwonen van jongeren in 1976 op gemiddeld 13% van de leeftijdscategorie, waarin het verschijnsel voorkomt.[224] Niet alleen het samenwonen van jongeren, maar ook het samenwonen van ouderen is niet langer een marginaal verschijnsel. Vanaf 1972 zien we namelijk een daling van de hertrouwintensiteit van gescheidenen, die, aldus FRINKING en VAN POPPEL, in verband staat met het opkomen van het samenwonen als prelude tot of als alternatief van de huwelijkse staat.[225]
Naast het samenwonen lijkt het bewust alleenstaan als nieuwe leefstijl in omvang toe te nemen. Het gaat daarbij om mensen, die het alleenstaan bewust als leefvorm kiezen, waarvoor hun onafhankelijkheid en de mogelijkheid van erotische en sociale contacten met meerdere personen kenmerkend zijn (de 'nieuwe vrijgezellen').[226]

Romantisch huwelijksbeeld (RHB)

De meeste respondenten verwachten een verzwakking van het RHB (gezinstypen b en f), terwijl een minderheid daarentegen een versterking van het RHB verwacht (type a).
Betrouwbare gegevens over romantische opvattingen of hoge verwachtingen ten aanzien van huwelijk en gezin (en ten aanzien van primaire relaties in het algemeen) zijn slechts door middel van speciaal op deze vraag gericht onderzoek te verkrijgen. Aangezien - voor zover ons bekend - dergelijk onderzoek recentelijk niet verricht is, worden enige andere informatiebronnen geraadpleegd.
Een sterk RHB lijkt vooralsnog niet tot het verleden te behoren: 'nieuwe vrijgezellen' zijn, volgens VUIJSJE, o.a. ook te omschrijven als de super-romantischen onder de alleenstaanden, degenen die zich richten naar het ideaal van de Grote Liefde. Samenwonen? Alleen als de relatie perfect is. Intussen gaan ze erotische relaties aan, die doorgaans meer zijn dan een kortstondige seksuele affaire, maar minder dan de Grote Liefde.[227]
In de door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) uitgebrachte toekomstverkenning voor Nederland "De komende vijfentwintig jaar" (1977), wordt ervan uitgegaan, dat men op grond van de koesteringsfunctie hoge verwachtingen aan huwelijk en gezin zal stellen.[228] Het niet realiseren van deze verwachtingen zal tot spanningen en problemen leiden, o.a. tot uiting komend in een toenemend aantal echtscheidingen. Hierin toont het toekomstbeeld van de WRR overeenkomsten met het door ons ontwikkelde gezinstype a. Deze bedoelde combinatie van ontwikkelingen in de primaire leefsfeer is gekenmerkt door een ver-

sterking van het RHB en een verzwakking van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie, welke mede door een onvermogen om aan de hoge verwachtingen te voldoen zou ontstaan (zie pag. 112, 113).

Exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E)

In alle drie gezinstypen wordt een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie verwacht. De leefstijl van de 'nieuwe vrijgezellen' is een treffende illustratie van een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie: het onderhouden van verschillende 'los-vast'verhoudingen tegelijkertijd blijkt hen goed te bevallen.
Onderzoek van BUUNK leert, dat in 1976/1977 22% van 250 ondervraagde gehuwden en samenwonenden het afgelopen jaar wel eens met een derde geslachtsgemeenschap had gehad. Ook flirten (54%), verliefdheden (30%), vrijen (36%) en een langdurige seksuele verhouding (15%) waren regelmatig voorgekomen.[229] Hoewel de verschillende maatschappelijke groeperingen (naar leeftijd, opleiding en religieuze binding) in de steekproef aanwezig zijn, mag deze niet representatief voor de Nederlandse bevolking geacht worden. Waarschijnlijk zijn de gemiddelde opvattingen en gedragingen wat conservatiever, aldus deze auteur. Niettemin vormen deze cijfers een aanwijzing voor een ontwikkeling in de richting van een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie.

Rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving (RMVGS)

In alle drie combinaties van ontwikkelingen in de primaire levenssfeer wordt een flexibeler rol- en taakverdeling verwacht. De motivering van de deskundigen houdt verband met een door hen verwachte voortgaande emancipatie van de vrouw (vgl. Paragraaf 7.4.3.). Een indicator voor deze emancipatie is het aandeel vrouwen, dat werkzaamheden buitenshuis verricht. Bedroeg het percentage 15-65 jarige vrouwen dat deelneemt aan beroepsarbeid in 1971 29%, in 1977 is dit percentage gestegen tot 33,2%[230], terwijl in 1978 37% van alle vrouwen van 18-65 jaar werkzaamheden buitenshuis heeft (waarvoor 91% van hen betaald wordt).[231] Bovendien denkt 12% van deze vrouwen binnen vijf jaar werkzaamheden buitenshuis te gaan verrichten. Deze gegevens vormen een aanwijzing dat vrouwen in toenemende mate activiteiten buiten de haar traditioneel toebedeelde gezinsrol vervullen, maar geven geen inzicht in de veranderingen in rolverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving.

Het geciteerde onderzoek "Vrouw '78" leert wel, dat twee derde van de ondervraagde vrouwen het tempo van verandering in taakverdeling in het gezin niet te vlug en niet te langzaam, maar juist goed vindt. Nadere gegevens over het hoe en wat van het tempo van verandering ontbreken helaas in het genoemde onderzoek.
Met betrekking tot de taakverdeling tussen gezin en instellingen buiten het gezin kan worden opgemerkt, dat het aantal kindercentra over heel Nederland de laatste jaren is toegenomen. In 1975 waren er 5,4 kindercentra per 1.000 2-3 jarigen, terwijl dit relatieve aantal in 1977 is toegenomen tot 7,2[232], hetgeen waarschijnlijk impliceert dat meer kinderen een kindercentrum zijn gaan bezoeken.
In de algemene toekomstverkenning van de WRR worden voor de komende 25 jaar twee varianten uitgewerkt (A en B), die op het terrein van huwelijk en gezin met betrekking tot de rolverdeling tussen man en vrouw onderling verschillen.[233]
Variant A impliceert geen drastische verandering in rolverdeling tussen man en vrouw binnen het huwelijk, maar delegatie van veel taken aan professionele instellingen (kindercentra, school, professionele dienst- en hulpverlening).
Volgens variant B daarentegen zal in toenemende mate, vanaf de huwbare generatie van 1980, een verandering optreden in de rolverdeling tussen man en vrouw in het huwelijk. Mannen zullen gelijkelijk deelnemen aan de gezinstaken, hetgeen mogelijk wordt omdat mannen meer deeltijdarbeid gaan verrichten. In deze variant is er minder dan in de voorgaande sprake van delegatie van taken naar professionele instellingen. Door samenspel van buurtgenoten en een groter accent op de woonomgeving zal getracht worden in de onderlinge dienst- en hulpverlening te voorzien.
Beide varianten A en B zijn een nadere concretisering van de verwachte rol- en taakverdeling in de door ons ontwikkelde gezinstypen. In variant A ligt het accent meer bij de taakverdeling tussen gezin en samenleving, terwijl in variant B de rolverdeling tussen man en vrouw sterker benadrukt wordt.
Hoewel de in de WRR studie op dit punt verwachte ontwikkelingen concreter van aard zijn, komen ze in grote lijnen wel overeen met de door 'onze' deskundigen verwachte flexibeler rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving.

Gezinsgrootte (GG)

In alle drie gezinstypen wordt een kleinere gezinsomvang verwacht. De recente ontwikkelingen wijzen ook in deze richting. Was het aantal geboorten per 1.000

der gemiddelde bevolking in 1976 12,9, in 1977 bedroeg dit aantal 12,5, terwijl dit aantal in 1978 waarschijnlijk eveneens 12,5 bedraagt.[234)]

Dagelijkse verzorging der huisgenoten (DV)

Ten aanzien van de verwachte ontwikkelingen inzake de dagelijkse verzorging lopen de meningen der deskundigen uiteen. De meeste deskundigen verwachten een afname van de DV (typen a en b), terwijl een minderheid op dit punt een toename verwacht (type f). Het gaat bij het element DV om de omvang van de dagelijkse verzorging en niet zozeer om de eraan ontleende voldoening. Het gegeven, dat de laatste tien jaar over het algemeen het gevoel van voldoening, dat huishoudelijk werk geeft, is afgenomen[235)], werpt geen licht op de omvang van de dagelijkse verzorging der huisgenoten. Het is bovendien de vraag wat in dergelijk onderzoek door de respondenten onder huishoudelijk werk is verstaan: een aantal regelmatig terugkerende schoonmaakactiviteiten (afwassen, stof afnemen, dweilen e.a.) of het geheel van verzorgende arbeid, inclusief een gezondheidskundige, een creatieve en een sfeerscheppende component.
In de WRR studie wordt voor de komende vijfentwintig jaar in variant A een vermindering van de onderlinge dienstverlening (verzorging van kinderen, verpleging van zieken, herstellen van kleding e.a.) verwacht. Er zal, volgens deze variant, meer een beroep op commerciële en sociale diensten worden gedaan.[236)] Dit beeld komt overeen met de verwachte afname van de DV in de gezinstypen a en b.
In variant B wordt de komende vijfentwintig jaar een intensivering van de relaties in de woonomgeving verwacht, hetgeen o.a. zal leiden tot gemeenschappelijke voorzieningen voor onderlinge hulpverlening.[237)] Deze ontwikkeling komt meer overeen met ons gezinstype f, waarin zowel een toename van de DV als een toename van de VT wordt verwacht. Daarmee zijn we bij het laatste element van de complexen van verwachte ontwikkelingen aangeland.

Non-profit vrijetijdsbesteding (VT)

In alle drie combinaties van ontwikkelingen wordt door de deskundigen een toename van de vrijetijdsbesteding, die niet op direct eigen financieel gewin gericht is, verwacht. De omvang van het vrijwilligerswerk is in de tweede helft van de jaren zeventig niet te verwaarlozen: in 1977 was 10% van de Nederlanders vanaf 15 jaar als vrijwilliger betrokken bij burenhulp, bejaardenhulp of gehan-

dicaptenzorg, 2% in de politiek en 3% in beroeps-, stand- of vakorganisatie. Ook de sport kent een respectabel aandeel vrijwilligers (9%), waarbij echter de grens tussen vrijwilliger en beoefenaar/deelnemer vaag is.[238] Daarnaast zijn ook in de kerken talloze vrijwilligers actief. Onderzoek van SCHOLTEN in 1977 over de vrijwilligersarbeid in hervormde gemeenten wijst uit, dat 5% van de leden der Nederlands Hervormde Kerk als vrijwilliger actief is in het kerkelijk werk. Absoluut zijn dat alleen binnen de Nederlands Hervormde Kerk 110.000 personen.[239]
Naast deze kwantitatieve gegevens zijn er signalen in de samenleving, die wijzen op een toename van de non-profit vrijetijdsbesteding. In 1979 is verkorting van de werktijd een van de issues in de onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers over de vaststelling van c.a.o.'s. Al worden hierbij meestentijds (nog) geen verkorting van de werkweek, maar mogelijkheden tot vervroegde pensionering en meer vakantiedagen overeengekomen, het feit dat er over werktijdverkorting gesproken wordt, vormt een teken aan de wand. Evenals de resolutie van het congres van de Partij van de Arbeid uit april 1979, waarin het congres zich in principe uitspreekt voor een vijf-urige werkdag. Verder zijn er momenteel op verschillende terreinen van het welzijnswerk discussies gaande over het inschakelen van vrijwilligers, al worden deze discussies mede onder druk van de subsidiegever gevoerd en vormen de eventuele disfunctionele aspecten voor de emancipatie van de vrouw en voor de kwaliteit van de hulpverlening obstakels erbij.
Daarnaast is het aantal (sta)caravans, boten en tweede woningen toegenomen, hetgeen een aanwijzing kan vormen voor een toename van de vrijetijdsbesteding in het kader van het primaire leefverband.

Concluderend kan gezegd worden dat, met behulp van de beschikbare gegevens, voor elk van de elementen van de verwachte gezinstypen a, b en f meer of minder duidelijke aanwijzingen verkregen zijn, dat de ontwikkeling zich in de verwachte richting voordoet of kan voordoen. Vooralsnog lijken alle drie verwachte combinaties van ontwikkelingen toekomstkansen te hebben, waarbij de indruk bestaat dat de realisering afhangt van ontwikkelingen in de omringende samenleving. Overigens sluiten de drie verschillende gezinstypen elkaar niet uit, zodat het ook denkbaar is dat de onderscheiden typen naast elkaar in de samenleving zullen voorkomen.
Gezien het abstracte karakter van de verwachte gezinstypen en de schaarste aan, op onderzoek gebaseerde, gegevens over de ontwikkelingen vanaf 1976 tot medio

1979, kan deze gevolgtrekking niet meer dan een voorlopige zijn.

SAMENVATTING

Deze studie omvat het verslag van een onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin.
Aanleiding tot dit onderzoek vormen de tamelijk revolutionaire veranderingen, die zich in Nederland vanaf ongeveer 1965 op het terrein van huwelijk en gezin hebben voorgedaan (Hoofdstuk 1). Een beknopt overzicht van de geschiedenis van huwelijk en gezin laat zien, dat de verschijningsvorm en de functies van deze institutie in de loop van de tijd aan verandering onderhevig zijn. Onderzoek van de wetenschappelijke toekomstliteratuur over dit onderwerp leert, dat er behoefte bestaat aan gefundeerd onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen met betrekking tot huwelijk en gezin als geheel (Hoofdstuk 2).
Als methode om zicht te krijgen op de toekomst van huwelijk en gezin is gekozen voor het raadplegen van deskundigen, een methode die geïnspireerd is door de in het toekomstonderzoek ontwikkelde Delphi methode. Alvorens op het onderzoekthema in te gaan, worden de mogelijkheden en de beperkingen van toekomstonderzoek besproken, waarbij speciale aandacht wordt besteed aan de Delphi methode (Hoofdstuk 4).
De probleemstelling van het door ons verrichte onderzoek luidt als volgt: (Hoofdstuk 3)

1. Welke ontwikkelingen verwachten de geselecteerde deskundigen ten aanzien van huwelijk en gezin in de eerstkomende vijftien jaar (d.i. tot ca. 1990)?
2. Welke factoren zijn volgens hen van invloed op de ontwikkelingen rond huwelijk en gezin?
3. Welke ontwikkelingen achten de deskundigen maatschappelijk wenselijk ten aanzien van huwelijk en gezin in de eerstkomende vijftien jaar (d.i. tot ca. 1990)?
4. In welke mate spelen de deskundigheidssector en de persoonlijke waardenoriëntatie van de deskundigen een rol ten aanzien van de door hen verwachte en wenselijk geachte ontwikkelingen?

Het begrip 'deskundigen' is in dit onderzoek ruim gedefinieerd, namelijk als personen die, gezien hun publicaties, hun werkkring of anderszins, beroepsmatig sterk betrokken zijn bij huwelijk en gezin. De deskundigen zijn in twee ronden

geraadpleegd, beide keren met behulp van een schriftelijke vragenlijst. De toeleg hierbij is om in de tweede ronde te komen tot een verdiepen en aanscherpen van de resultaten uit de eerste ronde.
Aan de eerste vragenronde hebben 155 en aan de tweede ronde 126 respondenten deelgenomen uit vier maatschappelijke sectoren, te weten wetenschap, veld, beleid en opinievorming, en uit elf wetenschappelijke disciplines. De gegevens zijn verzameld in de periode eind 1975 tot begin 1977 (Hoofdstuk 5).

In de eerste vragenronde zijn de door de respondenten verwachte en de door hen gewenste ontwikkelingen van 69 aspecten van huwelijk en gezin verkregen. Het blijkt, dat er voor verreweg de meeste aspecten geen grote meningsovereenstemming bestaat tussen de respondenten over de te verwachten ontwikkelingen. Nog beperkter is onder hen de meningsovereenstemming aangaande de wenselijke ontwikkelingen (Hoofdstuk 6). Om door de bodem van verwachtingen en wensen heen het bos van 'de toekomst van huwelijk en gezin' te zien, zijn de resultaten van de eerste ronde geordend (m.b.v. een factoranalyse). Het geheel van verwachte ontwikkelingen kan worden weergegeven door de volgende zeven factoren: andere samenlevingsvormen, die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin (ASL); romantisch huwelijksbeeld (RHB); exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E); rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving (RMVGS); gezinsgrootte (GG); dagelijkse verzorging (DV); en non-profit vrijetijdsbesteding (VT). Deze factoren worden als bouwstenen van gezinstypen beschouwd, zodat de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin door een aantal - met behulp van de bouwstenen geconstrueerde - gezinstypen kunnen worden weergegeven. Gezinstypen zijn in deze studie: combinaties van ontwikkelingen in de intieme levenssfeer in de periode 1976 tot omstreeks 1990. De op basis van de eerste ronde geconstrueerde gezinstypen zijn in de tweede vragenronde ter beoordeling aan de respondenten voorgelegd.
Op analoge wijze zijn voor de wenselijke ontwikkelingen gezinstypen geconstrueerd, zij het dat de wenselijke ontwikkelingen door vijf factoren kunnen worden weergegeven, waarmee de gewenste gezinstypen gevormd worden door vijf bouwstenen. Dit zijn: andere samenlevingsvormen, die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin (ASL); exclusiviteit van de man-vrouw relatie (E); rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving (RMVGS); gezinsgrootte (GG); en non-profit vrijetijdsbesteding (VT).

Uit de tweede vragenronde komt naar voren dat het merendeel der respondenten

(66%) tezamen drie verschillende gezinstypen verwacht (Hoofdstuk 7). Het type b wordt door de helft der respondenten genoemd, terwijl de typen a en f door respectievelijk 6% en 10% der respondenten worden verwacht. De overige respondenten verwachten tezamen vijftien verschillende gezinstypen. De inhoud van de drie meest genoemde combinaties van ontwikkelingen wordt in het volgende overzicht schematisch weergegeven:

bouwstenen		gezinstypen			
		a	b	f	
Andere samenlevingsvormen	(ASL)	+	+	+	
Romantisch huwelijksbeeld	(RHB)	+	-	-	
Exclusiviteit m-v relatie	(E)	-	-	-	
Rol- en taakverdeling	(RMVGS)	+	+	+	
Gezinsgrootte	(GG)	-	-	-	
Dagelijkse verzorging	(DV)	-	-	+	
Vrijetijdsbesteding	(VT)	+	+	+	
percentage respondenten		6%	50%	10%	66%

+ = toenemen, versterken, meer uitwisselbaar worden
- = afnemen, verminderen, minder uitwisselbaar worden

Deze drie meest verwachte gezinstypen verschillen onderling in de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van het RHB en de DV. Ten aanzien van deze elementen lopen de verwachte ontwikkelingen het meest uiteen. Daarentegen stemmen vrijwel alle respondenten (98% en meer) overeen in de verwachting dat andere samenlevingsvormen naast het gezin meer zullen voorkomen en dat de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tussen gezin en samenleving flexibeler zal worden. Verder verwacht de overgrote meerderheid der respondenten (88% en meer). dat de non-profit vrijetijdsbesteding zal toenemen, dat de gezinsgrootte zal afnemen en dat de exclusiviteit van de man-vrouw relatie zal verminderen. De meningsovereenstemming op dit laatste punt is temeer opvallend, omdat na de eerste vragenronde de meningen van de respondenten hierover duidelijk uiteenliepen. Mogelijk is deze verschuiving in resultaten mede een gevolg van het verschil in vraagstelling van beide ronden (zie Bijlagen 1 en 2).
Na de presentatie van de meest verwachte gezinstypen, wordt aandacht besteed aan de inhoudelijke betekenis ervan aan de hand van wetenschappelijke publicaties van gezaghebbende auteurs.
Vervolgens is de invloed van enkele door de respondenten verwachte ontwikkelingen in de maatschappelijke context op de door hen verwachte gezinstypen onder-

zocht. Het betreft de volgende macro-ontwikkelingen: het abstract worden van de samenleving; de economische groei; de economische orde; de plaats van arbeid in de samenleving; en de invloed van kerk en godsdienst in de samenleving. Uit de analyse komen sterke aanwijzingen naar voren dat de verwachtingen ten aanzien van deze onderzochte macro-ontwikkelingen vrijwel niet van invloed zijn op de verwachte gezinstypen a, b en f. Daarnaast zijn er sterke aanwijzingen, dat eigenschappen der respondenten, met name hun opleiding, werkterrein, leeftijd en sekse, evenmin van invloed zijn op de door hen verwachte gezinstypen. Voorts blijkt de persoonlijke waardenoriëntatie der respondenten nauwelijks samen te hangen met de door hen verwachte combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin.
Meer informatie over de achtergrond van de verwachte gezinstypen a, b en f wordt verkregen uit de, in de eerste ronde, door de respondenten zelf gegeven antwoorden. Uit een bewerking van deze antwoorden komt naar voren, dat de drie meest verwachte combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin niet geheel los staan van, maar juist enigszins verweven zijn met de bredere maatschappelijke context.

Naast de verwachte zijn de wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin object van onderzoek (Hoofdstuk 8). Uiteengezet wordt dat, in tegenstelling tot de door de respondenten verwachte gezinstypen, de door hen gewenste gezinstypen nauwelijks een bredere maatschappelijke betekenis hebben. Niettemin is het relevant om de inhoud van de meest gewenste gezinstypen te kennen.
Het overgrote deel der respondenten (bijna 80%) vindt tezamen drie combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin wenselijk. Twee van deze drie gezinstypen worden elk door ongeveer evenveel respondenten gewenst (type p door 33% en type s door 38%), terwijl type t door 8% der respondenten wordt genoemd. De overige respondenten vinden tezamen tien verschillende gezinstypen wenselijk. De inhoud van de gezinstypen p, s en t wordt in het schema op de volgende bladzijde weergegeven.
De drie meest genoemde gezinstypen p, s en t verschillen onderling in de wenselijk geachte ontwikkelingen ten aanzien van de E en de GG. Ten aanzien van deze elementen lopen de door de respondenten gewenste ontwikkelingen het meest uiteen. Daarentegen zijn vrijwel alle respondenten (93% en meer) van mening dat andere samenlevingsvormen, die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin, moeten toenemen, dat de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw alsmede tus-

sen gezin en samenleving flexibeler moet worden en dat de non-profit vrijetijdsbesteding moet toenemen.

bouwstenen		gezinstypen			
		p	s	t	
Andere samenlevingsvormen	(ASL)	+	+	+	
Exclusiviteit m-v relatie	(E)	+	–	+	
Rol- en taakverdeling	(RMVGS)	+	+	+	
Gezinsgrootte	(G)	–	–	+	
Vrijetijdsbesteding	(VT)	+	+	+	
percentage respondenten		33%	38%	8%	79%

+ = toenemen, versterken, meer uitwisselbaar worden
– = afnemen, verminderen, minder uitwisselbaar worden

Vergeleken met de eerste ronde is de meningsovereenstemming ten aanzien van de gewenste ontwikkeling van de rol- en taakverdeling nogal opvallend. Hetzelfde geldt voor het uiteenlopen der meningen ten aanzien van de gewenste exclusiviteit van de man-vrouw relatie. Het is mogelijk, dat het verschil in vraagstelling van beide ronden wederom een rol speelt in deze verschuiving van resultaten (zie Bijlagen 1 en 2).
Na presentatie van de meest gewenste gezinstypen p, s en t, wordt eveneens ingegaan op de inhoudelijke betekenis van deze typen aan de hand van voornamelijk gezinssociologische literatuur.
Verder is getracht enig zicht te krijgen op de achtergrond van de door de respondenten meest gewenste gezinstypen p, s en t. Uit de analyse komen sterke aanwijzingen naar voren, dat de door de respondenten meest gewenste combinaties van ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin niet los staan van de door hen wenselijk geachte ontwikkelingen in de maatschappelijke context. Een van de meest duidelijke macro-factoren is de wenselijk geachte invloed van kerk en godsdienst in de samenleving. Een grotere invloed van kerk en godsdienst in de samenleving gaat samen met meer voorkeur voor de gezinstypen p en t, terwijl een afnemende invloed juist samengaat met een voorkeur voor het type s.
In deze samenhang zal een rol spelen, dat de invloed van kerk en godsdienst in de samenleving de waarde van een exclusieve relatie tussen man en vrouw versterkt en tegenwicht biedt aan krachten, die leiden tot een minimalisering van het kindertal.
Minder duidelijke macro-factoren in de voorkeur voor één der gewenste gezinstypen p, s en t zijn: de gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de plaats van

arbeid in de samenleving; de gewenste ontwikkelingen ten aanzien van de economische orde; en die ten aanzien van het voor het individu abstract worden van de samenleving.
Verder komt uit de analyse naar voren, dat, naast ontwikkelingen in de maatschappelijke context, de eigenschappen van de respondenten van invloed zijn op de door hen gewenste gezinstypen. De soort deskundigheid, de leeftijd en burgerlijke staat der respondenten spelen een rol in hun voorkeur voor één der typen p, s of t. Verder zijn de persoonlijke waarden der respondenten van invloed, waarbij het vooral blijkt te gaan om waarden op godsdienstig gebied. Godsdienstigheid leidt mogelijk tot een voorkeur voor versterking van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie en voor toename van de gezinsgrootte, waarbij in de godsdienstigheid wel onderscheid dient te worden gemaakt tussen z.g. traditionele en moderne godsdienstigheid.

Een vergelijking van de door de respondenten verwachte met de door hen gewenste gezinstypen heeft slechts beperkte betekenis, maar biedt meer inzicht in de verkregen resultaten. De vergelijking leert allereerst, dat er onder de respondenten meer consensus bestaat ten aanzien van de verwachte dan ten aanzien van de wenselijk geachte combinaties van ontwikkelingen rond en in huwelijk en gezin. De helft der respondenten verwacht namelijk één bepaald gezinstype (type b), terwijl in de gewenste ontwikkelingen de voorkeur in gelijke mate naar twee verschillende tupen uitgaat (typen p en s). Verder komt naar voren, dat de verschillen tussen verwachte en gewenste gezinstypen zich na de tweede ronde toespitsen op de exclusiviteit van de man-vrouw relatie en op de gezinsgrootte. Wanneer de door de deskundigen gewenste gezinstypen algemeen als wenselijk aanvaard zouden worden, dan kunnen zich in de toekomstige ontwikkelingen knelpunten voordoen ten aanzien van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie. In mindere mate kan dit dan ook gelden voor de toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van de gezinsgrootte. In tegenstelling hiermee worden dan ten aanzien van andere samenlevingsvormen, rol- en taakverdeling en vrijetijdsbesteding niet direct knelpunten voorzien.
Tenslotte levert de bedoelde vergelijking tussen verwachte en gewenste gezinstypen duidelijk aanwijzingen, dat het - in de opzet van dit onderzoek op theoretische overwegingen gebaseerde - onderscheid tussen verwachte en gewenste ontwikkelingen, ook empirisch te funderen is. Daarbij laat de vergelijking zien, dat de door de respondenten wenselijk geachte gezinstypen betrekkelijker zijn dan de door hen verwachte gezinstypen.

In de epiloog komt de waarde van het verrichte onderzoek aan de orde (Hoofdstuk 9). Eerst wordt ingegaan op de waarde van het onderzoek in methodologisch opzicht. Daarna wordt aandacht besteed aan de betekenis van de resultaten. Aan deze evaluatie worden enkele suggesties voor verder onderzoek ontleend. Tenslotte wordt nagegaan in hoeverre zich hier te lande, aan de vooravond van de jaren tachtig, reeds iets aftekent van de verwachte gezinstypen.

SUMMARY

This report investigates future trends in marriage and the family. The project was started because of the revolutionary changes in marriage and family life in the Netherlands since about 1965 (Chapter 1).
A brief review of the history of marriage and the family shows that the characteristics and functions of this institution have changed considerably with time.
A search of the scientific literature on the future of marriage and the family shows a need for well founded research on future trends in marriage and the family as a whole (Chapter 2).
Experts were consulted to study the future of marriage and the family, and results were processed by the Delphi method, developed in research on the future. Chapter 4 discusses the merits and shortcomings of research on the future in general, specially by the Delphi method.
Research was concentrated on the following questions: (Chapter 3)

1. What changes did the selected experts expect in marriage and the family in the next fifteen years? (to about 1990)
2. What factors influenced to the experts' opinion the changes in marriage and the family?
3. What changes did the experts want in marriage and the family in the next fifteen years?
4. To what extent did the experts' field of expertise and personal values influence their expectations and desires for changes?

The concept of expert was defined widely in this research, namely persons who are professionally strongly involved in marriage and the family in view of their publications, their field of activity or other things.
The experts were consulted in two rounds, each time by a mailed questionnaire. The purpose of the second round was to clarify and deepen the results from the first round. Respondents in the first round were 155 and in the second 126 persons from four sectors of society and from eleven scientific disciplines. Respondents from the four sectors of society were scientists, field workers, policy makers and opinion formers. The data were collected in the period from the end of 1975 to the beginning of 1977 (Chapter 5).

In the first round, we asked respondents about changes in 69 aspects of marriage and the family. There was little consensus on expectations for most aspects. For desirable developments, there was even less consensus (Chapter 6).
Results from the first round were ordered by a factor analysis. Expectations could be reduced to the following seven factors: 1. Non-marital cohabitation, that does not threaten marriage and the family (ASL). 2. The romantic image of marriage (RHB). 3. Exclusivity of the man-woman relation (E). 4. Role and task division between husband and wife and between family and society (RMVGS). 5. Family size (GG). 6. Domestic care (DV). 7. Leisure (VT).
These factors are considered as attributes of family types. The expected developments in marriage and the family may be reproduced by a number of family types, constructed from the seven attributes. Family types are in this study combinations of developments in the intimate sphere in the period 1976 to about 1990. Family types, constructed on the basis of results from the first round, were submitted for a judgment in the second round.
For desirable developments, family types were constructed in the same way but from five attributes: 1. Non-marital cohabitation, that does not threaten marriage and the family (ASL). 2. Exclusivity of the man-woman relation (E). 3. Role and task division between husband and wife and between family and society (RMVGS). 4. Family size (GG). 5. Leisure (VT).

The second round showed that most of the respondents (66%) expected three family types (Chapter 7).
The remaining part of the respondents expected fifteen family types.

Attributes		Family types			
		a	b	f	
Non-marital cohabitation	(ASL)	+	+	+	
Romantic image of marriage	(RHB)	+	-	+	
Exclusivity m-w relation	(E)	-	-	-	
Role and task division	(RMVGS)	+	+	+	
Family size	(GG)	-	-	-	
Domestic care	(DV)	-	-	+	
Leisure	(VT)	+	+	+	
percentage of respondents		6%	50%	10%	66%

+ = increase, strengthening
- = decrease, weakening

Type b was mentioned by half the respondents and Types a and f were expected by 6% and 10% of the respondents, respectively. These three most expected family types differ in the expected changes in romantic image of marriage and domestic care. For these attributes, expectations were most divergent.
Nearly all respondents (more than 98%) agreed that non-marital cohabitation would occur more frequently and that the role and task division between husband and wife and between family and society would become more interchangeable. Most respondents (more than 88%) expected leisure to increase, family size to diminish and exclusivity of the man-woman relation to decrease. The consensus on this last attribute was conspicious, because the respondents opinion differed plainly on this matter after the first round of questions. Perhaps this shift in results was caused also by different formulation of questions in the two rounds (Appendix 1 and 2).
Expectations about society had little influence on expectations for family types. Changes mentioned were: becoming abstracted from society; economic growth; economic order; position of labour in society; and the influence of church and religion in society.
Education, experience, age and sex of the respondents did not influence the family types they expected either. The respondents' personal values hardly influenced their expected combinations of developments to marriage and the family. More information about the background of the expected family types a, b and f was obtained from the answers of the respondents themselves in the first round. The three most common combinations of expectations in marriage and the family were marginally related to expectations about society.

The desired types of marriage and family are discussed in Chapter 8. Desired family types, contrary to expected types, hardly had any general significance for society. The vast majority of respondents (nearly 80%) desired three combinations of developments to marriage and the family. Two of these three family types were each desired by about equal numbers of respondents (Type p by 33% and Type s by 38%), while Type t was named by about 8%. The remaining respondents desired ten other family types.
The most commonly desired family types p, s and t differed in exclusivity of m-w relation and in family size. Nearly all respondents (more than 93%) agreed that non-marital cohabitation should increase, that the role and task division should be more interchangeable and that leisure activities should increase.

Attributes		Family types			
		p	s	t	
Non-marital cohabitation	(ASL)	+	+	+	
Exclusivity m-w relation	(E)	+	-	+	
Role and task division	(RMVGS)	+	+	+	
Family size	(GG)	-	-	+	
Leisure	(VT)	+	+	+	
percentage of respondents		33%	38%	8%	79%

+ = increase, strengthening
- = decrease, weakening

Compared to the first round, in the second round the consensus for changes in role and task division was conspicious, whereas opinions were divided about exclusivity of the man-woman relation. Again the difference in formulation of questions between the two rounds may have influenced this shift in results (Appendix 1 and 2).
The most desired family types were not isolated from desires about society. One of the most distinct factors was desires about influence of church and religion in society. More influence of church and religion was correlated with more preference for Types p and t, while less influence was correlated with a preference for Type s. The influence of church and religion in society may strengthen the value of an exclusive relation between man and woman and counteract factors that reduce the number of children.
Less significant factors in the preference for one of the Types p, s or t were desires about the position of labour in society, desires about the economic order and about abstraction from society.
Besides desires about society, the characteristics of the respondents influenced the types they desired: the sort of expertise, age and whether married, single or divorced. Of personal values, religious values were especially relevant. Religiousness may induce a preference for strengthening of the exclusivity of the man-woman relation and for an increase in family size. A distinction was necessary in religiousness between traditional and modern attitudes.

A comparison of the expected and desired types had only a limited significance, but helped to clarify results. There was more consensus among the respondents about expectations than about desires. Half the respondents expected Type b,

whereas preference was equally divided between Types p and s.
The second round sharpened differences between expectation and desire about exclusivity and family size. If the expressed desires be accepted as generally desirable, there will in the near future be conflicts about exclusivity and family size, but are less likely for non-marital cohabitation, role and task division, and leisure.
The distinction made between expectation and desire was based on theory, but can also be empirically based. The types the respondents desired proved more subjective than those they expected.

In Chapter 9, the value of this investigation is discussed. Attention is paid to the significance for methodology and the significance of the results. Changes in the Netherlands since the research was begun are considered to see how far the predictions are being fulfilled at the beginning of a new decad.

NOTEN

HOOFDSTUK 1

1. Kraemer, P.E. en L. van der Weele, "Stroomversnelling-stroomverandering-stroomverval. Een terugblik op tien jaren, 1966-1976", *Wending*, 1976, 31, nr. 10, p. 535-542.
2. "Was wird aus der Familie?", *Brigitte*, 1976, 9 april, p. 120-128.
3. "Was wird aus der Familie?", op.cit.
4. Reul-Verlaan, M.E., "Om te beginnen", *Wending*, 1976, 31, nr. 9, p. 438-441.
5. Derksen, K. en M.E. Reul-Verlaan, "Trouwen en scheiden", *Wending*, 1977, 32, nr. 5-6, p. 243-246.
6. Dit is ontleend aan een artikel in het dagblad *Trouw* van 6-12-1977.
7. Reif, A., "Ernest Borneman, seksfuturoloog", *De Nieuwe Linie*, 17 maart 1976, p. 3 e.v.
8. Middendorp, C.P., "Culturele veranderingen in Nederland, 1965-1970", *Intermediair*, 1974, 10, nr. 11, p. 1-9; "Verdere culturele veranderingen in Nederland? De periode 1970-1974", *Intermediair*, 1975, 11, nr. 19, p. 1-5 en 15.
9. C.B.S., "Demografie van Nederland 1978", *CBS Maandschrift*, 1979, 74, nr. 5, p. 392-405; "Demografie van Nederland 1976", *CBS Maandschrift*, 1977, 72, nr. 4, p. 281-288.
10. C.B.S., *Sociale Maandstatistiek*, 1977, 25, nr. 5, p. 314-327.
11. C.B.S., "Demografie van Nederland 1978", *CBS Maandschrift*, 1979, 74, nr. 5 en "Demografie van Nederland 1976", *CBS Maandschrift*, 1977, nr. 4.
12. Frinking, G.A.B., "Daling en stijging van onvrijwillige en vrijwillige kinderloosheid", *Demografie*, 1975, nr. 12.
13. Hiermee wordt gerefereerd aan de gezinssociologische studiedag te Utrecht op 13 december 1972, georganiseerd door SISWO. Het thema van deze studiedag was "Gezinsbeleid in Nederland" en werd ingeleid door drs. J.B.M. Peters van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.
14. Boerwinkel, F., *Einde of nieuw begin?*, Bilthoven, 1974, p. 226,225.
15. Meadows, D., *De grenzen aan de groei. Rapport van de Club van Rome*, Utrecht, 1972, (Ned. vertaling).
16. Thung, M.A. e.a., *Naar de toekomst leven*, Baarn, 1977.

HOOFDSTUK 2

17. Kuypers, K., onder het trefwoord 'geschiedfilosofie' in de *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, 7e druk, 1974, deel 8, p. 269.

18. Vos, H. de, *Inleiding tot de Wijsbegeerte*, Nijkerk, 1971, 6e herziene druk.

19. Vos, H. de, op.cit., p. 189. Zie verder ook: Pot, J.H.J. van der, onder het trefwoord 'Spengler, Oswald' in de *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, 7e druk, 1975, deel 17, p. 652.

20. Vos, H. de, op.cit., p. 190.

21. Zie voor een overzicht van de inhoud van het evolutionisme het proefschrift van L.Th. van Leeuwen, waarin deze tevens een voorbeeld geeft van het 19e eeuwse evolutionistisch denken ten aanzien van huwelijk en gezin. Leeuwen, L.Th. van, *Het gezin als sociologisch studie-object*, Wageningen, 1976.

22. Vos, H. de, op.cit., p. 190,191.

23. Vos, H. de, op.cit., p. 191.

24. Zimmermann, C.C., *Family and Civilization*, 1947. In meer recente artikelen ziet Zimmermann pas een duidelijker perspectief. O.a. "The future of the family in America", *Journal of Marriage and the Family*, 1972, p. 323-333. Zie in het bijzonder de pag. 329-332.

25. Taylor, G.R., *Sex in History*, New York, 1954, p. 74-81.

26. Kooy, G.A., *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland*, Deventer, 1975, p. 269.

27. Kooy, G.A., op.cit., 1975, p. 269-274.

28. Veenhoven, R., "Waarheen met het huwelijk?", *Socialisme en Democratie*, 1976, nr. 12, p. 584-592, p. 591.

29. Kooy, G.A., *Het modern-Westers gezin*, Hilversum, 1970, tweede aangevulde druk, p. 27.

30. Ariès, Ph., *l'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris, 1960, p. 459 en p. 135.

31. O.a. Tyrell, H., "Historischen Familienforschung und Familiensoziologie", *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1977, 29, p. 677-701, p. 682, 683.

32. Het recente historisch demografisch onderzoek heeft aangetoond, dat de veronderstelling, dat in de 18e eeuw het familiehuishouden de dominerende samenlevingsvorm zou zijn, onjuist is (o.a. LASLETT, P. (1969), LESTHAEGHE, R.J. (1977), TYRELL, H. (1977)). Dat wil echter niet zeggen dat, blijkens dit historisch demografisch onderzoek, het familiehuishouden in het geheel niet voorgekomen is.

33. Shorter, E., *The Making of the Modern Family*, New York, 1975, p. 23.

34. Woude, A.M. van der, "De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden", *A.A.G. Bijdragen* 15, 1970, p. 202-241, p. 235, 236.

35. Berkner, L.K., "The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an eighteenth century Austrian example", *American Historical Review*, 1972, 77, nr. 2, p. 398-418, p. 408.

36. Woude, A.M. van der, op.cit., p. 216-223.

37. Berkner, L.K., op.cit., p. 408.

38. Demografische factoren, zoals de gemiddeld geringe levensduur en de gemiddeld hoge huwelijksleeftijd dragen ertoe bij, dat meergeneratiehuishoudens, als ze al voorkwamen, doorgaans slechts kort hebben bestaan, naar RIJPMA (1973, p. 63) en LESTHAEGHE (1977, p. 72-76) hebben aangetoond. Volgens Rijpma was de gemiddelde duur van de samenwoning van een in 1870 huwend echtpaar voor de man één en voor de vrouw zes jaar. Rijpma, S., *Gezondheid en gezinsindividualisering in een agrarische gemeenschap*, Lochem, 1973, p. 63.

39. Shorter, E., op.cit., p. 28 en p. 39-44.

40. Shorter, E., op.cit., p. 121, 122.

41. Shorter, E., op.cit., p. 55.

42. Shorter, E., op.cit., p. 59.

43. Shorter, E., op.cit., p. 65-70.

44. Ariès, Ph., op.cit., p. 141.

45. Ariès, Ph., op.cit., p. 420. Zie ook: Shorter, E., op.cit., p. 169-175.

46. Shorter, E., op.cit., p. 191.

47. Bertels, K., "Gezinsgeschiedenis", *Jeugd en Samenleving*, 1976, okt./nov., p. 754-774, p. 768.

48. Kooy, G.A., *Het modern-Westers gezin*, 1970, p. 60.

49. Shorter, E., op.cit., p. 205.

50. Bertels, K., op.cit., p. 768-772.

51. Kooy, G.A., *Het modern-Westers gezin*, 1970, p. 187.

52. Kooy, G.A., op.cit., 1970, p. 213-218.

53. Kooy, G.A., op.cit., 1970, p. 234, 235.

54. Shorter, E., op.cit., p. 255-268; Bertels, K., op.cit., p. 768-770; Kooy, G.A., op.cit., 1970, p. 194.

55. Shorter, E., op.cit., p. 269-280.

56. Shorter, E., op.cit., p. 280.

57. Weiss, R.S., "Marriage and family in the near future", in: *The family and its future*, London, 1970, edited by K. Elliott, p. 51-67.

58. Clear, V. e.a. (ed.), *Marriage and family through science fiction*, New York, 1976.

59. Het betreft een artikel van R. Hill, "The American family of the future", *Journal of Marriage and the Family*, 1964, nr. 26, p. 20-28.
Verder drie bijdragen uit de bundel *The world in 1984*, 1965, 2 delen, (ed. N. Calder). Deze bijdragen zijn als artikel in 1964 in het weekblad *New Scientist* verschenen. Het betreft: Carter, E.F., "Homes of the Future", p. 35-39; Thring, M.W., "A robot about the house", p. 39-42; en Young, M., "Changing patterns of family life", p. 42-45. Dit laatste artikel levert van de drie beschouwingen voor ons doel verreweg de meest interessante bijdrage.

60. In de periode 1965 tot 1970 verschijnen de volgende artikelen met betrekking tot toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin: Douma, W.H., "Het gezin in de wereld van morgen", *Tijdschrift voor Maatschappijvraag-*

stukken, 1966, 20, nr. 2, p. 17-25; Parke, R. en P. Glick, "Prospective changes in marriage and the family", *Journal of Marriage and the Family*, 1967, p. 249-256; *The future of the family*, uitgegeven door de Family Service Association of America, 1969, waarin vier lezingen zijn opgenomen: Farson, R.E., "Behavioral Science Predicts and Projects"; Wiener, A.J., "Physical Science Predicts and Projects"; Hauser, Ph.M., "Social Science Predicts and Projects"; en Stroup, H., "Philosophy Predicts and Projects".

61. Otto, H.A. (ed.), *The Family in search of a Future*, 1970, waarin de volgende artikelen zijn opgenomen: Cuber, J.F., "Alternate models from the perspective of sociology", p. 11-23; Hobbs, E.C., "An alternate model from a theological perspective", p. 25-41; Jourard, S.M., "Reinventing marriage: the perspective of a psychologist", p. 43-49; Greenwald, H., "Marriage as a non legal voluntary association"; Satir, V., "Marriage as a human-actualizing contract", p. 57-66; Alpenfels, E.J., "Progressive monogamy: an alternate pattern?", p. 67-73; Mead, M., "Marriage in two steps", p. 75-84; Albert, E., "Group marriage: a possible alternative?", p. 85-97; Neubeck, G., "Polyandry and polygyny: viable today?", p. 99-109; Otto, H.A., "The new marriage: marriage as a framework for developing personal potential", p. 111-118; Downing, J., "The tribal family and the society of awakening", p. 119-135; Kassel, V., "Polygyny after sixty", p. 137-143; Stoller, F.H., "The intimate network of families as a New Structure", p. 145-159; Levett, C., "A parental presence in future family models", p. 161-169; Rosenberg, G.S., "Implications of new models of the family for the aging people", p. 171-181.
Verder verschijnen in 1970 de volgende artikelen over toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin:
Winch, R.F., "Permanence and change in the history of the American Family and some speculations as to its future", *Journal of Marriage and the Family*, 1970, p. 6-15. Op dit artikel wordt door Leichter commentaar gegeven: Leichter, H.J., "Some comments on the Robert F. Winch paper", *Journal of Marriage and the Family*, 1970, p. 16-18.
Raveau, F.H.M., "Future family patterns and society" in: *The future of the family*, (ed. K. Elliott), London, 1970, 230 pag.
Weiss, R., "Marriage and family in the near future" in: *The future of the family*, (ed. K. Elliott), London, 1970, 230 pag.
Carisse, C., "Family values of innovative women: perspective for the future", paper 7e Wereldcongres voor Sociologie te Varna, Bulgarije, 1970; Bernard, J., "Woman, marriage and the future", *Futurists*, 1970, nr. 4, p. 41-43; Constantine, J. en L. Constantine, "Where is marriage going?", *Futurists*, 1970, nr. 4, p. 44-46.

62. In 1972 verschijnen de volgende artikelen: Veld-Langeveld, H.M. in 't, "Is ons huwelijks- en gezinsmodel aan verandering toe?", in: *Toekomstig Gezinsontwerp*, Utrecht, 1972.
Zimmermann, C.C., "The future of the family in America", *Journal of Marriage and the Family*, 1972, p. 323-333.
Verder verschijnt er in 1972 een nummer van de *Family Coordinator*, nr. 4, 1972, met als thema "Changing Life Styles and Family Forms", waarin dertien voor ons relevante artikelen zijn opgenomen. De volgende twee artikelen leveren het meest een bijdrage aan ons onderwerp (toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin): Olson, D., "Marriage of the future: revolutionary or evolutionary change?", p. 383-393; Somerville, R.M., "The future of family relationships in the middle and older years: clues in fiction", p. 487-498.

63. Het betreft twee bijdragen van Nederlandse bodem: Kooy, G.A., "De toekomst van het Westers gezin", *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, 1973, 51, nr. 1; en Boesjes-Hommes, R.W. en M. Bakker-van der Aa, "Welke verandering is haalbaar?", lezing in de cyclus "Vrouw en Werk" , Studium Generale Eindhoven, 1973.

64. Het betreft vier artikelen opgenomen in een themanummer van *Futures*, 1975, "Women and the future"; Cordell, M., J.McHale en G. Streatfield, "Women and world change", p. 364-384; Jahoda, M., "Technicalies and fantasy about men and women", p. 414-419; Platt, J., "Womens role and the great world transformation", p. 420-427; Keller, G., "Women and the future of education", p. 428-432.
Verder verschijnt er in 1975 een aflevering van de *Family Coordinator* met als thema "Variant Family Forms and Life Styles", 1975, 24, nr. 4. De artikelen van Cogswell and Sussman bevatten enige aanwijzingen voor de toekomstkansen van andere leefvormen. Cogswell, B.E., "Variant family forms and life styles: Rejection of the traditional nuclear family", p. 391-406; Sussman, M.B., "The four F's of variant family forms and marriage styles", p. 563-576.

65. Veenhoven, R., "Waarheen met het huwelijk?", *Socialisme en Democratie*, 1976, nr. 12, p. 584-592. Van de hand van dezelfde schrijver zal in 1978 een meer uitgewerkt artikel over dit onderwerp verschijnen, dat in hoofdlijnen niet van het artikel uit 1976 verschilt: "De toekomst van het huwelijk", *Intermediair*, 1978, 14, nr. 47, p. 1-11.

66. Whitehurst, R.N., "Changing ground rules and emergent life styles", in: Libby, R.W. en R.N. Whitehurst (eds.), *Marriage and alternatives: exploring intimate relationships*, Illinois, 1977, p. 319-334.
Whitehurst, R.N., "Youth views marriage: awareness of present and future potentials in relationship", in: *Marriage and alternatives: exploring intimate relationships*, p. 294-301.

67. *De Toekomst op Zicht*, Een wetenschappelijk onderzoek naar de verwachtingen van de Nederlander voor de periode 1970-'80, Amsterdam, 1970, p. 221, 222.

68. *De Toekomst op Zicht*, p. 205.

69. *De Toekomst op Zicht*, p. 188.

70. *De Toekomst op Zicht*, p. 216, 217.

71. Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, rapport van werkgroep I: "Geboorte en Gezinsvorming", *Geboorte en Gezinsvorming in Nederland - Ontwikkelingen en vooruitzichten*, Leidschendam, 1974, 144 pp, p. 116 (gestencilde uitgave).

72. Douma, W.H., *Het gezin tussen verleden en toekomst*, Wageningen, 1975, p. 195.

73. Nooij, A.T.J., "Enkele opmerkingen n.a.v. Douma: Het gezin tussen verleden en toekomst", stencil, 1975.

74. Douma, W.H., op.cit., 1975, p. 197.

75. Nooij, A.T.J., "Enkele opmerkingen...", 1975.

76. Douma, W.H., op.cit., 1975, p. 202-207.

77. Schoonenboom, I.J. en H.M. in 't Veld-Langeveld, *De Emancipatie van de Vrouw*, Den Haag, 1976, p. I.

78. Cramwinckel-Weeda, C.J., *Communes en communebewegingen, een literatuurstudie*, Deventer, 1976, p. 95-113.

79. Bernard, J., *The future of marriage*, New York, 1972.

80. Reiss, I., *The family system in America*, New York, 1971, p. 393-420.

81. Nye, F.I. en F.M. Berardo, *The family. Its structure and interaction*, New York, 1973, p. 623-646.

82. Skolnick, A., *The intimate environment. Exploring marriage and the family*, Boston, 1973, p. 395-441.

83. Skolnick, A., op.cit., p. 438.

84. Kooy, G.A., *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland*, Deventer, 1975, p. 249-278.

85. Kooy, G.A., op.cit., 1975, p. 276, 277.

86. Deze artikelen zijn vermeld in de noten 59 t/m 66.

HOOFDSTUK 3

87. De Nederlandse dichter en geleerde Willem Bilderdijk leefde van 1756-1831. De geciteerde dichtregels dateren uit 1811 (Afscheid, 2e deel).

88. Hake, B.J., "Waarden, strategieën en de toekomst van onze samenleving", *Wending*, 1975, 30, nr. 1, p. 31-40, p. 38.

HOOFDSTUK 4

89. Fowles, J., *Mass advertisement as social forecast*, London, 1976, p. 7.

90. Kooy, G.A., op.cit., 1975, p. 264, 265.

91. Fowles, J., op.cit., p. 7. Zie ook de inleiding van J. van Doorn en F. van Vught, *Forecasting. Methoden en technieken van toekomstonderzoek*, Assen, 1978, p. 3. Deze in 1978, na de afsluiting van dit hoofdstuk in 1977, verschenen publicatie biedt een goed overzicht van de technieken van toekomstonderzoek.

92. Werkgroep 2000, "Met het oog op de toekomst", *Eurosboekje*, 1969, 2, aanhangsel.

93. "Het kennen van de toekomst. De toekomst van het kennen", *Horstcahier* 32, 1967, Driebergen. In dit cahier zijn de redes opgenomen van prof. dr.mr. C.A. van Peursen, prof.dr. P.J. Thung en dr. A.Th. van Leeuwen.

94. Geciteerd door Hupkes, *Intermediair*, 1976, 12, nr. 6, p. 9.

95. Hake, B.J., op.cit., 1975, p. 32.

96. Hupkes, G., "Toekomstonderzoek", *Intermediair*, 1976, 12, nr. 6, p. 9-11, p. 9.

97. Hupkes, G., op.cit., 1976, p. 9, 11. Hupkes formuleert hier, zonder het te vermelden, criteria voor *empirische* wetenschap - waartoe overigens ook de sociologie behoort - naar het blijkt uit het derde criterium 'kwantificeerbaarheid': uitspraken gebaseerd op waarnemingen omtrent omvang van

verschijnselen in heden en verleden.

98. Kreykamp, A.M.J. e.a. (red.), *Handboek Toekomstonderzoek*, Deventer, 1972.

99. Steenbergen, B. van, *Orde of conflict. Tegengestelde maatschappijvisies binnen de futurologie*, Eurosboekje, 1969, nr. 2, p. 25.

100. Hupkes, G., "Prognoses", *Intermediair*, 1976, 12, nr. 7, p. 35, 37, 41; p. 35 en B. van Steenbergen, *Orde of conflict*, 1969, p. 25, 26.

101. Steenbergen, B. van, op.cit., 1969, p. 26.

102. Hake, B.J., op.cit., 1975, p. 37, 38.

103. Helmer, O., *Social technology*, London, 1966, p. 11.

104. Helmer, O., op.cit., 1966.

105. Sackman, H., *Delphi critique*, London, 1975.

106. Krijnen, G., *Ontwikkeling funktievervulling van psychologen*, deel 2, ITS Nijmegen, 1976.

107. Klooster, H.J. van 't, *Regionale en Lokale overheid*. Verkenning van de plaatsingsmogelijkheden van Wageningse afgestudeerden bij gemeenten, provincies, gewesten, waterschappen e.d. Periode 1975-1985, Stichting MPW Wageningen, 1976.

108. Flooren, E., *Ik zie, ik zie wat jij niet ziet*, Rijksdienst IJsselmeerpolders, 1976.
Voor een discussie over het gebruik van de Delphi methode binnen de ruimtelijke planning zie men: *Planning*: J.A. Wezenaar, "Naar een Delphi methode voor rekreatieprognoses", *Planning*, 1976, sept., p. 10-15; Th. Beckers en Chr. de Boer, "De Delphi methode: technocratie versus democratie?", *Planning*, 1977, p. 26, 27; J.A. Wezenaar, "Toch naar een Delphi methode voor rekreatieprognoses", *Planning*, 1977, p. 27-29.

109. Trost, R.L.A., "Delphi: een nieuwe methode voor betrouwbaar marketingonderzoek", *Marketing*, 1971, 5, nr. 12, p. 383-387.

110. Helmer, O., op.cit., 1966; Sackman, H., op.cit., 1975, p. 9.

111. Steenbergen, B. van, op.cit., 1969, p. 37, 38.

112. Steenbergen, B. van, op.cit., 1969, p. 38.

113. Sackman, H., op.cit., 1975.

114. Sackman, H., op.cit., 1975, p. 73, 74.

115. Sackman, H., op.cit., 1975, p. 51.

116. Sackman, H., op.cit., 1975, p. 43.

117. Sackman, H., op.cit., 1975, p. 30. 31.

118. Weaver, W.T., geciteerd door Sackman, op.cit., 1975, p. 32. Dit bezwaar blijkt ook door VAN DOORN en VAN VUGHT genoemd te worden ten aanzien van de Delphi methode: '... waardeoordelen over publieke en privé belangen sluipen via een achterdeur binnen ...'. Doorn, J. van en F. van Vught, *Forecasting*, 1978, p. 113, 114.

119. Peursen, C.A. van, *Strategie van de cultuur*, Amsterdam, 1972, (tweede druk), p. 200-212.

120. Kooy, G.A., op.cit., 1975, p. 251-253.

121. Gordon, T.J., "The current methods of futures research", p. 164-190. In: Toffler, A. (ed.), *The Futurists*, 1972, p. 174, 175.

122. Sackman, H., op.cit., 1975, p. 31.

123. Sackman, H., op.cit., 1975, p. 31.

124. *De Toekomst op Zicht*, op.cit., 1970.

125. In sommige Delphi's wordt de mate van deskundigheid der respondenten bepaald door de respondenten zelf hun deskundigheid ten aanzien van een bepaalde vraag te laten aangeven (self rating). Een dergelijke meting lijkt ons echter weinig betrouwbaar. Naast een indruk van de eigen deskundigheid, zal ook iemands karakter (bijv. het zelfvertrouwen) een rol spelen in de score, die men zichzelf toekent. De mate waarin dit het geval is, is daarbij echter niet te achterhalen.

126. Jansen, A.J., *Constructing to-morrow's agriculture*, Bulletin 38, Afdeling voor sociale wetenschappen aan de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1975, p. 32, 40, 41 en 82.

HOOFDSTUK 5

127. GADOUREK vermeldt dat Longworth (1953) met behulp van diverse middelen 69% van de verzonden vragenlijsten terugontving. Het betrof hier een schriftelijke, per post verzonden, enquête. Gadourek, I., *Sociologische onderzoekstechnieken*, Arnhem, 1969, p. 203.
SEGERS vermeldt dat een nonrespons bij landelijke steekproeven onder individuele respondenten, die door middel van interviewers worden benaderd, van 20% eerder regel dan uitzondering is. Segers, J.H.G., *Sociologische onderzoeksmethoden*, Assen, 1975, p. 118.
Een nonrespons van 19% bij een schriftelijke enquête mag dan als zeer behoorlijk worden gekwalificeerd.

128. Kooy, G.A., *Het veranderend gezin in Nederland*, Assen, 1957, p. 17-33 en p. 67, 68.

129. Kooy, G.A., *Het modern-Westers gezin*, Hilversum, 1970 (tweede aangevulde druk), p. 18, 19.

130. In de eerste opzet van de vragenlijst werd nagegaan in hoeverre het mogelijk is om de verwachte ontwikkeling per tijdsperiode (heden-1980, 1980-1985, 1985-1990) te verkrijgen. De ervaringen van de respondenten waren echter zodanig, dat van deze opzet moest worden afgezien.

132. Vercruysse, E.V., *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*, Assen, 1966, tweede druk, p. 172, 173 en 181.

133. Een toelichting op de elf onderscheiden categorieën:
1. *Tolerantie ten aanzien van seksualiteit*
   Tot deze categorie behoren overwegingen als: de ontkoppeling van seksualiteit en voortplanting, seks als communicatiemiddel, tendens van vrijheid op seksueel gebied zal zich voortzetten.
2. *Opvattingen ten aanzien van huwelijk en andere leefvormen*
   Hiertoe behoren overwegingen als: relativering van de eeuwige duur van het huwelijk, het afnemen van de vanzelfsprekendheid van het hebben van kinderen, minder nadruk op de exclusiviteit van de man-vrouw relatie en aandacht voor andere leefvormen.

3. *Emancipatie van de vrouw (en de man)*
Moeders zullen naast hun taak in het gezin een maatschappelijke functie vervullen. Huidige stereotypen over mannen en vrouwen zullen niet gemakkelijk doorbroken worden.
Het gaat hierbij om overwegingen m.b.t. de emancipatie van de vrouw en de man en over emancipatie als sociale beweging.
4. *Socialisatieproces*
Tot deze categorie behoren overwegingen als: de eisen aan de opvoeding, de betekenis van de vaderrol, de zelfstandigheid van jongeren.
5. *Individuatie*
Tot deze categorie behoren overwegingen als: de zelfbewustwording van mensen, de toenemende mondigheid van de mens, de behoefte om eigen aspiraties te bevredigen.
6. *Secularisatie*
Hiertoe behoren overwegingen m.b.t. de verminderende invloed van de kerk op het maatschappelijk leven.
7. *Economische factoren*
Tot deze categorie behoren overwegingen als: de ontwikkeling van de arbeidsmarkt (werkloosheid e.a.), de loonkosten en de kosten van dienstverlening, overwegingen m.b.t. de kosten van levensonderhoud.
8. *Technologische factoren*
Hiertoe behoren medisch-farmaceutische ontwikkelingen en technologische ontwikkelingen op het terrein van de huishouding.
9. *Algemeen structurele veranderingen*
Tot deze categorie behoren overwegingen die betrekking hebben op structurele veranderingen, die niet in de voorgaande categorieën konden worden ingedeeld. Dit zijn: veranderingen in wettelijke regelingen en overheidsbeleid; veranderingen in de maatschappelijke dienstverlening; veranderingen in het onderwijs; de individualisering van het gezin; en de differentiëring van de maatschappij.
10. *Algemeen culturele veranderingen*
Hiertoe behoren overwegingen die betrekking hebben op algemeen culturele veranderingen, die niet in één van de voorgaande categorieën konden worden ingedeeld. Dit zijn: cultuuroverdracht van hogere naar lagere sociale lagen; verandering in sociale controle; verandering in waarden; bron van verandering in waarden en normen; en de snelheid van verandering van waarden en normen.
11. *Diversen*
Deze categorie omvat een bont geheel van motiveringen, die in geen der overige categorieën konden worden ondergebracht. Bijvoorbeeld: de invloed van massamedia; veranderingen in de vrije tijd; en het antwoord voortzetten van de trend.

134. Geciteerd door Kooy in: *Jeugd en sexualiteit tegen de jaren zeventig*, Wageningen, 1972, p. 16.

135. *Jeugdbeschermingsrecht*; rapport van de Commissie voor de herziening van het kinderbeschermingsrecht, voorz. J. Wiarda, Den Haag, 1971.

136. Het eerste item uit vraag 11 bleek in de beantwoording tot veel misverstanden aanleiding te geven, zodat dit item niet in de verdere verwerking der gegevens is opgenomen.

137. Brand-Koolen, M.J.M., *Factoranalyse in het sociologisch onderzoek*, Leiden, 1972, p. 3. Zie ook: Nooij, A.T.J., *Methodiek van het sociologisch onderzoek*, deel 1, Samenvatting van de collegestof (gestencild), Wageningen, 1977, p. 44-46.

138. Brand-Koolen, M.J.M., op.cit., 1972, p. 72.

139. De factorscores zijn gewogen sommen van de oorspronkelijke scores. De gewichten dienen berekend te worden met multipele regressie, waarvoor de correlaties tussen alle variabelen nodig zijn (correlatiematrix). Voor een principale componentenanalyse geldt nu, dat de gewichten gelijk zijn aan de ladingen, gedeeld door de corresponderende eigenwaarden van de factoren. Vgl. Brand-Koolen, op.cit., p. 100.

140. De determinant van de correlatiematrix is bijna gelijk aan 0 ($D=0,9x10^{-8}$), waardoor er geen inversematrix bestaat. Deze inversematrix is nodig voor de schatting van de gewichten ten behoeve van de berekening van de factorscores. (Zie ook: Harman, H.H., *Modern Factor Analysis*, Chicago, 1967, p. 354, 351.).

141. Het SPSS programma (Statistical Package for Social Sciences) is een computerprogramma voor de sociale wetenschappen, ontwikkeld in de Verenigde Staten. NIE, N.H. e.a., *Statistical Package for Social Sciences*, second edition, New York, 1975.

142. Brand-Koolen, M.J.M., op.cit., p. 97, 98.

143. Brand-Koolen, M.J.M., op.cit., p. 94, 95.

144. In het door Brand-Koolen ter illustratie vermelde onderzoek van Vinke, Berghuis en Brand (1970) wordt 37,3% van de totale variantie verklaard (Brand-Koolen, op.cit., p. 41). In de factoranalyses, uitgevoerd in het door Novum en I.P.M. verrichte onderzoek "Vrouw '78" wordt respectievelijk 48% en 46% van de totale variantie verklaard.
Bij de toegepaste factoranalyse zijn respondenten met op meer dan 10% der variabelen een nul-score (d.i. facscore .10), geëlimineerd in verband met de betrouwbaarheid der gegevens. Bij de verwachte ontwikkelingen betrof dit zes respondenten, zodat de analyse over 149 respondenten werd uitgevoerd. Bij de wenselijk geachte ontwikkelingen ging het om achttien respondenten, zodat deze factoranalyse over 137 respondenten werd uitgevoerd.

145. Brand-Koolen, M.J.M., op.cit., 1972, p. 55-57.

146. De berekening werd uitgevoerd m.b.t. een factoranalyse over 45 variabelen en 115 respondenten. De factorscore F wordt berekend via $F_n = a_1z_1 + a_2z_2 + \ldots a_nz_n$, waarbij $a_1 \ldots a_n$ factorscorecoëfficienten en $z_1 \ldots z_n$ gestandaardiseerde scores zijn. Deze laatste worden berekend m.b.v.
$z = \frac{x - \bar{x}}{s}$, waarbij $\bar{x}$ en s gebaseerd zijn op 115 respondenten.
Door het invoeren van een 116^e extreem antwoordende respondent worden $\bar{x}$ en s beïnvloed. Met name de spreiding s wordt groter, zodat de standaardscores (z_n) kleiner worden.
$F_n = \sum_{n=1}^{45} a_n z_n$ neemt dan een andere waarde aan dan bij 115 respondenten.
Het invoeren van een fictieve neutrale respondent leidt niet tot zulke vertekeningen, omdat de gemiddelde score ($\bar{x}$) en de standaarddeviatie minder beïnvloed worden.
Nader onderzoek zou zich primair moeten richten op de vraag of de theoretische maximumscore berekend kan worden, wanneer de gemiddelde score en de spreiding gebaseerd worden op i.c. 116 respondenten.

HOOFDSTUK 6

147. Kooy, G.A., op.cit., 1970, p. 207.

148. Kooy, G.A., op.cit., 1970, p. 20. Zie ook noot 130.

149. Kooy, G.A., op.cit., 1970, p. 225.

150. Kooy, G.A., op.cit., 1970, p. 226.

151. Kooy, G.A., op.cit., 1970, p. 228.

152. Kooy, G.A., op.cit., 1970, p. 228, 229.

153. Backus, H.C.S., "De dagelijkse verzorging", in: Zuidberg, A.C.L. (redacteur), *Huishoudkunde in Nederland*, Wageningen, 1978, p. 19-31, p. 21.

154. Kooy, G.A., op.cit., 1970, p. 178-182.

155. Vercruysse, E.V., op.cit., 1966, p. 131.

156. Vercruysse, E.V., op.cit., 1966, p. 132.

157. Vercruysse, E.V., op.cit., 1966, p. 137.

158. Geciteerd door E.V. Vercruysse, op.cit., 1966, p. 138.

HOOFDSTUK 7

159. O'Neill, N. en G.C. O'Neill, *The open marriage*, New York, 1973, p. 52, 53 en 71.

160. Frenken, J., *Afkeer van de sexualiteit*, Deventer, 1976, p. 143.

161. Ramey, J.W., "Intimate groups and networks: frequent consequence of sexually open marriage", *The Family Coordinator*, 1975, p. 515-530.

162. Cuber, J.E. en P.B. Harroff, "Five Types of Marriage", in: Skolnick, A. en J.H. Skolnick (eds.), *Intimacy, Family and Society*, Boston, 1974, p. 313-325.

163. Cuber, J.F. en P.B. Harroff, op.cit., 1974, p. 318, 319, 323.

164. Kieffer, C., "New Depths in Intimacy", in: Libby, R.W. en R.N. Whitehurst (eds.), *Marriage and Alternatives: Exploring Intimate Relationships*, Illinois, 1977, p. 267-293.

165. Roussel, L., *Le mariage dans la société française*, cahier no. 73, INED 1975. Troisième partie "L'institution matrimonale en crise", p. 341-368.

166. Roussel, L., op.cit., 1975, p. 365.

167. Schoonenboom, I.J. en H.M. in 't Veld-Langeveld, op.cit., 1976, p. 74.

168. Roussel, L., op.cit., 1975, p. 367.

169. Ogburn, W.F., (1934) geciteerd door Gunter, B.G. en H.A. Moore, "Youth, Leisure and Post-Industrial Society: Implications for the Family", *The Family Coordinator*, 1975, p. 199-207, p. 201.

170. Gunter, B.G. en H.A. Moore, op.cit., 1975, p. 202.

171. Rapoport, R., R. Rapoport en Strelitz, *Leisure and the Family Life Cycle*, London, 1975, p. 4.

172. Douma, W.H., op.cit., p. 199.

173. Veenhoven, R., op.cit., 1976, p. 591.

174. Cuber, J.F. en P.B. Harroff, op.cit., 1974, p. 315.

175. Douma, W.H., op.cit., 1975, p. 197-202.

176. Douma, W.H., op.cit., 1975, p. 188.

177. Douma, W.H., op.cit., 1975, p. 190.

178. Whitehurst, R.N., "Changing ground rules and emergent life-styles", in: Libby, R.W. en R.N. Whitehurst (eds.), op.cit., 1977, p. 319-334, p. 320.

179. Berger, P., B. Berger en H. Kellner, *The Homeless Mind; Modernization and Consciousness*, New York, 1973, p. 180-200.

180. Douma, W.H., op.cit., 1975, p. 187, 188.

181. Bell, D., *The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting*, New York, 1973.

182. Douma, W.H., op.cit., 1975, p. 195.

183. Schoonenboom, I.J. en H.M. in 't Veld-Langeveld, op.cit., 1976.

184. Dekker, G., *De mens en zijn godsdienst*, Bilthoven, 1975, p. 40.

185. Kooy, G.A., op.cit., 1975, p. 260, 261.

186. Dekker, G., op.cit., 1975, p. 39-43.

187. De significantie van de samenhang is getoetst m.b.v. de Kruskal-Wallis test, die geschikt is voor analyse van de samenhang tussen twee variabelen, waarvan de een van nominale en de andere van ordinale aard is. De toetsingsgrootheid is significant bij 10% onbetrouwbaarheid. Zie: Blalock, H.M., *Social Statistics*, Tokyo, 1972, p. 349, 350.

188. De mate van samenhang is gemeten m.b.v. Goodman en Kruskal's tau of tau-b. Dit is een maat van samenhang voor twee nominale schalen. In ons geval met een nominale en een ordinale schaal kon wellicht een iets nauwkeuriger associatiemaat gebruikt worden. We hebben daartoe een associatiemaat berekend, die samengesteld was op basis van de KW test, welke maat ons werd aangereikt door drs. J. Weima, verbonden aan de Vakgroep Wiskunde van de Landbouwhogeschool. Deze associatiemaat bleek ongeveer dezelfde waarden te hebben als Goodman en Kruskal's tau. Aangezien deze laatste maat betrekkelijk gemakkelijk te interpreteren is en te vergelijken is met andere associaties uit deze studie, hebben we de voorkeur gegeven aan het gebruik van Goodman en Kruskal's tau. Zie Blalock, H.M., op.cit., 1972, p. 300-303.

189. Het totale aantal respondenten is in de tabellen behorend bij Paragraaf 7.4 en 8.4 verschillend en meestal kleiner dan 126 (= het totale aantal respondenten van de tweede ronde). Dit wordt veroorzaakt doordat sommige respondenten de betreffende vragen niet beantwoord hebben.

190. Zie: Schoonenboom, I.J. en H.M. in 't Veld-Langeveld, op.cit., 1976, p. 77, 100 en 105.

191. Kluckhohn geciteerd door Schoonenboom, I.J. en H.M. in 't Veld-Langeveld, op.cit., 1976, p. 4.

192. Middendorp, C.P., op.cit., 1974, p. 3.

193. Middendorp, C.P., *Progressiveness and Conservatism*, 1976, dissertatie. Deze studie is in 1978 in een handelseditie verschenen onder dezelfde titel bij Mouton, Den Haag.

194. In godsdienstigheid is een onderscheid te maken naar de maatschappelijke consequenties ervan. Bij de ene vorm van godsdienstigheid wil men overgeleverde waarden in de samenleving versterken. Trefwoorden zijn: 'conserveren' en 'restaureren'. In samenhang hiermee zal veelal op een confessionele politieke partij worden gestemd. Deze vorm van godsdienstigheid wordt door ons 'traditionele godsdienstigheid' genoemd. Bij 'moderne godsdienstigheid' daarentegen wil men oude, overgeleverde waarden relevant maken voor de samenleving van vandaag. Trefwoorden zijn: 'renoveren' en 'vernieuwen'. In samenhang hiermee zal vaker op een niet-confessionele, met name een progressieve partij gestemd worden. Zie ook: Dekker, G., op.cit., 1975, o.a. p. 64,65.
Ons onderscheid tussen 'traditionele' en 'moderne' godsdienstigheid' vertoont overeenkomsten met het, door ds. F.M.N. Nijssen gehanteerde, onderscheid tussen 'gesloten' en 'open' kerktype, in een artikel over hergroepering binnen de kerken (Trouw 9-3-1979).
"In het open type ligt het zwaartepunt in het oecumenisch ingaan op de grote hedendaagse uitdagingen en het zoeken naar een nieuw verwoorden en verdaden van het evangelie. In het gesloten type ligt de nadruk op het bewaren van de traditie(s) en het bij elkaar schuilen in de storm van verandering."

195. Huisman, J., "Vrouwenstudies in Nederland. Het feminisme in de Universiteit", *Intermediair*, 1979, 15, nr. 5, p. 13-19.

196. De motivering van de verwachte ontwikkeling van een door een dimensie geduid verschijnsel wordt verkregen door de motiveringen van de afzonderlijke variabelen, die door de dimensie worden weergegeven (d.i. die variabelen die hoog op de factor laden), bij elkaar te voegen. De motiveringen kunnen echter niet eenvoudigweg bij elkaar worden opgeteld, aangezien elke variabele in een bepaalde mate tot de nieuwe dimensie bijdraagt (afhankelijk van de lading). Om deze reden kan de frequentie, waarmee een bepaalde overweging voor een dimensie wordt genoemd, niet worden verkregen. Het lijkt echter wel juist om de rangorde van de motiveringen voor een bepaalde dimensie aan te houden als indicatie van het belang van een genoemde overweging. Dit is temeer het geval, omdat de variabelen die de dimensie vormen allemaal in ongeveer gelijke mate aan de nieuwe factor bijdragen.

HOOFDSTUK 8

197. Douma, W.H., op.cit., 1975, p. 196.

198. Schoonenboom, I.J. en H.M. in 't Veld-Langeveld, op.cit., 1976, p. 82.

199. Zie noot 83 en ook W.H. Douma, op.cit., 1975, p. 199.

200. Schoonenboom, I.J. en H.M. in 't Veld-Langeveld, op.cit., 1976, p. 77.

201. Douma, W.H., op.cit., p. 198.

202. Zie: Schoonenboom, I.J. en H.M. in 't Veld-Langeveld, op.cit., 1976.

203. Whitehurst, R.N., "Changing ground rules and emergent life styles", in: Libby, R.W. en R.N. Whitehurst, *Marriage and alternatives: exploring*

intimate relationships, Illinois, 1977, p. 322.

204. Mace, D. en V.C. Mace, "Marriage Enrichment-Wave of the Future?", *The Family Coordinator*, 1975, april, p. 131-135.

205. Schoonenboom, I.J. en H.M. in 't Veld-Langeveld, op.cit., 1976, p. 85, 93.

206. Schoonenboom, I.J. en H.M. in 't Veld-Langeveld, op.cit., 1976, p. 85.

207. Gennep, F.O. van, *Mensen hebben mensen nodig*, Baarn, 1972.

208. Dekker, G., op.cit., 1975, p. 19-22.

209. Deze bevinding wordt geïllustreerd met een briefwisseling tussen de theoloog DE KNIJFF en de arts-sexuoloog DUPUIS over de waardering van de seksualiteit (*Woord en Dienst*, 1977, 26, nr. 20). Ik meen uit deze briefwisseling voorzichtig te kunnen afleiden, dat DE KNIJFF te allen tijde een voorkeur heeft voor een versterking van de exclusieve relatie tussen de ene man en de ene vrouw. DUPUIS zou daarentegen onder bepaalde omstandigheden een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie wenselijk kunnen vinden. Overigens blijkt uit deze briefwisseling, dat de gemeenschappelijke levensovertuiging van de scribenten een belangrijke rol speelt in hun waardering van de seksualiteit.

210. Middendorp, C.P., op.cit., 1974, p. 3.

211. Gennep, F.O. van, op.cit., 1972.

212. Huisman, J., op.cit., 1979.

HOOFDSTUK 9

213. Nooij, A.T.J., "Meten en wegen; meerwaarde en minderwaarde in de sociale wetenschappen", *Intermediair*, 1977, nr. 17, p. 1-9.

214. Nooij, A.T.J., op.cit., 1977.

215. ad 1. Berends, A.B. en A.C. Boelmans-Kleinjan, *Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland*, Monografieën volkstelling 1971, deel 7, 's-Gravenhage, 1979.
Deggeller, L. e.a., *Vrouw '78. Onderzoek in opdracht van Margriet*, Novum bv en I.P.M., 1978.
ad 2. *CBS Maandschrift*, 1979, 74, nr. 5.
ad 3. *CBS Maandschrift*, 1979, 74, nr. 5.
ad 5. Ondanks onderzoek van VAN DOORN-JANSEN (1972) en STEIN (1977), waaruit bleek dat bezoek en hulpverlening tussen gezin en familie wel degelijk van belang is, menen we dat de *invloed* van de familie op het gezin in de afgelopen vijftien jaar is afgenomen.
ad 6. *CBS Maandschrift*, 1979, 74, nr, 5.
ad 7. *CBS Maandschrift*, 1979, 74, nr. 5.
ad 8. Berends, A.B. en A.C. Boelmans-Kleinjan, op.cit., 1979.
ad 10. CBS, *Maandstatistiek voor Bevolking en Volksgezondheid*, 1979, febr., Tabel 1. Relatief (per 1.000 geborenen) is er sprake van een duidelijke toename. In absolute aantallen is er tot 1974 sprake van een daling, waarna het aantal buitenechtelijke geboorten ook in absolute zin stijgt.
ad 11. Kooy, G.A., *Jongeren en seksualiteit; sociologische analyse van een revolutionaire evolutie*, Deventer, 1976, p. 57-79.

ad 12. Hiervoor wordt verwezen naar de toename van het aantal kindercentra vanaf 1965. Zie: *Statistiek van kindercentra*, CBS.
ad 13. Volgens DE HOOG, die momenteel onderzoek verricht naar partnerkeuze, begint de partnerkeuze op jongere leeftijd, waardoor een verlenging van de duur van het proces van partnerkeuze plaatsvindt.
ad 14. *CBS Maandschrift*, 1979, 74, nr. 5, Staat 5.
ad 15. Zie o.a.: Klooster-van Wingerden, C.M. van 't, C. de Hoog en L.Th. van Leeuwen, *Huishoudensvormen. Een analyse van gezinnen, andere huishoudens en alleenstaanden op basis van de volkstelling 1971*, Concept Eindrapport, Wageningen, 1978.

216. Bijnen, E.J., *Cluster-analyse; overzicht en evaluatie van technieken*, Tilburg, 1969, p. 130, 131.

217. Kooy, G.A., op.cit., 1975, p. 251-253.

218. Jansen, A.J., op.cit., 1975, p. 30-41.

219. WRR, *De komende vijfentwintig jaar. Een toekomstverkenning voor Nederland*, Den Haag, 1977, p. 1, 5-8.

220. Peursen, C.A. van, op.cit., 1975, p. 200-212.

221. Graaf, L.A. de, "Marriage encounter: een manier van communiceren", in: *Gestalten van Pastoraat*, Amsterdam, 1978, p. 96-104.
Zie ook: Bruijn, G.M. de, *Groeigroepen voor Partners*, Zeist, 1977.

222. Straver, C.J., "Samenleven in meervoud", *Intermediair*, 1979, 15, nr. 22, p. 1-7, p. 3.

223. Frinking, G.A.B. en F.W.A. van Poppel, *Een sociaal-demografische analyse van de huwelijkssluiting in Nederland*, Monografieën volkstelling 1971, deel 6, 's-Gravenhage, p. 183.

224. Frinking, G.A.B. en F.W.A. van Poppel, op.cit., 1979, p. 186 noot 4.

225. Frinking, G.A.B. en F.W.A. van Poppel, op.cit., 1979, p. 28.

226. De Nieuwe Vrijgezellen, *Haagse Post*, 1978.

227. Vuijsje, H., "Alleen maar niet eenzaam. De opkomst van de nieuwe vrijgezellen", *Haagse Post*, 1978, nr. 31.

228. WRR, *De komende vijfentwintig jaar*, 1977, no. 152, 153.

229. Buunk, N., "Jaloezie 2. Ervaringen van 250 Nederlanders", *Intermediair*, 1978, 14, nr. 12, p. 43-51.

230. Berends, A.B. en A.C. Boelmans-Kleinjan, op.cit., 1979, Tabellen 59 en 60.

231. Deggeller, L. e.a., op.cit., 1978, Tabellen 74 en 75.

232. CBS, *Statistiek van kindercentra*, 1977.

233. WRR, *De komende vijfentwintig jaar*, 1977, nr's 151, 152, 157, 158.

234. CBS, *Maandstatistiek voor Bevolking en Volksgezondheid*, febr. 1979, Tabel 1.

235. Deggeller, L. e.a., op.cit., 1978, Tabel 61.

236. WRR, *De komende vijfentwintig jaar*, 1977, no. 157.

237. WRR, *De komende vijfentwintig jaar*, 1977, no. 152.

238. Sociaal Cultureel Planbureau, *De leefsituatie van de Nederlandse bevolking*, 1977, p. 26.

239. Scholten, R.G., *Vrijwilligersarbeid in hervormde gemeenten*, Den Haag, 1978, p. 50.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Ariès, Ph., *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris, 1960.

Backus, H.C.S., "De dagelijkse verzorging". In: Zuidberg, A.C.L. (redacteur), *Huishoudkunde in Nederland*, Wageningen, 1978, p. 19-31.

Beckers, Th. en Chr. de Boer, "De Delphi methode: technocratie versus democratie?", *Planning*, 1977, nr. 2.

Bell, D., *The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting*, New York, 1973.

Berends, A.B. en A.C. Boelmans-Kleinjan, *Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland*, Monografieën volkstelling 1971, deel 7, 's-Gravenhage, 1979.

Berger, P., B. Berger en H. Kellner, *The Homeless Mind; Modernization and Consciousness*, New York, 1973.

Berkner, L.K., "The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an eighteenth century Austrian example", *American Historical Review*, 1972, 77, nr. 2.

Bernard, J., *The future of marriage*, New York, 1972.

Bertels, K., "Gezinsgeschiedenis", *Jeugd en Samenleving*, 1976, okt./nov.

Blalock, H.M., *Social Statistics*, Tokyo, 1972.

Boerwinkel, F., *Einde of nieuw begin?*, Bilthoven, 1974.

Boesjes-Hommes, R.W. en M. Bakker-van der Aa, "Welke verandering is haalbaar?", Studium Generale Eindhoven, 1973.

Brand-Koolen, M.J.M., *Factoranalyse in het sociologisch onderzoek*, Leiden, 1972.

Bruijn, G.M., *Groeigroepen voor Partners*, Zeist, 1977.

Buunk, B., "Jaloezie 2. Ervaringen van 250 Nederlanders", *Intermediair*, 1978, 14, nr, 12,

Bijnen, E.J., *Cluster-analyse; overzicht en evaluatie van technieken*, Tilburg, 1969.

Carisse, C., "Family values of innovative women: perspective for the future", paper 7e Wereldcongres voor Sociologie te Varna, Bulgarije, 1970.

Calder, N. (ed.), *The world in 1984*, 1965, 2 delen.

C.B.S., *Sociale Maandstatistiek*, 1977, 25, nr. 5.

C.B.S., *Maandschrift*, 1977, 72, nr. 4.

C.B.S., *Statistiek van kindercentra 1977*.

C.B.S., *Maandstatistiek voor Bevolking en Volksgezondheid*, 1979.

C.B.S., *Maandschrift*, 1979, 74, nr. 5.

Clear, V. e.a. (eds.), *Marriage and family through science fiction*, New York, 1976.

Cramwinckel-Weeda, C.J., *Communes en communebewegingen, een literatuurstudie*, Deventer, 1976.

Cuber, J.F. en P.B. Harroff, "Five Types of Marriage". In: Skolnick, A. en J.H. Skolnick (eds.), *Intimacy, Family and Society*, Boston, 1974.

Deggeller, L. e.a., *Vrouw '78. Onderzoek in opdracht van Margriet*, Novum bv en I.P.M., 1978.

Dekker, G., *De mens en zijn godsdienst*, Bilthoven, 1975.

Derksen, K. en M.E. Reul-Verlaan, "Trouwen en scheiden", *Wending*, 1977, 32, nr. 5-6.

Doorn, J. van en F. van Vught, *Forecasting. Methoden en technieken van toekomstonderzoek*, Assen, 1978.

Douma, W.H., "Het gezin in de wereld van morgen", *Tijdschrift voor Maatschappijvraagstukken*, 1966, 20, nr. 2.

Douma, W.H., *Het gezin tussen verleden en toekomst*, Wageningen, 1975.

Dupuis, P.J.F. en H.W. de Knijff, "Briefwisseling over Sexualiteit", *Woord en Dienst*, 1977, 26, nr. 20.

Family Coordinator, 1972, nr. 4, Spec. issue "Changing Life Styles and Family Forms".

Family Coordinator, 1975, nr. 4, Spec. issue "Variant Family Forms and Life Styles".

Flooren, E., *Ik zie, ik zie wat jij niet ziet*, Rijksdienst IJsselmeerpolders, 1976.

Fowles, J., *Mass advertisement as social forecast*, London, 1976.

Frenken, J., *Afkeer van de sexualiteit*, Deventer, 1976.

Frinking, G.A.B., "Daling en stijging van onvrijwillige en vrijwillige kinderloosheid", *Demografie*, 1975, nr. 12.

Frinking, G.A.B. en F.W.A. van Poppel, *Een sociaal-demografische analyse van de huwelijkssluiting in Nederland*, Monografieën volkstelling 1971, deel 6, 1979, 's-Gravenhage.

The future of the family, uitgegeven door de Family Service Association of America, 1969.

Futures, 1975, Spec. issue "Women and the future".

Gadourek, I., *Sociologische onderzoekstechnieken*, Arnhem, 1969.

Gennep, F.O. van, *Mensen hebben mensen nodig*, Baarn, 1972.

Gordon, T.J., "The current methods of futures research", p. 164-190. In: Toffler, A. (ed.), *The Futurists*, 1972.

Graaf, L.A. de, "Marriage encounter: een manier van communiceren". In: *Gestalten van Pastoraat*, Amsterdam, 1978.

Gunter, B.G. en H.A. Moore, "Youth, Leisure and Post-Industrial Society: Implications for the Family", *The Family Coordinator*, 1975.

Hake, B.J., "Waarden, strategieën en de toekomst van onze samenleving", *Wending*, 1975, 30, nr. 1.

Harman, H.H., *Modern Factor Analysis*, Chicago, 1967.

"Het kennen van de toekomst. De toekomst van het kennen", *Horstcahier* 32, 1967, Driebergen.

Helmer, O., *Social technology*, London, 1966.

Hill, R., "The American family of the future", *Journal of Marriage and the Family*, 1964, 26.

Huisman, J., "Vrouwenstudies in Nederland. Het feminisme in de Universiteit". *Intermediair*, 1979, 15, nr. 5.

Hupkes, G., "Toekomstonderzoek", *Intermediair*, 1976, 12, nr. 6.

Hupkes, G., "Prognoses", *Intermediair*, 1976, 12, nr. 7.

Jansen, A.J., *Constructing to-morrow's agriculture*, Bulletin 38, Afdeling voor sociale wetenschappen aan de Landbouwhogeschool, Wageningen, 1975.

Jeugdbeschermingsrecht; rapport van de Commissie voor de herziening van het kinderbeschermingsrecht; voorz. J. Wiarda, Den Haag, 1971.

Kieffer,C., "New Depths in Intimacy". In: Libby, R.W. en R.N. Whitehurst (eds.), *Marriage and Alternatives: Exploring Intimate Relationships*, Illinois, 1977.

Klooster-van Wingerden, C.M. van 't, C. de Hoog en L.Th. van Leeuwen, *Huishoudensvormen. Een analyse van gezinnen, andere huishoudens en alleenstaanden op basis van de volkstelling 1971*, Concept Eindrapport, Wageningen, 1978.

Klooster, H.J. van 't, *Regionale en lokale overheid*. Verkenning van de plaatsingsmogelijkheden van Wageningse afgestudeerden bij gemeenten, provincies, gewesten, waterschappen e.d. Periode 1975-1985, Stichting MPW Wageningen, 1976.

Kooy, G.A., *Het veranderend gezin in Nederland*, Assen, 1957.

Kooy, G.A., *Het modern-Westers gezin*, Hilversum, 1970, tweede aangevulde druk.

Kooy, G.A., *Jeugd en sexualiteit tegen de jaren zeventig*, Wageningen, 1972.

Kooy, G.A., "De toekomst van het Westerse gezin", *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, 1973, 51.

Kooy, G.A., *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland*, Deventer, 1975.

Kooy, G.A., *Jongeren en seksualiteit; sociologische analyse van een revolutionaire evolutie*, Deventer, 1976.

Kraemer, P.E. en L. van der Weele, "Stroomversnelling-stroomverandering-stroomverval. Een terugblik op tien jaren, 1966-1976", *Wending*, 1976, 31, nr. 10.

Kreykamp, A.M.J. e.a. (red.), *Handboek Toekomstonderzoek*, Deventer, 1972.

Krijnen, G., *Ontwikkeling funktievervulling van psychologen*, deel 2, ITS Nijmegen, 1976.

Kuypers, K., "Geschiedfilosofie", *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, 7e druk, 1974, deel 8.

Leeuwen, L.Th. van, *Het gezin als sociologisch studie-object*, Wageningen, 1976.

Leichter, H.J., "Some comments on the Robert F. Winch paper", *Journal of Marriage and the Family*, 1970.

Lesthaeghe, R.J., *The Decline of Belgian Fertility 1800-1970*, New Jersey, 1977.

Mace, D. en V.C. Mace, "Marriage Enrichment-Wave of the Future?", *The Family Coordinator*, 1975, april.

Meadows, D., *De grenzen aan de groei, Rapport van de Club van Rome*, Utrecht, 1972 (Ned. vertaling).

Middendorp, C.P., "Culturele veranderingen in Nederland, 1965-1970", *Intermediair*, 1974, 10, nr. 11.

Middendorp, C.P., "Verdere culturele veranderingen in Nederland? De periode 1970-1974", *Intermediair*, 1975, 11, nr. 19.

Middendorp, C.P., *Progressiveness and Conservatism*, 1976, dissertatie.

O'Neill, N. en G.C. O'Neill, *The open marriage*, New York, 1973.

Nie, N.H. e.a., *Statistical Package for Social Sciences*, second edition, New York, 1975.

Nooij, A.T.J., "Enkele opmerkingen n.a.v. Douma: Het gezin tussen verleden en toekomst", stencil, 1975.

Nooij, A.T.J., "Meten en wegen; meerwaarde en minderwaarde in de sociale wetenschappen", *Intermediair*, 1977, nr. 17.

Nooij, A.T.J., *Methodiek van het sociologisch onderzoek*, deel 1, Samenvatting van de collegestof, Wageningen, 1977.

Nye, F.I. en F.M. Berardo, *The family. Its structure and interaction*, New York, 1973.

Otto, H.A. (ed.), *The Family in search of a Future*, 1970.

Parke, R. en P. Glick, "Prospective changes in marriage and the family", *Journal of Marriage and the Family*, 1967.

Peursen, C.A. van, *Strategie van de cultuur*, Amsterdam, 1972, (tweede druk).

Ramey, J.W., "Intimate groups and networks: frequent consequence of sexually open marriage", *The Family Coordinator*, 1975.

Rapoport, R., R. Rapoport en Strelitz, *Leisure and the Family Life Cycle*, London, 1975.

Raveau, F.H.M., "Future family patterns and society". In: *The future of the family*, (ed. K. Elliott), London, 1970, 230 pag.

Reif, A., "Ernest Borneman, seksfuturoloog", *De Nieuwe Linie*, 17 maart 1976.

Reiss, I., *The family system in America*, New York, 1971.

Roussel, L., *Le mariage dans la société française*, cahier no. 73, INED 1975. Troisième partie "L'institution matrimonale en crise".

Rijpma, S., *Gezondheid en gezinsindividualisering in een agrarische gemeenschap*, Lochem, 1973.

Sackman, H., *Delphi critique*, London, 1975.

Scholten, R.G., *Vrijwilligersarbeid in hervormde gemeenten*, Den Haag, 1978.

Schoonenboom, I.J. en H.M. in 't Veld-Langeveld, *De Emancipatie van de Vrouw*, Den Haag, 1976.

Segers, J.H.G., *Sociologische onderzoeksmethoden*, Assen, 1975.

Shorter, E., *The Making of the Modern Family*, New York, 1975.

Skolnick, A., *The intimate environment. Exploring marriage and the family*, Boston, 1973.

Sociaal Cultureel Planbureau, *De leefsituatie van de Nederlandse bevolking*, 1977.

Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, rapport van Werkgroep I: "Geboorte en Gezinsvorming", *Geboorte en Gezinsvorming in Nederland - Ontwikkelingen en vooruitzichten*, Leidschendam, 1974.

Steenbergen, B. van, "Orde of conflict. Tegengestelde maatschappijvisies binnen de futurologie", *Eurosboekje*, 1969, nr. 2.

Straver, C.J., "Samenleven in meervoud", *Intermediair*, 1979, 15, nr. 22.

Taylor, G.R., *Sex in History*, New York, 1954.

Thung, M.A. e.a., *Naar de toekomst leven*, Baarn, 1977.

De Toekomst op Zicht, Een wetenschappelijk onderzoek naar de verwachtingen van de Nederlander voor de periode 1970-'80, Amsterdam, 1970.

Trost, R.L.A., "Delphi: een nieuwe methode voor betrouwbaar marketingonderzoek", *Marketing*, 1971, 12, nr. 5.

Tyrell, H., "Historischen Familienforschung und Familiensoziologie", *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1977, 29.

Veenhoven, R., "Waarheen met het huwelijk?", *Socialisme en Democratie*, 1976, nr. 12.

Veenhoven, R., "De toekomst van het huwelijk", *Intermediair*, 1978, 14, nr. 47.

Veld-Langeveld, H.M. in 't, "Is ons huwelijks- en gezinsmodel aan verandering toe?". In: *Toekomstig Gezinsontwerp*, Utrecht, 1972.

Vercruysse, E.V., *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*, Assen, 1966, 2e druk.

Vos, H. de, *Inleiding tot de Wijsbegeerte*, Nijkerk, 1971, 6e herziene druk.

Vuijsje, H. e.a., "De Nieuwe Vrijgezellen", serie *Haagse Post*, aug./okt., 1978, (5 afleveringen).

"Was wird aus der Familie?", *Brigitte*, 1976, 9 april.

Weiss, R.S., "Marriage and family in the near future". In: *The family and its future*, London, 1970, (ed. K. Elliott).

Werkgroep 2000, "Met het oog op de toekomst", *Eurosboekje* 1969, 2, aanhangsel.

Wezenaar, J.A., "Naar een Delphi methode voor rekreatieprognoses", *Planning*, 1976, sept.

Wezenaar, J.A., "Toch naar een Delphi methode voor rekreatieprognoses", *Planning*, 1977.

Whitehurst, R.N., "Changing ground rules and emergent life styles". In: Libby, R.W. en R.N. Whitehurst (eds.), *Marriage and Alternatives: Exploring Intimate Relationships*, Illinois, 1977.

Whitehurst, R.N., "Youth views marriage: awareness of present and future potentials in relationship". In: *Marriage and Alternatives: Exploring Intimate Relationships*.

Winch, R.F., "Permanence and change in the history of the American family and some speculations as to its future", *Journal of Marriage and the Family*, 1970.

Woude, A.M. van der, "De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden", *A.A.G. Bijdragen* 15, 1970.

WRR, *De komende vijfentwintig jaar. Een toekomstverkenning voor Nederland*, Den Haag, 1977.

Zimmermann, C.C., *Family and Civilization*, 1947.

Zimmermann, C.C., "The future of the family in America", *Journal of Marriage and the Family*, 1972.

BIJLAGE 1

VRAGENLIJST TEN BEHOEVE VAN HET ONDERZOEK NAAR

TOEKOMSTIGE ONTWIKKELINGEN TEN AANZIEN VAN HUWELIJK EN GEZIN

EERSTE RONDE

Ten behoeve van de informatie van de lezer wordt in dit proefschrift de frequentieverdeling van de antwoorden (in procenten) per deelvraag vermeld. Het totaalpercentage per deelvraag is meestal kleiner dan 100%, in verband met het niet beantwoorden van een vraag door enkele respondenten.
In de eerste ronde bedroeg het aantal respondenten: 155.

VAKGROEP SOCIOLOGIE LANDBOUWHOGESCHOOL WAGENINGEN

NOVEMBER 1975

LEES EERST DEZE TOELICHTING VOOR U MET DE BEANTWOORDING VAN DE VRAGEN BEGINT

TOELICHTING OP DE VRAGENLIJST TEN BEHOEVE VAN HET ONDERZOEK NAAR DE TOEKOMST VAN HUWELIJK EN GEZIN
(EERSTE RONDE)

1. In dit onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin wordt als richtpunt voor de toekomst *het jaar 1990* aangehouden.

2. De vragenlijst bevat vijftien vragen naar de toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin. Meestal gaat aan de eigenlijke vraag een inleiding vooraf, die indien mogelijk informatie verschaft over de recente ontwikkeling ten aanzien van een bepaald aspect van huwelijk en gezin.

3. Vrijwel alle vragen bestaan uit een A.-, een B.- en een C.-vraag.
   A.-vraag : Hierin wordt gevraagd naar de *verwachte ontwikkeling* ten aanzien van een bepaald aspect van huwelijk en gezin. De antwoordmogelijkheden voor deze vraag zijn geprecodeerd. U kunt uw antwoord omcirkelen of aankruisen, waarvoor bij elke vraag aanwijzingen worden gegeven.
   B.-vraag : In dit gedeelte wordt gevraagd naar de *motivering* van het in de A.-vraag gegeven antwoord. Het is de bedoeling, dat u uw antwoord in de daartoe opengelaten ruimte in de vragenlijst beknopt weergeeft. Indien nodig kunt u uw antwoord op de achterzijde van de desbetreffende bladzijde (met een duidelijke verwijzing) vervolgen.
   C.-vraag : In dit gedeelte komt de *maatschappelijk wenselijk* geachte ontwikkeling aan de orde. Het gaat hierbij om de ontwikkeling die u voor de maatschappij wenselijk acht en niet zozeer om de door u persoonlijk wenselijk geachte ontwikkeling, hoewel beide niet geheel gescheiden kunnen worden. Ook voor deze vraag zijn de antwoordmogelijkheden geprecodeerd en bestaat de mogelijkheid uw antwoord toe te lichten.

4. Het is de bedoeling, dat u *alle vragen* beantwoordt, ook al liggen sommige vragen naar uw mening niet direct op het terrein van uw deskundigheid. Een belangrijk aspect van het onderzoek is namelijk de onderlinge confron-

tatie van denkbeelden ten aanzien van bepaalde aspecten van huwelijk en gezin van personen uit verschillende disciplines en uit verschillende werkvelden.

5. Hoewel u erg lang over de beantwoording van de vragen kunt nadenken, is het in het algemeen gewenst om de vragen *spontaan* te beantwoorden.

6. Het is niet alleen begrijpelijk maar ook wenselijk, dat u de vragen beantwoordt met behulp van de kennis en ervaring vanuit uw eigen discipline, vakgebied of werkveld.

7. Tot slot verdient het aanbeveling om *niet alle vragen achter elkaar* te beantwoorden. Bij het vooronderzoek is gebleken, dat een beantwoording in twee of drie gedeelten voorkeur verdient.

8. Eventuele nadere informatie of toelichting kunt u bij mevrouw Beuckens-Vries verkrijgen (tel. 08370 - 82679).

9. Wilt u de ingevulde vragenlijst vóór 5 januari 1976 in bijgaande gefrankeerde retourenveloppe terugzenden aan Vakgroep Sociologie, t.a.v. M. Beuckens-Vries, De Leeuwenborch, Hollandseweg 1, Wageningen.

1. Aan het begin van de vragenlijst worden enkele aspecten van de ontwikkeling van de maatschappij in haar geheel aan de orde gesteld. Het gaat er hierbij niet om een globaal beeld van de toekomstige samenleving te krijgen, veeleer gaat het om een achtergrond voor de verwachte en gewenste ontwikkelingen rond huwelijk en gezin.
Hieronder zijn een aantal mogelijke ontwikkelingen op verschillende terreinen, die relevant leken voor huwelijk en gezin, vermeld.

A. Wilt u aangeven welke ontwikkeling u in de komende vijftien jaar verwacht voor deze verschillende terreinen?
Wilt u uw antwoord in de desbetreffende kolom aankruisen? (spontaan antwoorden)

Verwacht u dat in 1990	meer	ongeveer evenveel	minder
1. de gewone man meer/ongeveer evenveel/minder werkelijke invloed op de gang van zaken in Nederland zal hebben dan nu?	32%	50%	17%
2. de invloed van de overheid op de economie groter/ongeveer gelijk/kleiner zal zijn dan nu?	83%	14%	2%
3. het percentage Nederlanders dat lid is van een kerkgenootschap groter/ongeveer gelijk/kleiner zal zijn dan nu?	3%	9%	88%
4. de leer en activiteiten van de kerken meer/ongeveer evenveel/ minder betekenis zullen hebben voor de samenleving dan nu?	10%	24%	66%
5. de werknemers meer/ongeveer evenveel/minder invloed zullen hebben op de gang van zaken in het bedrijf dan nu?	63%	32%	4%
6. de economische groei in Nederland groter/ongeveer gelijk/ kleiner zal zijn dan tegenwoordig?	4%	34%	61%

7. zie volgende bladzijde

Verwacht u dat in 1990	meer	ongeveer evenveel	minder
7. de welvaart in Nederland meer/ongeveer evenveel/minder gelijkmatig over de bevolking gespreid zal zijn dan nu?	66%	30%	3%
8. het pakket van sociale voorzieningen groter/ongeveer gelijk/kleiner zal zijn dan nu?	33%	56%	10%
9. mensen meer/ongeveer evenveel/minder hun status zullen ontlenen aan de beroepsarbeid die ze verrichten dan tegenwoordig?	2%	35%	61%
10. de arbeidstijd per week ongeveer evenlang/korter/aanzienlijk korter zal zijn dan tegenwoordig?	ongeveer evenlang 14%	korter 74%	aanzienlijk korter 11%

B. Hebt u behoefte om een toelichting te geven bij de hiervoor gegeven antwoorden?

C. Wilt u voor de aangesneden onderwerpen vervolgens aangeven welke ontwikkelingen u maatschappelijk wenselijk vindt?
Wilt u het antwoord in de desbetreffende kolom aankruisen?

Vindt u het maatschappelijk wenselijk dat in 1990	meer	ongeveer evenveel	minder
1. de gewone man meer/ongeveer evenveel/minder werkelijke invloed op de gang van zaken in Nederland zal hebben dan nu?	73%	21%	4%
2. de invloed van de overheid op de economie groter/ongeveer gelijk/kleiner zal zijn dan nu?	54%	28%	16%
3. het percentage Nederlanders dat lid is van een kerkgenootschap groter/ongeveer gelijk/kleiner zal zijn dan nu?	30%	28%	34%

4. zie volgende bladzijde

Vindt u het maatschappelijk wenselijk dat in 1990	meer	ongeveer evenveel	minder
4. de leer en activiteiten van de kerken meer/ongeveer evenveel/ minder betekenis zullen hebben voor de samenleving dan nu?	41%	21%	34%
5. de werknemers meer/ongeveer evenveel/minder invloed zullen hebben op de gang van zaken in het bedrijf dan nu?	76%	21%	3%
6. de economische groei in Nederland groter/ongeveer gelijk/ kleiner zal zijn dan tegenwoordig?	24%	43%	32%
7. de welvaart in Nederland meer/ ongeveer evenveel/minder gelijkmatig over de bevolking gespreid zal zijn dan nu?	77%	22%	0%
8. het pakket van sociale voorzieningen groter/ongeveer gelijk/kleiner zal zijn dan nu?	37%	51%	10%
9. mensen meer/ongeveer evenveel/ minder hun status zullen ontlenen aan de beroepsarbeid die ze verrichten dan tegenwoordig?	3%	21%	74%
10. de arbeidstijd per week ongeveer evenlang/korter/aanzienlijk korter zal zijn dan nu?	ongeveer evenlang 24%	korter 52%	aanzienlijk korter 21%

Eventuele toelichting/opmerkingen:

Dan gaan we nu over naar het eigenlijke onderwerp van de vragenlijst, te weten de ontwikkelingen rond huwelijk en gezin. Aangezien de seksualiteit een belangrijk facet is van huwelijk en gezin wordt met enkele vragen over de seksualiteit begonnen.

2. Een open discussie over het geoorloofd zijn van seksuele relaties tussen man en vrouw was lange tijd onmogelijk. De algemene opvatting was dat geslachtsgemeenschap alleen in het huwelijk thuishoorde. De laatste tien

jaar is hierin evenwel verandering gekomen. De meer algemene opvatting is momenteel, dat geslachtsgemeenschap van ongehuwden gekoppeld moet zijn aan een relatie met een trouwperspectief. Terwijl in 1965 nog maar 22% van de Nederlandse bevolking geen principiële bezwaren had tegen geslachtsverkeer tussen mensen die met elkaar willen trouwen, gold dit in 1970 voor 58% van de Nederlandse bevolking.

A. Welke ontwikkelingen verwacht u in de opvattingen ten aanzien van geslachtsverkeer van ongehuwden in de komende vijftien jaar?
Wilt u uw antwoord voor de volgende situaties omcirkelen?
waarbij ++ = geslachtsgemeenschap zal aanzienlijk meer worden aanvaard
+ = " " " meer worden aanvaard
± = " " " in ongeveer gelijke mate worden aanvaard
- = " " " minder worden aanvaard
-- = " " " aanzienlijk minder worden aanvaard

VERWACHTING	1990 t.o.v. NU				
geslachtsgemeenschap tussen:					
1. een man en een vrouw die van plan zijn binnenkort met elkaar te trouwen	77% ++	17% +	5% ±	0% -	0% --
2. een man en een vrouw die veel voor elkaar voelen	43% ++	48% +	8% ±	0% -	0% --
3. een man en een vrouw die elkaar aardig vinden	19% ++	51% +	26% ±	4% -	0% --
4. een man en een vrouw die elkaar oppervlakkig kennen	8% ++	37% +	47% ±	4% -	4% --

B. Waarop baseert u deze verwachtingen?

C. Welke ontwikkelingen in de opvattingen ten aanzien van geslachtsverkeer van ongehuwden in de komende vijftien jaar vindt u maatschappelijk wenselijk?
Wilt u uw antwoord voor de volgende situaties weer omcirkelen?
(de code is gelijk aan die van het eerste deel van deze vraag)

MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK			1990 t.o.v. NU		
geslachtsgemeenschap tussen:					
1. een man en een vrouw die van plan zijn binnenkort met elkaar te trouwen	72% ++	14% +	7% ±	1% -	3% --
2. een man en een vrouw die veel voor elkaar voelen	47% ++	24% +	19% ±	1% -	5% --
3. een man en een vrouw die elkaar aardig vinden	27% ++	23% +	25% ±	14% -	8% --
4. een man en een vrouw die elkaar oppervlakkig kennen	16% ++	18% +	19% ±	21% -	21% --

Eventuele toelichting/opmerkingen:

3. De algemene opvattingen ten aanzien van het geslachtsverkeer van ongehuwden houden ook in dat er één exclusieve seksuele relatie wordt aangegaan. Het gelijktijdig onderhouden van twee of meer seksuele relaties strijdt met de vigerende norm inzake het geslachtsverkeer van ongehuwden.

A. Welke ontwikkelingen verwacht u ten aanzien van de algemene opvattingen omtrent de exclusiviteit van de seksuele relatie van ongehuwden in de komende vijftien jaar?
Wilt u uw antwoord in het volgende overzicht aankruisen?

	VERWACHTING				1990 t.o.v. NU
5%	☐	het gelijktijdig onderhouden van twee of meer seksuele relaties door een ongehuwde			zal aanzienlijk meer worden geaccepteerd
50%	☐	"	"	"	zal meer worden geaccepteerd
35%	☐	"	"	"	zal in ongeveer gelijke mate worden geaccepteerd
8%	☐	"	"	"	zal minder worden geaccepteerd
1%	☐	"	"	"	zal aanzienlijk minder worden geaccepteerd

B. Wat is uw motivering voor dit antwoord?

C. Welke ontwikkelingen ten aanzien van de algemene opvattingen omtrent de exclusiviteit van de seksuele relatie van ongehuwden vindt u maatschappelijk wenselijk in de komende vijftien jaar?
Wilt u uw antwoord in het volgende overzicht aankruisen?

	MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK	1990 t.o.v. NU
19% ☐	het gelijktijdig onderhouden van twee of meer seksuele relaties door een ongehuwde	moet aanzienlijk meer worden geaccepteerd
27% ☐	" " "	moet meer worden geaccepteerd
25% ☐	" " "	moet in ongeveer gelijke mate worden geaccepteerd
15% ☐	" " "	moet minder worden geaccepteerd
11% ☐	" " "	moet aanzienlijk minder worden geaccepteerd

Eventuele toelichting/opmerkingen:

4. Tot op heden heeft geslachtsverkeer het meest plaats in een door duurzaamheid gekenmerkte relatie tussen één man en één vrouw, een relatie die meestal gesanctioneerd is door het huwelijk. Daarnaast zijn er andere relatievormen waarin geslachtsverkeer voorkomt.

A. Welke ontwikkelingen verwacht u in de komende vijftien jaar ten aanzien van andere relatievormen, waarin geslachtsverkeer plaatsvindt?
Wilt u uw antwoord voor de hieronder genoemde relaties omcirkelen?
waarbij ++ = sterke toename
+ = toename
± = ongeveer gelijk blijven
- = afname
-- = sterke afname

VERWACHTING	1990 t.o.v. NU				
1. partnerruil	2% ++	26% +	46% ±	23% -	3% --
2. incidentele buitenechtelijke relatie	21% ++	56% +	21% ±	1% -	0% --
3. groepsseksualiteit	1% ++	21% +	49% ±	22% -	4% --
4. homoseksuele relatie met een vaste partner	27% ++	61% +	10% ±	0% -	0% --
5. meer permanente buitenechtelijke relatie	7% ++	48% +	36% ±	7% -	1% --
6. vaste homoseksuele relatie naast een huwelijksrelatie	1% ++	45% +	32% ±	16% -	3% --

B. Wat is uw motivering voor deze verwachtingen?

C. Welke ontwikkelingen ten aanzien van relatievormen waarin geslachtsverkeer plaatsvindt, acht u in de komende vijftien jaar maatschappelijk wenselijk?
Wilt u uw antwoord voor de volgende relatievormen omcirkelen?

MAATSCHAPPELIJKE WENSELIJKHEID	1990 t.o.v. NU				
1. partnerruil	2% ++	4% +	23% ±	34% -	28% --
2. incidentele buitenechtelijke relatie	14% ++	23% +	30% ±	17% -	10% --
3. groepsseksualiteit	1% ++	5% +	24% ±	27% -	32% --
4. homoseksuele relatie met een vaste partner	34% ++	35% +	14% ±	5% -	3% --
5. meer permanente buitenechtelijke relatie	8% ++	14% +	27% ±	25% -	18% --
6. vaste homoseksuele relatie naast een huwelijksrelatie	8% ++	17% +	17% ±	28% -	19% --

Eventuele toelichting/opmerkingen:

5. Er bestaan verschillende leefvormen waarin mensen hun dagelijks leven met elkaar delen. Een leefvorm wordt gedefinieerd als een groep samenwonende personen, die een gemeenschappelijke huishouding voeren. Naast huwelijk en gezin zijn er andere mogelijkheden, zoals bijvoorbeeld het samenwonen met een vriend of vriendin (waarna eventueel een huwelijk kan volgen), het samenwonen van twee homofiele partners en het deel uitmaken van een commune, waartoe personen van alle leeftijdsgroepen kunnen behoren. Daarnaast kan gedacht worden aan een concubinaat (een op duurzaamheid gerichte relatie tussen een man en een vrouw die niet met elkaar gehuwd zijn), waartoe al of niet kinderen behoren en eveneens aan het alleen gehuisvest zijn (alleenstaand).

A. Welke ontwikkelingen verwacht u in de eerstkomende vijftien jaar ten aanzien van de verschillende leefvormen?
Wilt u uw antwoord met betrekking tot de leefvormen in het onderstaande schema omcirkelen?

waarbij ++ = sterke toename
+ = toename
± = ongeveer gelijk blijven
- = afname
-- = sterke afname

VERWACHTING	1990 t.o.v. NU				
1. samenwonen als prelude op het huwelijk (personen jonger dan 30 jaar)	60% ++	39% +	1% ±	0% -	0% --
2. het samenwonen van twee homofiele personen	39% ++	58% +	3% ±	0% -	0% --
3. commune en woongemeenschap	5% ++	39% +	44% ±	11% -	1% --
4. concubinaat zonder kinderen (personen van 30 jaar en ouder)	32% ++	58% +	9% ±	1% -	0% --
5. concubinaat met kinderen	6% ++	34% +	56% ±	5% -	0% --
6. alleenstaan	6% ++	25% +	39% ±	28% -	1% --
7. huwelijk	1% ++	16% +	48% ±	36% -	0% --

B. Waarop baseert u deze verwachtingen?

C. Welke ontwikkelingen acht u in de komende vijftien jaar ten aanzien van de verschillende leefvormen maatschappelijk wenselijk?
Wilt u uw antwoord in het volgende schema omcirkelen?

MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK	1990 t.o.v. NU				
1. samenwonen als prelude op het huwelijk (personen tot 30 jaar)	50% ++	30% +	9% ±	4% -	3% --
2. het samenwonen van twee homofiele personen	43% ++	41% +	8% ±	1% -	3% --
3. commune en woongemeenschap	21% ++	23% +	28% ±	16% -	7% --
4. concubinaat zonder kinderen (personen van 30 jaar en ouder)	28% ++	30% +	24% ±	7% -	4% --
5. concubinaat met kinderen	14% ++	11% +	23% ±	30% -	16% --
6. alleenstaan	10% ++	16% +	25% ±	34% -	10% --
7. huwelijk	17% ++	21% +	39% ±	16% -	2% --

Eventuele toelichting of opmerkingen:

6. Nu volgen enkele vragen over het huwelijk. Het gaat hierbij om het huwelijk als relatie tussen twee personen. Om een beeld te krijgen van mogelijke toekomstige ontwikkelingen rond het huwelijk (als paarverhouding) worden een aantal facetten nader aan de orde gesteld.

Hieronder zijn een aantal uitspraken, die wel eens met betrekking tot het huwelijk worden gedaan, vermeld.

A. Wat verwacht u over vijftien jaar ten aanzien van de volgende uitspraken over het huwelijk? Zullen deze uitspraken in het algemeen meer/ongeveer gelijk/minder worden onderschreven dan nu?
Wilt u uw antwoord in de desbetreffende kolom aankruisen?

VERWACHTING 1990 t.o.v. NU

	meer	ongeveer gelijk	minder
1. In het huwelijk betekenen beide partners alles voor elkaar.	6%	37%	57%
2. Als je eenmaal getrouwd bent, lossen de problemen zich vanzelf op.	0%	15%	85%
3. Beide echtgenoten hebben ieder recht op hun eigen vrienden en kennissen.	82%	16%	2%
4. Een huwelijk wordt aangegaan in de veronderstelling dat er (na deze relatie) nog andere relaties kunnen volgen.	47%	49%	4%
5. In het huwelijk zorgt de man primair voor het inkomen en de vrouw primair voor de huishouding en de kinderen.	1%	12%	87%
6. Kinderen zijn het doel van het huwelijk.	4%	10%	86%
7. Buitenechtelijk geslachtsverkeer is bevorderlijk voor het eigen huwelijksleven.	16%	70%	13%
8. Een eerlijke en open communicatie tussen beide echtgenoten is een voorwaarde voor een goed huwelijk.	81%	18%	1%
9. Het huwelijk is een veilige haven, waar man en vrouw tot rust komen.	13%	44%	43%

B. Waarom verwacht u de ontwikkelingen, zoals u deze hiervoor hebt aangegeven?

C. Wat acht u maatschappelijk wenselijk ten aanzien van de hiervoor genoemde uitspraken met betrekking tot het huwelijk in 1990? Acht u het maatschappelijk wenselijk dat de uitspraken in het algemeen meer/ongeveer gelijk/minder onderschreven zullen worden dan nu?
Wilt u uw antwoord aankruisen in de desbetreffende kolom?

MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK 1990 t.o.v. NU

	meer	ongeveer gelijk	minder
1. In het huwelijk betekenen beide partners alles voor elkaar.	20%	23%	56%
2. Als je eenmaal getrouwd bent, lossen de problemen zich vanzelf op.	3%	4%	92%
3. Beide echtgenoten hebben ieder recht op hun eigen vrienden en kennissen.	79%	17%	4%
4. Een huwelijk wordt aangegaan in de veronderstelling dat er (na deze relatie) nog andere relaties kunnen volgen.	39%	27%	33%
5. In het huwelijk zorgt de man primair voor het inkomen en de vrouw primair voor de huishouding en de kinderen.	5%	10%	85%
6. Kinderen zijn het doel van het huwelijk.	5%	14%	80%
7. Buitenechtelijk geslachtsverkeer is bevorderlijk voor het eigen huwelijksleven.	14%	25%	57%
8. Een eerlijke en open communicatie tussen beide echtgenoten is een voorwaarde voor een goed huwelijk.	89%	8%	2%
9. Het huwelijk is een veilige haven, waar man en vrouw tot rust komen.	28%	28%	42%

Eventuele toelichting/opmerkingen:

7. In de jaren 1960, 1965, 1970, 1971 en 1973 bedroeg het aantal echtscheidingen respectievelijk 22, 22, 33, 36 en 55 per 10.000 bestaande huwelijken (de recente stijging zal voor een deel samenhangen met de nieuwe echtscheidingswet, die in oktober 1971 van kracht werd).

A. Welke ontwikkeling verwacht u in de komende vijftien jaar ten aanzien van het aantal echtscheidingen per 10.000 huwelijken?
Wilt u uw antwoord aankruisen in het onderstaande overzicht?

VERWACHTING		1990 t.o.v. NU
22%	☐	sterke toename
68%	☐	toename
8%	☐	ongeveer gelijk blijven
1%	☐	afname
0%	☐	sterke afname

B. Wat is uw motivering voor de verwachting met betrekking tot de ontwikkeling van de echtscheiding?

C. Welke ontwikkeling acht u maatschappelijk wenselijk ten aanzien van het aantal echtscheidingen in de komende vijftien jaar?
Wilt u uw antwoord aankruisen in het onderstaande overzicht?

MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK		1990 t.o.v. NU
5%	☐	sterke toename
17%	☐	toename
19%	☐	ongeveer gelijk blijven
39%	☐	afname
16%	☐	sterke afname

Eventuele toelichting/opmerkingen:

8. In de laatste decennia heeft zich **een teruggang** van het aantal geboorten voorgedaan. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het dalend gemiddeld kindertal per huwelijk. Meer inzicht in de gezinsvorming kan worden verkregen uit de verdeling van het aantal kinderen dat per huwelijk geboren wordt.
De verdeling van de in 1960 en in 1974 bestaande huwelijken naar het aantal tot dan toe levendgeboren kinderen uit deze huwelijken is als volgt:

jaar	aantal per huwelijk geboren kinderen						
	0	1	2	3	4	5 of meer	
1960	14%	18%	23%	16%	10%	19%	100%
1974	18%	20%	34%	18%	6%	4%	100%

Recentelijk komt het in toenemende mate voor, dat echtparen kiezen voor een kinderloos huwelijk. Geschat wordt, dat van de in de periode 1968 - 1972 gehuwde vrouwen 8% opteert voor een leven zonder eigen kinderen, terwijl dit onder de in 1963 gehuwde vrouwen nagenoeg niet voorkwam.

A. Welke ontwikkelingen verwacht u ten aanzien van het aantal kinderen dat per huwelijk geboren wordt in de komende vijftien jaar?
Wilt u uw antwoord met betrekking tot de hieronder genoemde aantallen kinderen per huwelijk omcirkelen?
waarbij ++ = sterke toename
+ = toename
± = ongeveer gelijk blijven
- = afname
-- = sterke afname

VERWACHTING	1990 t.o.v. NU				
1. het percentage huwelijken zonder kinderen	23% ++	67% +	8% ±	1% -	1% --
2. het percentage huwelijken met één kind	7% ++	45% +	37% ±	9% -	1% --
3. het percentage huwelijken met twee kinderen	19% ++	47% +	32% ±	2% -	1% --
4. het percentage huwelijken met drie kinderen	2% ++	12% +	30% ±	50% -	5% --
5. het percentage huwelijken met vier kinderen	1% ++	3% +	3% ±	53% -	40% --
6. het percentage huwelijken met vijf of meer kinderen	1% ++	3% +	20% ±	76% -	1% --

B. Wat is uw motivering voor deze verwachtingen?

C. Welke ontwikkelingen ten aanzien van het aantal kinderen dat per huwelijk geboren wordt acht u in de komende vijftien jaar maatschappelijk wenselijk?
Wilt u voor de volgende gevallen uw antwoord omcirkelen?

MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK	1990 t.o.v. NU				
1. het percentage huwelijken zonder kinderen	23% ++	36% +	23% ±	10% -	5% --
2. het percentage huwelijken met één kind	5% ++	17% +	27% ±	32% -	16% --
3. het percentage huwelijken met twee kinderen	20% ++	37% +	30% ±	10% -	1% --
4. het percentage huwelijken met drie kinderen	5% ++	22% +	29% ±	25% -	15% --
5. het percentage huwelijken met vier kinderen	3% ++	8% +	14% ±	32% -	39% --
6. het percentage huwelijken met vijf of meer kinderen	3% ++	2% +	8% ±	19% -	65% --

Eventuele toelichting/opmerkingen:

9. Het aandeel van beide ouders in de dagelijkse opvoeding en verzorging van het kind loopt nogal uiteen. Terwijl de moeder in het algemeen zoveel mogelijk beschikbaar is voor het kind, geldt dit voor de vader in veel mindere mate. De moeder is doorgaans intensiever bij de ontwikkeling van het kind betrokken dan de vader.

A. Welke veranderingen verwacht u in de komende vijftien jaar ten aanzien van het aandeel van de vader en de moeder in de dagelijkse door de ouders verrichte opvoeding en verzorging van het kind?
Wilt u aankruisen met welk antwoord u het eens bent?

VERWACHTING 1990 t.o.v. NU

0%	☐	het aandeel van de moeder in de dagelijkse (door de ouders verrichte) opvoeding en verzorging van het kind zal toenemen
18%	☐	het aandeel van de vader en de moeder in de dagelijkse (door de ouders verrichte) opvoeding en verzorging van het kind zal ongeveer gelijk blijven
80%	☐	het aandeel van de vader in de dagelijkse (door de ouders verrichte) opvoeding en verzorging van het kind zal toenemen

B. Wat is uw motivering voor deze verwachting?

C. Welke ontwikkelingen acht u maatschappelijk wenselijk ten aanzien van het aandeel van de vader en de moeder in de dagelijkse door de ouders verrichte opvoeding en verzorging van het kind in de komende vijftien jaar?
Wilt u uw antwoord aankruisen?

MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK 1990 t.o.v. NU

1%	☐	het aandeel van de moeder in de dagelijkse (door de ouders verrichte) opvoeding en verzorging van het kind moet toenemen
8%	☐	het aandeel van de vader en de moeder in de dagelijkse (door de ouders verrichte) opvoeding en verzorging van het kind moet ongeveer gelijk blijven
89%	☐	het aandeel van de vader in de dagelijkse (door de ouders verrichte) opvoeding en verzorging van het kind moet toenemen

Eventuele toelichting/opmerkingen:

10. Naast het eigen gezin zijn er andere milieus die van invloed zijn op de ontwikkeling van het kind. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de speelzaal, de (kleuter)school en de vriendenkring.

A. Welke ontwikkelingen verwacht u ten aanzien van de relaties tussen het kind (eventueel het gezin) en andere instellingen in de komende vijftien jaar?

Wilt u uw antwoord voor de volgende situaties omcirkelen?

waarbij + = toename

± = ongeveer gelijk blijven

- = afname

VERWACHTING 1990 t.o.v. NU

	toename	ongeveer gelijk	afname
1. Het percentage kinderen van 0-2 jaar dat een kindercentrum bezoekt (bijv. speelzaal, dagverblijf).	57% +	36% ±	3% -
2. Het percentage kinderen van 2-4 jaar dat een kindercentrum bezoekt (bijv. speelzaal, dagverblijf).	92% +	5% ±	1% -
3. De invloed van de ouders op de gang van zaken in het kindercentrum (bijv. speelzaal, dagverblijf).	70% +	25% ±	2% -
4. De participatie van de ouders in de gang van zaken in de basisschool.	67% +	29% ±	1% -
5. Het percentage kinderen van 4-12 jaar dat na schooltijd een kindercentrum bezoekt.	61% +	35% ±	1% -
6. Het percentage 4-12 jarigen dat na schooltijd door dagmoeders of in gastgezinnen (tegen betaling) wordt opgevangen.	44% +	46% ±	5% -
7. Het percentage 4-12 jarige kinderen dat na schooltijd door buren, leden van een woongemeenschap of anderen wordt opgevangen (niet tegen betaling).	48% +	37% ±	10% -

B. Waarop baseert u deze verwachtingen?

C. Welke ontwikkelingen acht u maatschappelijk wenselijk ten aanzien van de relaties tussen het kind (eventueel het gezin) en andere instellingen in de komende vijftien jaar?
Wilt u voor de volgende situaties aangeven welke ontwikkeling u maatschappelijk wenselijk vindt? U kunt daartoe het antwoord van uw keuze omcirkelen.

MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK 1990 t.o.v. NU

	toename	ongeveer gelijk	afname
1. Het percentage kinderen van 0-2 jaar dat een kindercentrum bezoekt (bijv. speelzaal, dagverblijf).	27% +	27% ±	42% -
2. Het percentage kinderen van 2-4 jaar dat een kindercentrum bezoekt (bijv. speelzaal, dagverblijf).	65% +	16% ±	18% -
3. De invloed van de ouders op de gang van zaken in het kindercentrum (bijv. speelzaal, dagverblijf).	87% +	8% ±	2% -
4. De participatie van de ouders in de gang van zaken in de basisschool.	90% +	8% ±	0% -
5. Het percentage kinderen van 4-12 jaar dat na schooltijd een kindercentrum bezoekt.	42% +	30% ±	25% -
6. Het percentage 4-12 jarigen dat na schooltijd door dagmoeders of in gastgezinnen (tegen betaling) wordt opgevangen.	33% +	27% ±	34% -
7. Het percentage 4-12 jarige kinderen dat na schooltijd door buren, leden van een woongemeenschap of anderen wordt opgevangen (niet tegen betaling).	49% +	24% ±	22% -

Eventuele toelichting/opmerkingen:

11. De wettelijke regelingen rond de positie van jongeren zijn de neerslag van de in een bepaalde tijd vigerende opvattingen met betrekking tot de relatie tussen ouders en kinderen.
De bestaande wetgeving met betrekking tot de positie van jongeren behelst dat de jeugdige meerderjarig en daarmee handelingsbekwaam wordt bij het bereiken van de leeftijd van 21 jaar of bij sluiting van een huwelijk. Beneden deze leeftijd staan jongeren wettelijk volledig onder het gezag van de ouders (of voogd).

A. Welke veranderingen verwacht u in de komende vijftien jaar ten aanzien van de wettelijke regelingen rond de positie van jeugdigen?
Hieronder worden een aantal uitspraken met betrekking tot de wettelijke positie van jeugdigen vermeld. Verwacht u dat deze uitspraken over vijftien jaar zullen zijn opgenomen in wettelijke regelingen?
Wilt u daartoe uw antwoord omcirkelen?
waarbij 1 = zeer waarschijnlijk
2 = waarschijnlijk
3 = noch waarschijnlijk, noch onwaarschijnlijk
4 = onwaarschijnlijk
5 = zeer onwaarschijnlijk

VERWACHTING VAN DE SITUATIE IN 1990

wettelijke positie van jeugdigen:

1. Bij het bereiken van de leeftijd van 21 jaar wordt men meerderjarig.	19% 1	4% 2	6% 3	29% 4	34% 5
2. Minderjarigen van 18 jaar en ouder kunnen zelfstandig een keuze maken ten aanzien van hun opleiding of beroep.	54% 1	27% 2	6% 3	5% 4	5% 5
3. Minderjarigen van 18 jaar en ouder kunnen zich bij een geschil met de ouders zelfstandig tot de rechter wenden.	41% 1	35% 2	7% 3	8% 4	6% 5
4. Bij het bereiken van de leeftijd van 18 jaar wordt men meerderjarig.	54% 1	34% 2	8% 3	2% 4	1% 5
5. Minderjarigen van 16 jaar en ouder kunnen zelfstandig een keuze maken ten aanzien van hun opleiding of beroep.	18% 1	40% 2	19% 3	16% 4	3% 5

6. zie volgende bladzijde

VERWACHTING VAN DE SITUATIE IN 1990

wettelijke positie van jeugdigen:

6. Minderjarigen van 16 jaar en ouder kunnen zich bij een geschil met de ouders zelfstandig tot de rechter wenden.	15% 1	27% 2	25% 3	22% 4	8% 5
7. Bij het bereiken van de leeftijd van 16 jaar wordt men meerderjarig.	1% 1	2% 2	13% 3	43% 4	38% 5
8. Minderjarigen van 14 jaar en ouder kunnen zelfstandig een keuze maken ten aanzien van hun opleiding.	5% 1	10% 2	30% 3	23% 4	29% 5
9. Minderjarigen van 14 jaar en ouder kunnen zich bij een geschil met de ouders zelfstandig tot de rechter wenden.	3% 1	12% 2	16% 3	24% 4	43% 5

B. Waarop baseert u deze verwachtingen?

C. Vindt u het maatschappelijk wenselijk, dat de genoemde uitspraken met betrekking tot de wettelijke positie van de jeugdigen over vijftien jaar in wettelijke regelingen zullen zijn opgenomen?
Wilt u hiertoe uw antwoord omcirkelen?

waarbij 1 = zeer wenselijk
2 = wenselijk
3 = noch wenselijk, noch onwenselijk
4 = onwenselijk
5 = zeer onwenselijk

MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK VOOR 1990

wettelijke positie van jeugdigen:

1. Bij het bereiken van de leeftijd van 21 jaar wordt men meerderjarig.	24% 1	5% 2	9% 3	25% 4	29% 5
2. Minderjarigen van 18 jaar en ouder kunnen zelfstandig een keuze maken ten aanzien van hun opleiding of beroep.	56% 1	25% 2	3% 3	4% 4	8% 5

3. zie volgende bladzijde

wettelijke positie van jeugdigen:

3. Minderjarigen van 18 jaar en ouder kunnen zich bij een geschil met de ouders zelfstandig tot de rechter wenden.	47% 1	28% 2	5% 3	7% 4	9% 5
4. Bij het bereiken van de leeftijd van 18 jaar wordt men meerderjarig.	53% 1	27% 2	8% 3	8% 4	3% 5
5. Minderjarigen van 16 jaar en ouder kunnen zelfstandig een keuze maken ten aanzien van hun opleiding of beroep.	32% 1	28% 2	19% 3	14% 4	7% 5
6. Minderjarigen van 16 jaar en ouder kunnen zich bij een geschil met de ouders zelfstandig tot de rechter wenden.	27% 1	21% 2	21% 3	19% 4	12% 5
7. Bij het bereiken van de leeftijd van 16 jaar wordt men meerderjarig.	4% 1	7% 2	12% 3	43% 4	34% 5
8. Minderjarigen van 14 jaar en ouder kunnen zelfstandig een keuze maken ten aanzien van hun opleiding.	10% 1	20% 2	20% 3	25% 4	23% 5
9. Minderjarigen van 14 jaar en ouder kunnen zich bij een geschil met de ouders zelfstandig tot de rechter wenden.	15% 1	18% 2	10% 3	19% 4	37% 5

Eventuele toelichting/opmerkingen:

12. Een van de opvallende ontwikkelingen in de samenleving is de veranderende positie van de vrouw. Lange tijd was de plaats van de vrouw onbetwist in het gezin. Indien zij gehuwd was, was het haar taak om kinderen te baren en de gezinsleden te verzorgen.
Onder invloed van de tweede emancipatiegolf aan het eind van de jaren zestig, is de positie van de vrouw aan verandering onderhevig. Het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen bijvoorbeeld is de laatste tijd aanzienlijk toegenomen. In 1960 werkte 4,2% van de gehuwde vrouwen buitenshuis, hetgeen in 1971 gestegen is tot 12,7%.
In de emancipatiebeweging wordt de nadruk gelegd op de zelfstandigheid van de vrouw in tegenstelling tot haar afhankelijkheid.

Bepleit wordt, dat de vrouw gelijke ontplooiingsmogelijkheden heeft als de man.

A. Welke ontwikkelingen verwacht u ten aanzien van de positie van de vrouw in de komende vijftien jaar?
Hieronder worden een aantal uitspraken met betrekking tot de positie van de vrouw vermeld.
Wilt u uw antwoord met betrekking tot deze situaties omcirkelen?
waarbij ++ = sterke toename
+ = toename
± = ongeveer gelijk blijven
- = afname
-- = sterke afname

VERWACHTING	1990 t.o.v. NU				
1. Vrouwen zijn de hele dag thuis en verrichten doorgaans geen werkzaamheden buitenshuis.	1% ++	1% +	3% ±	65% -	30% --
2. Vrouwen hebben een part-time baan (al of niet betaald), die te combineren is met hun gezinstaken.	32% ++	63% +	2% ±	1% -	2% --
3. Vrouwen en mannen hebben beiden een part-time baan en hebben een gelijk aandeel in de huishoudelijke en gezinstaken.	5% ++	68% +	27% ±	1% -	0% --
4. Vrouwen en mannen hebben beiden een full-time baan, waarbij de huishoudelijke en gezinstaken door professionele instellingen worden verricht (kindercentra, schoonmaakdiensten e.a.).	3% ++	41% +	45% ±	10% -	1% --
5. Vrouwen en mannen hebben beiden een full-time baan, waarbij de huishoudelijke en gezinstaken in een groter leefverband (woongemeenschap) worden verricht.	1% ++	28% +	62% ±	7% -	2% --
6. Op de arbeidsmarkt zijn er voor vrouwen evenveel en gelijke mogelijkheden als voor mannen.	1% ++	52% +	35% ±	7% -	1% --

B. Wat is uw motivering voor deze verwachtingen?

C. Welke ontwikkelingen vindt u ten aanzien van de positie van de vrouw in de komende vijftien jaar maatschappelijk wenselijk?
Wilt u uw antwoord met betrekking tot de volgende mogelijke situaties voor de vrouw omcirkelen?

MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK	1990 t.o.v. NU				
1. Vrouwen zijn de hele dag thuis en verrichten doorgaans geen werkzaamheden buitenshuis.	1% ++	3% +	10% ±	37% -	47% --
2. Vrouwen hebben een part-time baan (al of niet betaald), die te combineren is met hun gezinstaken.	35% ++	45% +	8% ±	7% -	3% --
3. Vrouwen en mannen hebben beiden een part-time baan en hebben een gelijk aandeel in de huishoudelijke en gezinstaken.	44% ++	31% +	13% ±	8% -	1% --
4. Vrouwen en mannen hebben beiden een full-time baan, waarbij de huishoudelijke en gezinstaken door professionele instellingen worden verricht (kindercentra, schoonmaakdiensten e.a.).	6% ++	17% +	20% ±	34% -	21% --
5. Vrouwen en mannen hebben beiden een full-time baan, waarbij de huishoudelijke en gezinstaken in een groter leefverband (woongemeenschap) worden verricht.	13% ++	24% +	30% ±	23% -	8% --
6. Op de arbeidsmarkt zijn er voor vrouwen evenveel en gelijke mogelijkheden als voor mannen.	59% ++	27% +	8% ±	3% -	2% --

Eventuele toelichting/opmerkingen:

13. De laatste decennia hebben zich ook in de huishouding veranderingen voorgedaan. Naast huishoudelijke apparaten wordt er gebruik gemaakt van arbeidsbesparende producten en diensten (bijv. kant en klaar voeding, stomerij). Daarnaast vindt de verzorging van hulpbehoevenden meer en meer in ziekenhuizen en andere instellingen plaats. Anderzijds worden bepaalde door derden verrichte activiteiten geleidelijk aan zeer kostbaar (onderhoud en reparaties) en worden deze werkzaamheden hoe langer hoe meer door de gezinsleden zelf verricht.

A. Welke ontwikkelingen verwacht u met betrekking tot de huishouding in de komende vijftien jaar?
Wilt u uw antwoord voor de volgende aspecten van de huishouding omcirkelen?

waarbij ++ = sterke toename
+ = toename
± = ongeveer gelijk blijven
- = afname
-- = sterke afname

VERWACHTING	1990 t.o.v. NU				
1. het gebruik van huishoudelijke apparaten in de huishouding	19% ++	68% +	11% ±	1% -	0% --
2. het gebruik van diensten van professionele instellingen (bijv. kant en klaar producten, wasserij, schoonmaakdiensten)	9% ++	67% +	17% ±	6% -	1% --
3. de verzorging van zieken en hulpbehoevenden in de huishouding	2% ++	21% +	24% ±	44% -	7% --
4. het verrichten van onderhoud en reparatiewerkzaamheden door de gezinsleden zelf	26% ++	65% +	9% ±	0% -	0% --
5. het verrichten van activiteiten met een creatief element (bijv. brood bakken, groente verbouwen), hoewel deze producten tegen betaling verkregen kunnen worden	15% ++	58% +	20% ±	6% -	0% --
6. de omvang van de totale huishoudelijke arbeid, die door de leden van de huishouding verricht wordt	3% ++	30% +	29% ±	34% -	3% --

B. Waarop baseert u deze verwachtingen?

C. Welke ontwikkelingen acht u ten aanzien van de huishouding in de komende vijftien jaar maatschappelijk wenselijk?
Wilt u uw antwoord voor de volgende aspecten van de huishouding omcirkelen?

MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK	1990 t.o.v. NU				
1. het gebruik van huishoudelijke apparaten in de huishouding	19% ++	41% +	26% ±	10% -	1% --
2. het gebruik van diensten van professionele instellingen (bijv. kant en klaar producten, wasserij, schoonmaakdiensten)	17% ++	41% +	26% ±	12% -	1% --
3. de verzorging van zieken en hulpbehoevenden in de huishouding	16% ++	45% +	23% ±	11% -	0% --
4. het verrichten van onderhoud en reparatiewerkzaamheden door de gezinsleden zelf	18% ++	53% +	19% ±	5% -	3% --
5. het verrichten van activiteiten met een creatief element (bijv. brood bakken, groente verbouwen), hoewel deze producten tegen betaling verkregen kunnen worden	23% ++	49% +	19% ±	5% -	1% --
6. de omvang van de totale huishoudelijke arbeid, die door de leden van de huishouding verricht wordt	7% ++	26% +	27% ±	28% -	8% --

Eventuele toelichting/opmerkingen:

14. Het gezin functioneert niet geïsoleerd in de samenleving, maar is verweven met talloze instituties in de maatschappij. Deze instituties oefenen alle invloed uit op het gezinsleven. In de traditionele samenleving was het gezin ondergeschikt aan de familie, de buurt en de kerk. Langzamerhand heeft het gezin zich verzelfstandigd van deze verbanden, wat niet wegneemt, dat er - soms intensieve - bezoek- en hulpverleningsrelaties tussen gezin, familie en buurt bestaan.

Met betrekking tot de sociale verbanden die heden ten dage verweven zijn met het gezinsleven kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de school, aan hulpverleningsinstellingen, de werkomgeving en de kennissen- en vriendenkring.

A. Welke ontwikkelingen verwacht u ten aanzien van de relaties van het gezin met andere sociale verbanden in de maatschappij in de komende vijftien jaar?
Wilt u uw antwoord voor de volgende activiteiten van het gezin ten opzichte van andere sociale verbanden (en omgekeerd) omcirkelen?
waarbij ++ = sterke toename
+ = toename
± = ongeveer gelijk blijven
- = afname
-- = sterke afname

VERWACHTING	1990 t.o.v. NU				
1. het bezoeken van familieleden	0% ++	7% +	56% ±	33% -	3% --
2. het bezoeken van vrienden en kennissen	3% ++	45% +	45% ±	5% -	0% --
3. het verlenen van hulp aan buren	0% ++	29% +	46% ±	23% -	1% --
4. het deelnemen aan sport-, culturele of creatieve activiteiten	5% ++	63% +	27% ±	3% -	0% --
5. het gebruik maken van gespecialiseerde instellingen voor hulpverlening (bijv. opvoedingsmoeilijkheden, relatieproblemen, relatiebemiddeling, consumentenproblemen e.a.).	14% ++	79% +	3% ±	1% -	1% --
6. het deelnemen aan maatschappelijke activiteiten in de vrijwillige sfeer (bijv. sociale dienstverlening, politiek en inspraakprocedures)	6% ++	73% +	17% ±	3% -	0% --
7. de regelingen van de overheid met betrekking tot het gezin	++	(niet verwerkt) +	±	-	--

B. Waarop baseert u deze verwachtingen?

C. Welke ontwikkelingen ten aanzien van de relatie van het gezin met andere sociale verbanden vindt u maatschappelijk wenselijk?
Wilt u uw antwoord voor de reeds genoemde situaties omcirkelen?

MAATSCHAPPELIJK WENSELIJK	1990 t.o.v. NU				
1. het bezoeken van familieleden	5% ++	27% +	56% ±	10% -	1% --
2. het bezoeken van vrienden en kennissen	14% ++	53% +	31% ±	1% -	0% --
3. het verlenen van hulp aan buren	26% ++	61% +	11% ±	0% -	0% --
4. het deelnemen aan sport-, culturele of creatieve activiteiten	28% ++	58% +	11% ±	1% -	0% --
5. het gebruik maken van gespecialiseerde instellingen voor hulpverlening (bijv. opvoedingsmoeilijkheden, relatieproblemen, relatiebemiddeling, consumentenproblemen e.a.)	25% ++	58% +	10% ±	5% -	1% --
6. het deelnemen aan maatschappelijke activiteiten in de vrijwillige sfeer (bijv. sociale dienstverlening, politiek en inspraakprocedures)	35% ++	57% +	6% ±	1% -	0% --
7. de regelingen van de overheid met betrekking tot het gezin	++	(niet verwerkt) +	±	-	--

Eventuele toelichting/opmerkingen:

15. Hebt u er tot slot behoefte aan om een globaal beeld te geven van huwelijk en gezin over vijftien jaar?
(Wilt u daarbij uw verwachting van de wenselijkheid onderscheiden en erbij vermelden op welk niveau (verwachting of wenselijkheid) het beeld betrekking heeft?)

16. Wij willen u tot slot enige persoonlijke informatie vragen ten behoeve van het onderzoek. Het spreekt vanzelf, dat deze gegevens vertrouwelijk zullen worden behandeld.

1. naam:
2. functie en werkkring:
3. geboortejaar:
4. geslacht: man/vrouw (doorstrepen wat niet van toepassing is)
5. opleiding: (Het gaat om de hoogst genoten opleiding. Wilt u hierbij het soort onderwijs en de discipline van het gevolgde onderwijs vermelden? Bijv. sociale academie of universiteit, psychologie studie.)

6. burgerlijke staat: Wilt u aankruisen wat van toepassing is?

ongehuwd ☐

gehuwd (eerste maal) ☐

gescheiden ☐

verweduwd ☐

gehuwd (niet eerste maal) ☐

7. Op welke politieke partij hebt u gestemd bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer?
Wilt u aankruisen wat van toepassing is?

☐ ARP	☐ GPV	☐ SGP
☐ CHU	☐ KVP	☐ VVD
☐ CPN	☐ PPR	☐ anders nl. .....
☐ D'66	☐ PSP	☐ niet
☐ DS'70	☐ PvdA	

8.a. Rekent u zichzelf tot lid van één van de volgende kerkgenootschappen? Wilt u dit in het volgende overzicht aankruisen?

Rooms-Katholieke Kerk ☐

Nederlands Hervormde Kerk ☐

Gereformeerde Kerken in Nederland ☐

overige Gereformeerde Kerken ☐

ander kerkgenootschap ☐ nl. .....

geen lid van een kerkgenootschap ☐

b. Zo ja, hoe vaak neemt u deel aan activiteiten van het kerkgenootschap waarmee u zich verbonden voelt?

twee en meer keer per maand ☐

één keer per maand ☐

één keer per kwartaal ☐

één - twee keer per jaar ☐

minder dan één keer per jaar ☐

9.a. Op welk(e) landelijke dagblad(en) bent u geabonneerd?
Wilt u dit in het onderstaande overzicht aankruisen?

Algemeen Dagblad ☐

NRC/Handelsblad ☐

Parool ☐

Telegraaf ☐

Trouw ☐

Volkskrant ☐

andere, nl. ..... ☐

b. Bent u in het algemeen tevreden met de inhoud van deze krant?
(aankruisen wat van toepassing is)

(Na(a)m(en) boven aangekruiste blad(en) invullen	ja	nee
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....

10.a. Leest u minstens één keer per maand één (of meer) opinieblad(en)?

ja/nee

b. Zo ja, welk(e) opinieblad(en) leest u?
Wilt u dit in het volgende overzicht aankruisen?

Accent	☐
Elseviers Magazine	☐
De Groene Amsterdammer	☐
De Haagse Post	☐
De Nieuwe Linie	☐
De Tijd	☐
Vrij Nederland	☐
overig, nl.	☐
.....	

c. Bent u in het algemeen tevreden met de inhoud van dit blad?
(aankruisen wat van toepassing is)

(Na(a)m(en) boven aangekruiste blad(en) invullen)	in het algemeen wel	soms wel, soms niet	in het algemeen niet
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....

BIJLAGE 2

TWEEDE VRAGENLIJST VAN HET ONDERZOEK NAAR TOEKOMSTIGE ONTWIKKELINGEN ROND HUWELIJK EN GEZIN*)

FEBRUARI 1977.

Toelichting

De tweede vragenlijst is gebaseerd op de resultaten van de eerste vragenlijst die in december 1975 aan u allen is toegestuurd. Op basis van de antwoorden van de eerste vragenronde was het mogelijk een aantal gezinstypen te construeren.
Gezinstypen zijn beelden van primaire leefvormen ca. 1990, die beschreven worden aan de hand van een complex van ontwikkelingen in de intieme levenssfeer in de periode van nu tot 1990.
Omdat in deze studie huwelijk en gezin als uitgangspunten zijn genomen, worden de beelden van de primaire leefvormen gezinstypen genoemd.
Sommige gezinstypen geven het resultaat van verwachte ontwikkelingen, andere gezinstypen geven het resultaat van wenselijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin weer. Deze gezinstypen worden in deze tweede ronde aan u voorgelegd met de vraag uw mening daarover te geven.

In de eerste vragenronde zijn voor een groot aantal aspecten van huwelijk en gezin de verwachte en gewenste ontwikkelingen gevraagd. Met behulp van een factoranalyse is in het geheel van verwachte en in het geheel van gewenste ontwikkelingen enige ordening aangebracht. Factoranalyse is een techniek waarbij gepoogd wordt om een groot aantal variabelen zo goed mogelijk te beschrijven d.m.v. een klein aantal nieuwe variabelen, die factoren worden genoemd.
Deze analyse leidde tot zeven factoren die het geheel van verwachte ontwikkelingen weergeven en vijf factoren die de gewenste ontwikkelingen rond huwelijk en gezin weergeven. De laatste vijf factoren die de wenselijke ontwikkelingen

*) In deze bijlage worden alleen de frequentieverdelingen van de antwoorden op de B.-vragen vermeld, omdat deze antwoorden eenvoudig zijn op te nemen. Het aantal respondenten in de tweede vragenronde bedroeg 126.
De beantwoording van de A.-vragen komt overigens uitvoerig in de Hoofdstukken 7 en 8 aan de orde.

weergeven, komen overeen met vijf van de zeven factoren die de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin beschrijven. De gewenste ontwikkelingen zijn te beschrijven aan de hand van een kleiner aantal factoren dan de verwachte ontwikkelingen. Dat wijst erop dat het geheel van wenselijke ontwikkelingen wat eenvoudiger en iets minder complex is dan het geheel van verwachte ontwikkelingen rond huwelijk en gezin, waarbij men kennelijk meer nuances aanbrengt.
De factoren nu zijn op te vatten als bouwstenen voor de gezinstypen die een beeld geven van de ontwikkelingen rond huwelijk en gezin in de komende jaren. Aangezien de bouwstenen factoren zijn die uit een factoranalyse naar voren zijn gekomen, hebben ze een eigenschap die verband houdt met de techniek van de factoranalyse. De hier onderscheiden factoren geven een richting aan het geduide verschijnsel, in de zin van een toe- of afname. Om methodologische redenen is er slechts een tweedeling van de richting mogelijk: een toename of afname, hoe groot of klein een verandering ook is. Het gevolg is dat de mogelijkheid gelijk blijven van een bepaald verschijnsel niet voorkomt. Dit betekent voor de bouwstenen dat deze in verschillende (nl. twee) soorten beschikbaar zijn voor de constructie van gezinstypen. Door combinatie van de verschillende bouwstenen worden de mogelijke gezinstypen verkregen.

De bouwstenen worden hierna kort toegelicht:
(1 - 5 hebben betrekking op de verwachte en de wenselijk geachte ontwikkelingen.)

1. *Andere - (huwelijk en gezin niet bedreigende) - samenlevingsvormen*[**)]
   Naast het traditionele huwelijk en gezin zijn er leefvormen mogelijk die niet direct bedreigend zijn voor huwelijk en gezin. Het zijn samenlevingsvormen gebaseerd op een tweerelatie, waarbij geen kinderen in het geding zijn. Bij deze andere leefvormen is te denken aan het samenwonen van ongehuwden, het samenwonen van homofielen. Deze andere samenlevingsvormen kunnen de komende jaren toe- of afnemen.
   Bijvoorbeeld[*)]: samenwonen van homofielen, concubinaat zonder kinderen.

*) Voorbeelden van aspecten van huwelijk en gezin die door deze bouwsteen worden aangeduid.

**) Strikt genomen valt het kenmerk 'andere samenlevingsvormen' buiten de omschrijving van een gezinstype. In deze studie wordt een gezinstype opgevat als een beeld van primaire leefvormen ca. 1990. In deze zin maakt het kenmerk 'andere samenlevingsvormen' wel deel uit van een gezinstype.

2. *Het romantisch huwelijksbeeld*

Het romantisch huwelijksbeeld is een *ideaalbeeld* dat een besloten huwelijk omvat, waarvan de partners zeer hoge verwachtingen koesteren. Dit ideaalbeeld kan in de komende jaren sterker worden of worden afgezwakt.
Bijvoorbeeld*): opvattingen over het huwelijk als: het huwelijk is een veilige haven, waar man en vrouw tot rust komen; als je eenmaal getrouwd bent lossen de problemen zich vanzelf op; in het huwelijk betekenen beide partners alles voor elkaar.

3. *De exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk*

Het Westerse huwelijk is gekenmerkt door een exclusieve relatie tussen één man en één vrouw. Andere personen hebben niet een vergelijkbare relatie met deze man en vrouw. Het gaat hierbij om het feitelijk gedrag van mannen en vrouwen. Deze exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk kan in de toekomst meer worden aangetast of meer worden versterkt.
Bijvoorbeeld*): buitenechtelijke relaties, partnerruil, promiscuïteit.

4. *De rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving*

De opvattingen over wat mannen en vrouwen behoren te doen en over de taken die door het gezin of door instellingen buiten het gezin (school, kindercentrum, e.a., kortweg 'de samenleving') behoren te worden verricht, zijn onderling sterk verweven. Als man en vrouw beiden full-time buitenshuis gaan werken, zullen er taken van het gezin naar de samenleving worden gedelegeerd.
De rollen en taken van man en vrouw en daarmee die van gezin en samenleving kunnen onderling meer uitwisselbaar dan wel minder uitwisselbaar worden.
Bijvoorbeeld*): 4-12 jarigen bezoeken na schooltijd een kindercentrum, man en vrouw werken beiden full-time buitenshuis en de gezinstaken worden aan instellingen buiten het gezin gedelegeerd.

5. *Gezinsgrootte*

Het aantal kinderen bepaalt mee de verschijningsvorm van het gezin. De gezinsgrootte kan toenemen of afnemen.
Bijvoorbeeld*): gezinnen met één kind; gezinnen met vijf of meer kinderen.

*) Voorbeelden van aspecten van huwelijk en gezin die door deze bouwsteen worden aangeduid.

De volgende bouwstenen gelden alleen voor de *verwachte* ontwikkelingen rond huwelijk en gezin.

6. *Dagelijkse verzorging van de huisgenoten*
   De dagelijkse verzorging van de leden van het huishouden: het verzorgen van kinderen, zieken en hulpbehoevenden is eveneens een kenmerk van het gezinsgebeuren. De dagelijkse verzorging van huisgenoten kan toenemen of afnemen.
   Bijvoorbeeld*): verzorging van zieken thuis, aandeel van de vader en de moeder in opvoeding en verzorging van de kinderen.

7. *De non-profit vrijetijdsbesteding*
   Activiteiten die betrekking hebben op besteding van de vrije tijd in en buiten het gezin. Deze activiteiten worden niet ten gunste van eigen financieel voordeel verricht. Deze vorm van vrijetijdsbesteding kan in de toekomst toenemen of afnemen.
   Bijvoorbeeld*): creatieve activiteiten thuis, hulpverlening aan buren.

Door onderlinge combinatie van de bouwstenen in hun gerichtheid van toe- of afname ontstaan er verschillende gezinstypen. In de vragenlijst zijn gezinstypen opgenomen die het resultaat vormen van de door de groep respondenten verwachte ontwikkelingen rond huwelijk en gezin, alsook typen die het resultaat vormen van de gewenste ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin. IN DE VRAGENLIJST WORDT BIJ DE OMSCHRIJVING VAN EEN BEPAALD GEZINSTYPE STEEDS DAT KENMERK GECURSIVEERD, DAT HET ENE TYPE VAN HET ANDERE ONDERSCHEIDT.
Met betrekking tot de verwachte gezinstypen vormen de bouwstenen 'exclusiviteit van het huwelijk' en 'het romantisch huwelijksbeeld' het verschil tussen de eerste vier te noemen gezinstypen. In het vijfde gezinstype komt 'de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving' aan de orde. Met betrekking tot de gewenste gezinstypen vormen de bouwstenen 'rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving' en 'gezinsgrootte' het verschil tussen de eerste drie gezinstypen. In het vierde gezinstype komt ook de 'exclusiviteit van het huwelijk' ter sprake.

*) Voorbeelden van aspecten van huwelijk en gezin die door deze bouwsteen worden aangeduid.

In deze tweede vragenlijst komen in het eerste deel de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van huwelijk en gezin aan de orde en in het tweede gedeelte de gewenste ontwikkelingen. U krijgt eerst de gelegenheid om het door u meest verwachte en het door u meest gewenste gezinstype zelf te construeren met behulp van de aangedragen bouwstenen. Daarna wordt uw mening gevraagd over de door het respondentencollectivum verwachte en gewenste gezinstypen. Het gaat hierbij om een beoordeling van alle zeven (of vijf) kenmerken van een gezinstype tegelijkertijd. Indien u het met één of meer van de niet-gecursiveerde kenmerken van een gezinstype oneens bent, dient u de antwoordcategorie 'geen antwoord' aan te kruisen en de reden hiervan te vermelden. De niet-gecursiveerde kenmerken zijn namelijk in alle te noemen gezinstypen hetzelfde.
Tot slot wordt u gevraagd een rangorde te geven van de door de respondenten verwachte gezinstypen (respectievelijk de door de respondenten gewenste gezinstypen) ca. 1990.

NOTA BENE

1. *Het is van belang dat u direct met de eerste vraag begint en niet eerst de vragenlijst doorbladert.*

2. *In de omschrijving van de gezinstypen aan de hand van verwachte of gewenste ontwikkelingen is om methodologische redenen slechts een 'toe- of afname' van de ontwikkelingen mogelijk, hoe groot of klein die ook is.*
   De categorie gelijk blijven komt dan ook niet voor.

3. *De antwoordmogelijkheid 'geen antwoord' is alleen bedoeld voor die respondenten die het met één of meer van de niet-gecursiveerde kenmerken van een geformuleerd gezinstype oneens zijn.*

4. *Het is gewenst dat u na grondige lezing van het voorgaande spontaan een antwoord geeft op de vragen.*

I. VERWACHTE GEZINSTYPEN

A. De ontwikkelingen die ten aanzien van huwelijk en gezin verwacht worden resulteren in een bepaald gezinstype. Voor welk gezinstype verwacht u dat het in 1990 veel meer zal voorkomen dan nu?

Dit gezinstype is te construeren met behulp van de zeven bouwstenen voor de verwachte ontwikkelingen. U kunt het type waarvan u verwacht dat het in 1990 veel meer zal voorkomen, in onderstaand schema weergeven door middel van het aankruisen van de door u gelijktijdig verwachte ontwikkelingen van de bouwstenen in de komende periode tot 1990.
(slechts één antwoord per regel aankruisen; om methodologische redenen zijn er slechts twee antwoordcategorieën beschikbaar)

BOUWSTENEN	1990 t.o.v. NU			
1. Andere samenlevingsvormen*)	toenemen	☐	afnemen	☐
2. Romantisch huwelijksbeeld	sterker worden	☐	zwakker worden	☐
3. Exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk	aangetast	☐	versterkt	☐
4. Rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving	meer uitwissel-baar	☐	minder uitwissel-baar	☐
5. Gezinsgrootte	toenemen	☐	afnemen	☐
6. Dagelijkse verzorging van de huisgenoten	toenemen	☐	afnemen	☐
7. Vrijetijdsbesteding, die niet op financieel gewin gericht is	toenemen	☐	afnemen	☐

*) Zie voetnoot blz. 258.

B. Nu leggen we een aantal verwachte gezinstypen aan u voor, die uit de eerste vragenronde naar voren zijn gekomen.
(de cursivering geeft het verschil tussen de verschillende gezinstypen aan)

Kenmerken van het gezinstype a zijn:

a. - Andere samenlevingsvormen die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin zullen — toenemen*)

- *Het romantisch huwelijksbeeld zal* — *worden versterkt*

- *De exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk zal* — *worden aangetast*

- *De rol- en taakverdeling* tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving zal — *meer uitwisselbaar worden*

- De gezinnen zullen — kleiner worden

- De dagelijkse verzorging van de huisgenoten zal — afnemen

- De vrijetijdsbesteding van de gezinsleden die niet op financieel gewin gericht is zal — toenemen

Wat verwacht u ten aanzien van dit gezinstype in de komende periode tot 1990?
Wilt u uw antwoord in de hieronder genoemde mogelijkheden aankruisen?

		1990 t.o.v. NU
4%	☐	veel meer voorkomen
33%	☐	meer voorkomen
14%	☐	ongeveer evenveel voorkomen
27%	☐	minder voorkomen
3%	☐	veel minder voorkomen
18%	☐	geen antwoord, omdat .....
		.....

*) Zie voetnoot blz. 258.

Kenmerken van het gezinstype b zijn:

b. - Andere samenlevingsvormen die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin zullen	toenemen*)
- *Het romantisch huwelijksbeeld zal*	*minder sterk worden*
- *De exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk zal*	*worden aangetast*
- *De rol- en taakverdeling* tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving zal	*meer uitwisselbaar worden*
- De gezinnen zullen	kleiner worden
- De dagelijkse verzorging van de huisgenoten zal	afnemen
- De vrijetijdsbesteding van de gezinsleden die niet op financieel gewin gericht is zal	toenemen

Wat verwacht u ten aanzien van dit gezinstype in de komende periode tot 1990?
Wilt u uw antwoord in de hieronder genoemde mogelijkheden aankruisen?

		1990 t.o.v. NU
21%	☐	veel meer voorkomen
59%	☐	meer voorkomen
6%	☐	ongeveer evenveel voorkomen
6%	☐	minder voorkomen
0%	☐	veel minder voorkomen
6%	☐	geen antwoord, omdat .....
		.....

*) Zie voetnoot blz. 258.

Kenmerken van het gezinstype c zijn:

c. - Andere samenlevingsvormen die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin zullen	toenemen*)
- *Het romantisch huwelijksbeeld zal*	*worden versterkt*
- *De exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk zal*	*worden versterkt*
- *De rol- en taakverdeling* tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving zal	*meer uitwisselbaar worden*
- De gezinnen zullen	kleiner worden
- De dagelijkse verzorging van de huisgenoten zal	afnemen
- De vrijetijdsbesteding van de gezinsleden die niet op financieel gewin gericht is zal	toenemen

Wat verwacht u ten aanzien van dit gezinstype in de komende periode tot 1990?
Wilt u uw antwoord in de hieronder genoemde mogelijkheden aankruisen?

		1990 t.o.v. NU
2%	☐	veel meer voorkomen
9%	☐	meer voorkomen
18%	☐	ongeveer evenveel voorkomen
49%	☐	minder voorkomen
13%	☐	veel minder voorkomen
9%	☐	geen antwoord, omdat .....
		.....

*) Zie voetnoot blz. 258.

Kenmerken van het gezinstype d zijn:

d. - Andere samenlevingsvormen die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin zullen	toenemen*)
- *Het romantisch huwelijksbeeld zal*	*minder sterk worden*
- *De exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk zal*	*worden versterkt*
- *De rol- en taakverdeling* tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving zal	*meer uitwisselbaar worden*
- De gezinnen zullen	kleiner worden
- De dagelijkse verzorging van de huisgenoten zal	afnemen
- De vrijetijdsbesteding van de gezinsleden die niet op financieel gewin gericht is zal	toenemen

Wat verwacht u ten aanzien van dit gezinstype in de komende periode tot 1990?
Wilt u uw antwoord in de hieronder genoemde mogelijkheden aankruisen?

1990 t.o.v. NU

2%	☐	veel meer voorkomen
18%	☐	meer voorkomen
25%	☐	ongeveer evenveel voorkomen
33%	☐	minder voorkomen
6%	☐	veel minder voorkomen
14%	☐	geen antwoord, omdat .....
		.....

*) Zie voetnoot blz. 258.

Kenmerken van het gezinstype e zijn:

e. - Andere samenlevingsvormen die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin zullen	toenemen*)
- *Het romantisch huwelijksbeeld zal*	*minder sterk worden*
- *De exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk zal*	*worden versterkt*
- *De rol- en taakverdeling* tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving zal	*minder uitwisselbaar worden*
- De gezinnen zullen	kleiner worden
- De dagelijkse verzorging van de huisgenoten zal	afnemen
- De vrijetijdsbesteding van de gezinsleden die niet op financieel gewin gericht is zal	toenemen

Wat verwacht u ten aanzien van dit gezinstype in de komende periode tot 1990?
Wilt u uw antwoord in de hieronder genoemde mogelijkheden aankruisen?

1990 t.o.v. NU

0%	☐	veel meer voorkomen
3%	☐	meer voorkomen
4%	☐	evenveel voorkomen
44%	☐	minder voorkomen
32%	☐	veel minder voorkomen
15%	☐	geen antwoord, omdat .....
		.....

*) Zie voetnoot blz. 258.

C. Vijf verschillende gezinstypen, namelijk de typen a, b, c, d en e zijn in het voorafgaande aan de orde geweest. (Een gezinstype geeft het resultaat van een complex van i.c. verwachte ontwikkelingen rond huwelijk en gezin weer.)
Welk van de genoemde gezinstypen verwacht u dat ca. 1990 het meest zal voorkomen, welk gezinstype daaropvolgend het meest tot en met welk gezinstype het minst?

- Wilt u in onderstaand staatje het gezinstype waarvan u verwacht dat het ca. 1990 het meest zal voorkomen een 1 geven, het daaropvolgende type een 2 en zo verder (het gezinstype waarvan u verwacht dat het ca. 1990 het minst zal voorkomen een 5).

- Wanneer u van twee of meer typen verwacht dat ze ca. 1990 in dezelfde mate zullen voorkomen, dient u hen hetzelfde nummer te geven.

- Een gezinstype waarvoor u de categorie 'geen antwoord' hebt aangekruist, dient u in deze rangorde buiten beschouwing te laten. U kunt wel de rangorde van de overige gezinstypen aangeven.

gezinstype	a	b	c	d	e
rangorde ca. 1990					

II. WENSELIJK GEACHTE GEZINSTYPEN

A. In het tweede gedeelte van deze vragenlijst komen de wenselijk geachte gezinstypen aan de orde.
Voor welk gezinstype acht u het wenselijk dat het in 1990 *veel meer zal voorkomen* dan nu?

Dit gezinstype is te construeren met behulp van de vijf bouwstenen voor de wenselijke ontwikkelingen rond huwelijk en gezin. U kunt het gezinstype waarvoor u het wenselijk acht dat het in 1990 veel meer zal voorkomen dan nu, in onderstaand schema weergeven door middel van het aankruisen van de door u gelijktijdig wenselijk geachte ontwikkelingen van de bouwstenen in de komende periode.
(slechts één antwoord per regel aankruisen; om methodologische redenen zijn er slechts twee antwoordmogelijkheden beschikbaar)

BOUWSTENEN	1990 t.o.v. NU			
1. Andere samenlevingsvormen*)	toenemen	☐	afnemen	☐
2. Exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk	aangetast	☐	versterkt	☐
3. Rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving	meer uitwisselbaar	☐	minder uitwisselbaar	☐
4. Gezinsgrootte	toenemen	☐	afnemen	☐
5. Vrijetijdsbesteding die niet op financieel gewin gericht is	toenemen	☐	afnemen	☐

*) Zie voetnoot blz. 258.

B. Nu leggen we een aantal wenselijk geachte gezinstypen aan u voor. Deze wenselijk geachte gezinstypen zijn gebaseerd op de resultaten van de eerste vragenronde.
(de cursivering geeft het verschil tussen de verschillende gezinstypen aan)

Kenmerken van het gezinstype p zijn:

p.	- Andere samenlevingsvormen die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin zullen	toenemen*)
	- *De exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk zal*	*worden versterkt*
	- *De rol- en taakverdeling* tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving zal	*meer uitwisselbaar worden*
	- *De gezinnen zullen*	*kleiner worden*
	- De vrijetijdsbesteding van de gezinsleden die niet op financieel gewin gericht is zal	toenemen

Wat acht u wenselijk ten aanzien van dit gezinstype in de komende periode tot 1990?
Wilt u uw antwoord in de hieronder genoemde mogelijkheden aankruisen?

1990 t.o.v. NU

18%	☐	veel meer voorkomen
34%	☐	meer voorkomen
14%	☐	evenveel voorkomen
26%	☐	minder voorkomen
4%	☐	veel minder voorkomen
0%	☐	geen antwoord, omdat .....
		.....

*) Zie voetnoot blz. 258.

Kenmerken voor het gezinstype q zijn:

q. - Andere samenlevingsvormen die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin zullen	toenemen*)
- *De exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk zal*	*worden versterkt*
- *De rol- en taakverdeling* tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving zal	*minder uitwisselbaar worden*
- *De gezinnen zullen*	*groter worden*
- De vrijetijdsbesteding van de gezinsleden die niet op financieel gewin gericht is zal	toenemen

Wat acht u wenselijk ten aanzien van dit gezinstype in de komende periode tot 1990?
Wilt u uw antwoord in de hieronder genoemde mogelijkheden aankruisen?

1990 t.o.v. NU

1% ☐ veel meer voorkomen

5% ☐ meer voorkomen

2% ☐ evenveel voorkomen

27% ☐ minder voorkomen

61% ☐ veel minder voorkomen

2% ☐ geen antwoord, omdat .....

.....

*) Zie voetnoot blz. 258.

Kenmerken van het gezinstype r zijn:

r. - Andere samenlevingsvormen die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin zullen	toenemen*)
- *De exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk zal*	*worden versterkt*
- *De rol- en taakverdeling* tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving zal	*minder uitwisselbaar worden*
- *De gezinnen zullen*	*kleiner worden*
- De vrijetijdsbesteding van de gezinsleden die niet op financieel gewin gericht is zal	toenemen

Wat acht u wenselijk ten aanzien van dit gezinstype in de komende periode tot 1990?
Wilt u uw antwoord in de hieronder genoemde mogelijkheden aankruisen?

		1990 t.o.v. NU
0%	☐	veel meer voorkomen
4%	☐	meer voorkomen
6%	☐	evenveel voorkomen
47%	☐	minder voorkomen
38%	☐	veel minder voorkomen
2%	☐	geen antwoord, omdat .....
		.....

*) Zie voetnoot blz. 258.

Kenmerken van het gezinstype s zijn:

s.	- Andere samenlevingsvormen die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin zullen	toenemen*)
	- *De exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk zal*	*worden aangetast*
	- *De rol- en taakverdeling* tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving zal	*meer uitwisselbaar worden*
	- *De gezinnen zullen*	*kleiner worden*
	- De vrijetijdsbesteding van de gezinsleden die niet op financieel gewin gericht is zal	toenemen

Wat acht u wenselijk ten aanzien van dit gezinstype in de komende periode tot 1990?
Wilt u uw antwoord in de hieronder genoemde mogelijkheden aankruisen?

		1990 t.o.v. NU
21%	☐	veel meer voorkomen
32%	☐	meer voorkomen
11%	☐	evenveel voorkomen
23%	☐	minder voorkomen
9%	☐	veel minder voorkomen
1%	☐	geen antwoord, omdat .....
		.....

*) Zie voetnoot blz. 258.

C. Vier verschillende gezinstypen, namelijk de typen p, q, r en s zijn in het tweede deel van de vragenlijst aan de orde geweest. (Een gezinstype geeft het resultaat van een complex van i.c. wenselijk geachte ontwikkelingen rond huwelijk en gezin weer.)
Welk van de genoemde gezinstypen acht u wenselijk dat ca. 1990 het meest zal voorkomen, welk gezinstype daaropvolgend het meest tot en met welk gezinstype het minst?

- Wilt u in onderstaand staatje het gezinstype waarvan u het wenselijk acht dat het ca. 1990 het meest zal voorkomen een 1 geven, het daaropvolgende type een 2 en zo verder (het gezinstype waarvan u het wenselijk acht dat het het minst zal voorkomen een 5).

- Wanneer u van twee of meer typen wenselijk acht dat ze ca. 1990 in dezelfde mate zullen voorkomen, dient u hen hetzelfde (rang)nummer te geven.

- Een gezinstype waarvoor u de categorie 'geen antwoord' hebt aangekruist, dient u in deze rangorde buiten beschouwing te laten. U kunt wel de door u gewenste rangorde van de overige gezinstypen aangeven.

gezinstype	p	q	r	s
rangorde ca. 1990				

III. Wilt u tot slot nog enkele summiere persoonlijke gegevens invullen?

naam : .....

adres : .....

plaats : .....

werkkring: .....

HARTELIJK DANK VOOR UW BEREIDWILLIGHEID OM DE TWEEDE VRAGENLIJST OOK IN TE VULLEN.

Classificatie B vragen

respondent nummer: / vraag	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1. tolerantie t.a.v. seksualiteit													
2. normatieve opvatting t.a.v. huwelijk en andere leefvormen													
3. emancipatie vrouw (+ man)													
4. optimale ontwikkeling (in het socialisatieproces)													
5. individuatie zelfbewustwording													
6. seculariseringen													
7. arbeidsmarktpolitiek, economische factoren													
8. technologische (w.o. medische (ontwikkelingen)													
9. algemene veranderingen in structuur en organisatie van de maatschappij													
10. algemene culturele veranderingsprocessen													
11. diversen													

BIJLAGE 4. FACTORMATRICES EN TOELICHTING OP DE INTERPRETATIE VAN DE FACTOREN.

Factormatrix na varimax rotatie

Verwachte ontwikkelingen

variabelen	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5	Factor 6	Factor 7
TPMS	.23	.29	.01	*.46*	-.11	.17	-.03
var 39	.12	.22	.04	*.50*	-.17	.00	.09
var 47	.02	-.37	.19	*.51*	-.05	.35	.25
var 48	.12	.36	-.02	*.51*	-.19	-.07	.00
var 49	.07	-.24	.04	*.72*	.01	.33	.12
var 50	.13	*.59*	.05	.17	-.08	.02	.14
var 51	.01	.17	-.02	*.65*	.01	.15	-.09
var 52	.06	.16	-.01	*.63*	.13	.19	-.08
var 90	.02	*.70*	-.04	.12	-.13	.03	-.03
var 91	.05	*.76*	.06	.16	-.10	.12	.06
var 92	*.49*	.08	.21	*.46*	.08	.18	-.06
var 93	.10	*.61*	.06	.29	-.02	.17	-.06
var 94	-.03	.31	.03	*.49*	.00	.16	-*.40*
var 95	.18	-.26	.09	-.15	-.02	.12	-.33
var 96	.08	.15	.01	.27	-.08	-.09	-.01
var 143	-.15	.03	-.12	-*.52*	.04	.15	*.46*
var 144	-.05	-.10	-.08	-.03	.00	.03	*.52*
var 145	-.34	-.20	.01	-.13	.08	.01	.21
var 146	-*.55*	-.09	-.03	-.27	-.06	.07	-.01
var 147	-.38	-.20	-.14	.14	.10	-.13	.04
var 148	-.26	-.00	-.31	-.09	*.45*	.08	.26
var 149	-.12	-.07	.14	-*.47*	.07	.20	.03
var 151	-.04	.15	.01	-.11	.10	.03	*.56*
var 173	.14	.17	-.23	.38	-.22	.07	.16
var 185	.03	*.45*	-.06	*.40*	-.21	.01	-.01
var 186	.14	-.11	.09	-.10	*.56*	.02	-.03
var 187	-.12	-.06	.02	.01	*.45*	-.22	-.05
var 188	.06	-.09	.07	-.08	*.50*	.28	.20
var 189	.01	-.03	-.01	-.04	*.85*	.04	.05
var 190	-.07	-.04	-.03	.02	*.76*	.02	.06
var 216	.29	-.03	.02	.01	.07	*.42*	-.14
var 226	.27	.13	-.11	.15	.01	*.57*	.08
var 227	.26	.07	-.09	.05	-.17	*.52*	.10
var 228	-.08	.14	*.51*	-.09	.06	.22	-.16
var 229	.10	.01	*.57*	-.16	.01	.29	-.09
var 230	*.53*	-.05	.05	.11	-.15	.25	.03
var 231	*.41*	.07	-.26	.25	.07	.18	.10
var 232	*.53*	-.15	.17	.23	-.22	-.06	.03

zie vervolg op volgende bladzijde

variabelen	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5	Factor 6	Factor 7
ZPJ	.19	.15	.21	.21	.12	.18	-.22
var 291	.33	-.35	-.16	.06	.05	-.10	.12
var 292	-.09	.07	.01	.14	-.17	.25	.07
var 293	.31	.19	.20	-.02	.12	*.46*	-.06
var 294	*.51*	.11	-.30	.10	.02	-.01	.03
var 295	*.68*	-.01	.07	.17	.13	.04	-.16
var 296	*.47*	-.01	-.20	-.06	.08	.07	.14
var 316	-.15	.18	.06	.04	-.39	.32	.13
var 317	.01	.04	-.15	.12	-.18	.09	.04
var 318	-.10	.10	-.10	.07	.04	*.46*	-.20
var 319	-.12	.39	.14	.06	.04	.27	.17
var 320	.01	.03	*.56*	.20	-.11	.25	.05
var 325	-.27	-.01	*.42*	.04	-.08	-.05	-.16
var 354	-.24	-.05	.37	-.09	.10	-.12	.15
var 355	.01	-.04	.29	.22	-.14	.05	.32
var 356	.10	.05	*.58*	-.11	.12	-.16	.05
var 357	.13	-.06	*.51*	.13	-.03	-.14	*.40*
var 358	.27	.18	.22	.07	.04	-.08	*.55*
var 359	.08	.12	*.60*	.08	.04	-.22	.09

ladingen zijn significant indien groter of gelijk aan .39
hoge ladingen .40 < lading < .70
zeer hoog lading > .70

De volgorde van de factoren in de gezinstypen komt niet overeen met de volgorde in de factormatrix.

1. Rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving

nummer	naam variabele	lading
var 92	commune en woongemeenschap	.49
var 146	andere relaties na het huwelijk	-.55
var 230	4-12 jarigen naar een kindercentrum	.54
var 231	4-12 jarigen verzorgd door dagmoeders	.41
var 232	4-12 jarigen verzorgd door buren of leden van een woongemeenschap	.53
var 294	vrouw en man beiden full-time baan; huishoudelijke en gezinstaken verricht door professionele instellingen	.51
var 295	vrouw en man beiden full-time baan; huishoudelijke en gezinstaken in een groter leefverband verricht	.68
var 296	vrouw en man gelijke mogelijkheden op de arbeidsmarkt	.47
---		
var 145	beide echtgenoten ieder hun eigen vrienden	-.34
var 147	rolverdeling man en vrouw in huwelijk	-.38
var 291	vrouwen zijn de hele dag thuis en verrichten doorgaans geen werkzaamheden buitenshuis	-.33
var 293	vrouw en man hebben beiden een part-time baan en hebben een gelijk aandeel in de huishoudelijke en gezinstaken	.31

Op de eerste factor laden variabelen hoog, die betrekking hebben op de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en op die tussen gezin en samenleving. Hieruit komt naar voren de verwevenheid van de opvattingen over wat mannen en vrouwen behoren te doen met die over de taken die door gezin of samenleving behoren verricht te worden.
Als man en vrouw beiden full-time buitenshuis gaan werken, zullen er taken van het gezin naar de samenleving (instellingen buiten het gezin) worden gedelegeerd. Het gaat in deze factor om de uitwisselbaarheid van rollen tussen man en vrouw en daarmee die tussen gezin en samenleving.

2. Andere samenlevingsvormen, die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin

nummer	naam variabele	lading
var 50	vaste homofiele relatie	.58
var 90	samenwonen als prelude op het huwelijk	.70
var 91	samenwonen van homofielen	.76
var 93	concubinaat zonder kinderen	.61
var 185	huwelijken zonder kinderen	.45
---		
var 47	partnerruil	-.37
var 48	incidentele buitenechtelijke relatie	.36
var 94	concubinaat met kinderen	.31
var 291	vrouwen zijn thuis	-.35
var 319	zelf verrichten van onderhoud en reparatiewerkzaamheden	.39

De variabelen die hoog op deze factor laden, hebben alle betrekking op andere samenlevingsvormen dan huwelijk en gezin. Deze andere samenlevingsvormen zijn echter niet bedreigend voor huwelijk en gezin.
Van een bedreiging kan worden gesproken als een essentiële functie van huwelijk en gezin door andere samenlevingsvormen wordt overgenomen en essentiële kenmerken worden aangetast. Als essentiële functie van het gezin kan de socialisatiefunctie worden beschouwd: het opvoeden van kinderen en hen doen ingroeien in de maatschappij. Deze functie nu wordt door de bovengenoemde samenlevingsvormen niet overgenomen.
Verder is een essentieel kenmerk van het huwelijk de exclusieve relatie tussen man en vrouw. Bovenbedoelde leefvormen zijn ook gebaseerd op een exclusieve relatie tussen twee mensen en vormen als zodanig geen aantasting van huwelijk en gezin.
Deze andere samenlevingsvormen die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin

staan niet geheel los van de wel bedreigende samenlevingsvormen, zoals een concubinaat met kinderen. Dit komt tot uiting in de variabelen die middelmatig op de factor laden. Het hoofdaccent van deze tweede factor ligt evenwel bij andere voor huwelijk en gezin niet bedreigende leefvormen.

3. De non-profit vrijetijdsbesteding in en buiten het gezin

nummer	naam variabele	lading
var 228	ouderparticipatie in kindercentrum	.51
var 229	ouderparticipatie in school	.57
var 320	creatieve activiteiten in huishouding	.56
var 325	omvang van de huishoudelijke arbeid	.42
var 356	hulp verlenen aan buren	.58
var 357	deelname aan sport, culturele en creatieve activiteiten	.51
var 359	maatschappelijke participatie	.60
---		
var 148	kinderen zijn het doel van het huwelijk	-.31
var 354	bezoeken van familieleden	.37

De variabelen die hoog op deze factor laden, hebben alle betrekking op activiteiten, die gericht zijn op een non-profit besteding van de vrije tijd en die zowel in als buiten het gezin plaatsvinden. Met non-profit wordt bedoeld dat de activiteiten niet verricht worden ten gunste van direct financieel voordeel. Ze worden verricht zonder ervoor betaald te worden.
De vraag doet zich voor, in hoeverre de non-profit vrijetijdsbesteding tevens betrekking heeft op vrijwilligerswerk, bijvoorbeeld op het terrein van de maatschappelijke dienstverlening (maatschappelijk werk, gezins- en bejaardenverzorging). Hoewel hierover geen concrete vragen zijn gesteld, wijzen de hoogladende variabelen 'hulpverlening aan buren' (var 356) en 'maatschappelijke participatie in de vrijwillige sfeer' (var 359) wel in deze richting.

4. Exclusiviteit van de man-vrouw relatie

Het Westerse huwelijk wordt gekenmerkt door een exclusieve relatie tussen één man en één vrouw. Exclusief in de betekenis van 'uitsluitend', andere personen hebben niet eenzelfde relatie met de man en de vrouw als deze met elkaar hebben. Dit geldt zowel in seksueel, lichamelijk als in emotioneel, geestelijk opzicht.

nummer	naam variabele	lading
var TPMS	tolerantie tegenover premaritale seksualiteit	.46
var 39	promiscuïteit	.50
var 47	partnerruil	.51
var 48	incidentele buitenechtelijke relatie	.51
var 49	groepsseks	.72
var 51	permanente buitenechtelijke relatie	.65
var 52	homofiele relatie naast een huwelijksrelatie	.63
var 92	commune en woongemeenschap	.46
var 94	concubinaat met kinderen	.49
var 143	in het huwelijk betekenen beide partners alles voor elkaar	-.52
var 149	buitenechtelijk geslachtsverkeer is bevorderlijk voor de eigen huwelijksrelatie	-.47
var 185	huwelijken zonder kinderen	.40
---		
var 173	echtscheiding	.38

De variabelen die hoog op deze vierde factor laden, vormen vrijwel alle een aantasting van de exclusieve relatie tussen man en vrouw, primair in seksueel opzicht. Deze factor kan dan ook geïnterpreteerd worden als de exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk, kortweg de exclusiviteit van de man-vrouw relatie genoemd. De toevoeging 'huwelijk' heeft betrekking op 'een relatie tussen twee mensen van verschillend geslacht die door de betrokkenen als duurzaam wordt gepercipieerd en die gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van wederzijdse verwachtingen omtrent seksuele omgang en gezamenlijke huishouding' (Veenhoven, 1978).

5. *Gezinsgrootte*

nummer	naam variabele	lading
var 148	kinderen zijn het doel van het huwelijk	.45
var 186	huwelijken met 1 kind	.56
var 187	huwelijken met 2 kinderen	.45
var 188	huwelijken met 3 kinderen	.50
var 189	huwelijken met 4 kinderen	.85
var 190	huwelijken met 5 of meer kinderen	.75
---		
var 316	huishoudelijke apparatuur	-.39

Op de vijfde factor laden alleen die variabelen hoog, die betrekking hebben op de grootte van de gezinnen met kinderen. Het is opvallend, dat geen andere va-

riabelen, bijvoorbeeld de verwachtingen ten aanzien van seksualiteit of ten aanzien van de rol van de vrouw, hoog op deze factor laden. Daaruit kan worden afgeleid, dat de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van gezinsgrootte grotendeels onafhankelijk zijn van de verwachte ontwikkelingen ten aanzien van andere aspecten van huwelijk en gezin.

6. Dagelijkse verzorging van de huisgenoten

nummer	naam variabele	lading
var 216	aandeel van vader en moeder in opvoeding en verzorging van kinderen	.42
var 226	percentage 0-2 jarigen naar een kindercentrum	.57
var 227	percentage 2-4 jarigen naar een kindercentrum	.52
var 293	man en vrouw beiden part-time baan, beiden een gelijk aandeel in de huishoudelijke en gezinstaken	.46
var 318	verzorging van zieken thuis	.46
---		
var 47	partnerruil	.35
var 49	groepsseks	.33
var 316	gebruik van huishoudelijke apparaten	.32

De variabelen die hoog op de zesde factor laden, hebben betrekking op de dagelijkse verzorging van de huisgenoten, waarbij speciaal kleine kinderen, zieken en andere hulpbehoevenden worden genoemd. Met deze zesde factor wordt de dagelijkse verzorging van de huisgenoten aangeduid en niet zozeer de rolverdeling tussen man en vrouw, omdat een viertal items met betrekking tot de rolverdeling slechts laag op deze factor laden.

7. Romantisch huwelijksbeeld

nummer	naam variabele	lading
var 94	concubinaat met kinderen	-.40
var 143	in het huwelijk betekenen beide partners alles voor elkaar	.46
var 144	als je eenmaal getrouwd bent lossen de problemen zich vanzelf op	.52
var 151	het huwelijk is een veilige haven	.56
var 357	deelname aan sport, culturele en recreatieve activiteiten	.40
var 358	het gebruik maken van gespecialiseerde instellingen voor hulpverlening	.55
---		
var 95	alleenstaan	-.33
var 355	bezoeken van vrienden en kennissen	.32

Op deze factor laden variabelen hoog, die betrekking hebben op een romantisch huwelijksbeeld. Het romantisch huwelijksbeeld is een ideaalbeeld, dat een besloten huwelijk omvat waarvan de partners zeer hoge verwachtingen hebben. Indien nodig kunnen de partners gebruik maken van instellingen voor hulpverlening om huwelijk en gezin optimaal te doen functioneren.
De negatieve lading van de variabele concubinaat met kinderen stemt overeen met de interpretatie van 'romantisch huwelijksbeeld', omdat een concubinaat met kinderen strijdig is met een dergelijk beeld.

Factormatrix na varimax rotatie

Gewenste ontwikkelingen

variabelen	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5
TPMS	.68	.13	.35	.08	-.24
var 45	.67	.21	.33	.00	-.18
var 79	.52	.25	.00	-.07	-.18
var 80	.80	.11	.17	.08	-.13
var 85	.66	.21	.06	.07	-.22
var 86	.49	.04	.48	-.07	-.11
var 87	.77	.13	.08	-.01	.04
var 88	.75	.22	.17	.03	.04
var 135	.47	-.08	.32	.28	-.10
var 136	.51	.05	.48	.13	-.12
var 137	.52	.30	.44	.17	.05
var 138	.60	.04	.33	.21	-.10
var 139	.70	.07	.14	.07	-.15
var 140	-.17	.02	.09	.06	-.02
var 141	.33	.09	.32	-.09	-.11
var 159	-.43	-.26	-.45	.01	-.04
var 160	.04	-.07	-.55	.10	-.03
var 165	-.33	-.08	-.44	-.21	.17
var 166	-.62	-.08	-.22	-.05	.18
var 167	-.22	-.11	-.55	.04	.16
var 168	-.22	-.09	-.41	-.10	.26
var 169	-.64	-.12	.03	-.10	.01
var 171	-.27	.06	-.24	.01	.00
var 183	.32	.00	.28	-.14	-.14
var 209	.34	.37	.36	-.08	-.03
var 210	-.09	-.18	-.10	.08	.51
var 211	-.08	-.06	-.13	.07	.51
var 212	-.15	-.04	.23	-.11	.66
var 213	-.13	-.10	-.11	.00	.81
var 214	-.16	-.00	-.23	-.03	.68
var 224	.16	.10	.65	.17	-.08
var 258	.26	.58	.06	-.09	-.26
var 259	.19	.51	.26	-.04	-.23
var 260	.13	-.03	.54	.16	.01
var 261	-.01	-.16	.35	.16	-.06
var 262	.21	.73	.01	.10	-.06
var 263	.21	.74	.08	.07	-.03
var 264	.18	.72	.14	.14	.06
ZPJ	.41	.14	.32	.37	-.20
var 309	-.23	-.17	-.53	.00	.12
var 310	-.11	-.15	.11	.11	.02
var 311	.34	.26	.56	.13	-.09
var 312	.20	.53	.10	-.12	-.16
var 313	.49	.40	.24	.23	.03

zie vervolg op volgende bladzijde

variabelen	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5
var 314	.24	.02	*.49*	.04	.03
var 347	.06	-.03	-.15	.02	-.00
var 348	.07	.19	.03	-.07	.04
var 349	-.13	-.12	.12	*-.52*	-.09
var 350	.22	-.24	-.13	.24	.08
var 351	.05	-.21	.07	*.65*	-.04
var 352	-.07	-.25	-.28	.32	-.22
var 374	-.15	-.13	-.20	.39	.31
var 375	.18	-.11	.08	*.55*	.08
var 376	.02	.11	-.01	*.68*	-.00
var 377	.02	.15	.24	*.55*	-.13
var 378	.02	.24	.28	.36	.02
var 379	.08	.33	.29	*.54*	-.05

hoge ladingen .40 < lading < .70
zeer hoog lading > .70

De volgorde der factoren in de factormatrix komt niet overeen met die in de gezinstypen.

1. Exclusiviteit van de man-vrouw relatie in het huwelijk

nummer	naam variabele	lading
TPMS	tolerantie premaritale seksualiteit	.68
var 45	promiscuïteit	.67
var 79	partnerruil	.52
var 80	incidentele buitenechtelijke relatie	.80
var 85	groepsseks	.66
var 86	vaste homofiele relatie	.49
var 87	permanente buitenechtelijke relatie	.77
var 88	vaste homofiele relatie naast een huwelijksrelatie	.75
var 135	samenwonen voor het huwelijk	.47
var 136	samenwonen van twee homofielen	.51
var 137	commune en woongemeenschap	.52
var 138	concubinaten zonder kinderen	.60
var 139	concubinaten met kinderen	.70
var 159	in het huwelijk betekenen beide partners alles voor elkaar	-.43
var 166	andere relaties na het huwelijk	-.62
var 169	buitenechtelijk geslachtsverkeer is bevorderlijk voor het eigen huwelijksleven	-.64
ZPJ	zelfstandige positie jongeren	.41
var 313	man en vrouw beiden full-time baan; huishoudelijke en gezinstaken in groter leefverband	.49
var 311	vrouw en man beiden part-time baan; beiden de zorg voor huishouden en gezin	.34
var 209	huwelijk zonder kinderen	.34
var 183	echtscheiding	.32
var 165	beide echtgenoten hebben ieder recht op hun eigen vrienden en kennissen	-.33
var 141	huwelijk	.33

Onmiddellijk valt op, dat op de eerste factor een groot aantal variabelen hoog laden.
Het gaat om variabelen die wijzen op een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie, verder om variabelen met betrekking tot andere samenlevingsvormen, de aard van de huwelijksrelatie, de zelfstandige positie van jongeren en de rolverdeling tussen man en vrouw.
De variabelen die het hoogst op deze factor laden (.75 en hoger), hebben betrekking op een vermindering van de exclusiviteit van de man-vrouw relatie. Het gaat om relatievormen die niet gebaseerd zijn op een exclusieve relatie tussen twee mensen (var 80, 87, 88). Daarnaast hebben andere variabelen betrekking op vergaande veranderingen in de aard van de huwelijksrelatie (bijv. var 166 de duurzaamheid van het huwelijk) en in de rolverdeling tussen man en vrouw (var 313). Dit laatste is een vergaande verandering, omdat de rolverdeling waarbij man en vrouw beiden een full-time baan buitenshuis hebben en de verzorgende taken in een groter leefverband worden verricht, gevolgen heeft voor de zelfstandigheid van het gezin.
Geconcludeerd kan worden, dat in de wenselijke ontwikkelingen de consequenties van een vermindering van de exclusieve relatie tussen man en vrouw op andere aspecten van huwelijk en gezin worden onderkend.

2. *Rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving*

nummer	naam variabele	lading
var 258	0-2 jarige kinderen naar een kindercentrum	.58
var 259	2-4 jarige kinderen naar een kindercentrum	.51
var 262	4-12 jarige kinderen naar een kindercentrum	.73
var 263	4-12 jarige kinderen naar een gastgezin	.74
var 264	4-12 jarige kinderen verzorgd door buren of leden van een woongemeenschap	.72
var 312	vrouw en man beiden full-time baan; huishoudelijke en gezinstaken verricht door professionele instellingen	.53
var 313	vrouw en man beiden full-time baan; huishoudelijke en gezinstaken verricht in een groter leefverband	.40
var 209	huwelijken zonder kinderen	.37
var 379	maatschappelijke participatie in de vrijwillige sfeer	.33

Op de tweede factor laden variabelen hoog, die betrekking hebben op de taakverdeling tussen gezin en samenleving en op de rol- en taakverdeling tussen man en vrouw. Ook hieruit komt een verwevenheid van de opvattingen over wat mannen

en vrouwen behoren te doen met de taken die door het gezin en door instellingen buiten het gezin behoren verricht te worden naar voren.
Wanneer gelet wordt op de lading van de variabelen blijkt, dat het accent van deze factor iets meer ligt bij de taakverdeling tussen gezin en samenleving dan bij de rolverdeling tussen man en vrouw. Echter twee variabelen met betrekking tot de rolverdeling tussen man en vrouw dragen in een duidelijke mate bij tot de gehele factor, zodat de factor als geheel betrekking heeft op de 'rol- en taakverdeling tussen man en vrouw en tussen gezin en samenleving'.

3. Andere samenlevingsvormen, die niet bedreigend zijn voor huwelijk en gezin

nummer	naam variabele	lading
var 86	vaste homofiele relatie	.48
var 136	samenwonen van homofielen	.47
var 137	commune en woongemeenschap	.44
var 159	in het huwelijk betekenen beide partners alles voor elkaar	-.45
var 160	als je eenmaal getrouwd bent lossen de problemen zich vanzelf op	-.55
var 165	beide echtgenoten hebben ieder recht op hun eigen vrienden en kennissen	-.44
var 167	rolverdeling man en vrouw in het huwelijk	-.55
var 168	kinderen zijn het doel van het huwelijk	-.41
var 224	aandeel vrouw en man in verzorging en opvoeding van de kinderen	.65
var 260	ouderparticipatie in kindercentrum	.54
var 309	vrouwen zijn thuis	-.53
var 311	man en vrouw beiden part-time baan; beiden de zorg voor huishoudelijke en gezinstaken	.56
var 314	man en vrouw hebben gelijke mogelijkheden op de arbeidsmarkt	.49
TPMS	tolerantie ten opzichte van premaritale seksualiteit	.35
var 45	promiscuïteit	.33
var 135	samenwonen voor het huwelijk	.32
var 138	concubinaat zonder kinderen	.33
var 141	huwelijk	.32
var 209	huwelijk zonder kinderen	.36
var 261	ouderparticipatie in school	.35
ZPJ	zelfstandige positie jongeren	.32

Op de derde factor laden variabelen hoog, die betrekking hebben op een groot aantal aspecten van huwelijk en gezin: andere dan door het wettig huwelijk gelegaliseerde samenlevingsvormen, de aard van de huwelijksrelatie, de rolverdeling tussen man en vrouw en de taakverdeling tussen gezin en instellingen buiten het gezin. Gemeenschappelijk in deze variabelen is het heenwijzen naar

andere samenlevingsvormen dan het moderne (kern)gezin, echter niet naar fundamenteel andere leefvormen. Het gaat om verschuivingen in de aard van de huwelijksrelatie, in de rolverdeling tussen man en vrouw en om andere samenlevingsvormen, die niet bedreigend zijn voor het gezin (bijvoorbeeld samenwoning van homofielen, concubinaat zonder kinderen). Dit laatste, omdat deze leefvormen eveneens gebaseerd zijn op een exclusieve relatie tussen twee mensen en omdat in deze leefvormen niet de socialisatiefunctie wordt verricht.
Geconcludeerd kan worden, dat in de gewenste ontwikkelingen van andere samenlevingsvormen de consequenties hiervan voor andere aspecten van huwelijk en gezin worden betrokken. Deze consequenties behelzen geen fundamentele veranderingen, het gaat eerder om verschuivingen in bijvoorbeeld de aard van de relatie en in de rolverdeling tussen man en vrouw.

4. *De non-profit vrijetijdsbesteding in en buiten het gezin*

nummer	naam variabele	lading
var 349	verzorging van zieken thuis	-.52
var 351	creatieve activiteiten in de huishouding	.65
var 375	bezoeken van vrienden en kennissen	.55
var 376	hulp verlenen aan buren	.68
var 377	deelname aan sport, culturele en creatieve activiteiten	.55
var 379	maatschappelijke participatie in de vrijwillige sfeer	.53

ZPJ	zelfstandige positie jongeren	.37
var 374	bezoeken van familie	.39
var 378	het gebruik maken van instellingen voor hulpverlening	.36
var 352	omvang van de huishoudelijke arbeid	.32

De variabelen die op de vierde factor hoog laden, hebben betrekking op de besteding van vrije tijd in en buiten het gezin. Het begrip vrije tijd dient hier met enige omzichtigheid te worden gehanteerd, daar de verzorging van zieken en hulpbehoevenden en het verlenen van hulp aan buren geen besteding van feitelijke 'vrije' tijd genoemd kan worden. De activiteiten hebben evenwel het niet op geldelijk profijt gericht zijn gemeen (het non-profit aspect) en worden alle niet in formele arbeidstijd verricht.
De duiding van de vierde factor als 'non-profit besteding van vrije tijd in en buiten het gezin' lijkt, mede gezien de andere variabelen, dan ook gerechtvaardigd.

5. *Gezinsgrootte*

nummer	naam variabele	lading
var 210	huwelijken met 1 kind	.51
var 211	huwelijken met 2 kinderen	.51
var 212	huwelijken met 3 kinderen	.66
var 213	huwelijken met 4 kinderen	.81
var 214	huwelijken met 5 of meer kinderen	.68
---		
var 374	bezoeken van familieleden	.31

De variabelen die op de vijfde factor hoog laden, hebben alle betrekking op de grootte van de gezinnen met kinderen. Ook op het niveau van de gewenste ontwikkelingen zijn de ontwikkelingen ten aanzien van de gezinsgrootte onafhankelijk van de ontwikkelingen met betrekking tot andere aspecten van huwelijk en gezin.

Er zijn meer dan vijf factoren te onderscheiden. Echter deze overige factoren zijn niet goed te duiden en verschaffen geen extra inzicht in het geheel van wenselijke ontwikkelingen. Om deze reden wordt volstaan met vijf factoren om het geheel van wenselijke ontwikkelingen weer te geven.

BIJLAGE 5. CONSTRUCTIE VAN DE VARIABELEN

De maatschappelijke processen en - kenmerken als onafhankelijke variabelen zijn gemeten volgens een aantal indexen, die geconstrueerd zijn met behulp van variabelen uit de eerste vragenlijst (vraag 1.). Voor de verwachte ontwikkelingen zijn de variabelen uit de A vraag gehanteerd, voor de gewenste ontwikkelingen de overeenkomstige variabelen uit de C vraag.
Voor de constructie van de index '*abstract worden van de samenleving*' zijn gebruikt de vragen 1.1. en 1.5. uit de eerste vragenlijst (zie Bijlage 1). De correlatie tussen de variabelen die de verwachte ontwikkelingen aangeven, bedraagt .41 en die tussen de variabelen die de gewenste ontwikkelingen weergeven .50.
Voor de meting van de verwachte/gewenste '*economische groei*' is vraag 1.6. uit de eerste vragenlijst gebruikt. Hoewel de formulering van de vraag voor een aantal respondenten tot moeilijkheden leidde, is besloten deze vraag wel in de verwerking der gegevens op te nemen, omdat het slechts een klein gedeelte der respondenten betrof.
Voor de constructie van de index '*economische orde*' zijn gebruikt de vragen 1.2., 1.5. en 1.7. uit de eerste vragenlijst. De correlaties tussen de variabelen die de verwachte ontwikkelingen aangeven, bedragen respectievelijk .22, .15 en .41. De correlaties tussen de variabelen die de gewenste ontwikkelingen weergeven zijn allemaal groter, nl.: .38, .35 en .42.
Voor de constructie van de index '*de plaats van arbeid in de samenleving*' zijn gebruikt de vragen 1.9. en 1.10. uit de eerste vragenlijst. De correlatie tussen de variabelen die de verwachte ontwikkelingen aangeven, bedraagt .25 en die tussen de variabelen die de gewenste ontwikkelingen aangeven, .23.
Voor de constructie van de index '*de invloed van kerk en godsdienst in de samenleving*' zijn gebruikt de vragen 1.3. en 1.4. uit de eerste vragenlijst. De correlatie tussen de variabelen die de verwachte ontwikkelingen aangeven, bedraagt .46 en die voor de gewenste ontwikkelingen .72. Alle hierboven genoemde correlaties zijn uitgedrukt in de correlatiecoëfficiënt van Pearson.
De Persoonlijke Waardenoriëntatie der respondenten wordt gemeten met behulp van politieke partijvoorkeur en godsdienstigheid der respondenten.
Politieke partijvoorkeur is gemeten met behulp van vraag 16.7. uit de eerste

vragenlijst. Voor deze variabele is een driedeling gehanteerd: meer liberale partijen (VVD, DS'70), confessionele partijen (ARP, CHU, KVP, SGP, GPV, RKPN) en progressieve partijen (PvdA, PPR, D'66, PSP, CPN).
De index *mate van progressiviteit* is geconstrueerd op basis van de politieke partij, waarop men bij de laatste verkiezingen (Tweede Kamer 1972) heeft gestemd, geordend naar progressiviteit, en de mening over het opinieblad, dat men geregeld leest. De politieke partijen zijn, met behulp van de dimensies van Middendorp, als volgt geordend naar progressiviteit: progressief (PvdA, PPR, PSP, CPN, D'66), midden (KVP, ARP, CHU, DS'70), liberaal (VVD) en conservatief (RKPN, GPV). Gezien de getalsmatige bezetting van beide laatste groepen, zijn deze samengevoegd tot één liberaal-conservatieve groep.
De mening over het opinieblad is gemeten met behulp van vraag 16.10b. en 10c. Vervolgens is door twee beoordelaars een indeling gemaakt van de opiniebladen in: progressief (VN, De Groene, De Nieuwe Linie), midden (HP en De Tijd) en conservatief (Accent, EM). De index 'mate van progressiviteit' wordt gevormd door de scores op beide variabelen bij elkaar op te tellen, waarbij de score voor politieke partijvoorkeur dubbel telt. De correlatie tussen beide variabelen bedraagt .49 (Kendall's tau).
Kerkelijke betrokkenheid is geoperationaliseerd met behulp van de variabelen kerkelijk-onkerkelijk (vraag 16.8a.) en kerks-onkerks (vraag 16.8b.). Kerks: als men minstens één keer per kwartaal aan een activiteit van het kerkgenootschap, waartoe men zich rekent, deelneemt. Door combinatie van beide variabelen ontstaat de variabele 'kerkelijke betrokkenheid', die de volgende categorieën kent: sterke kerkelijke betrokkenheid, matige - betrokkenheid en geen - betrokkenheid.
Aard van de godsdienstigheid is geoperationaliseerd met behulp van de variabelen kerkelijk-onkerkelijk (vraag 16.8a.) en politieke partijvoorkeur (vraag 16.7.). Door combinatie van beide variabelen ontstaat de variabele 'aard van de godsdienstigheid', die de volgende drie categorieën kent: traditionele godsdienstigheid, moderne godsdienstigheid en niet-godsdienstigheid (beter geformuleerd als niet-kerkelijke godsdienstigheid).

BIJLAGE 6. ENKELE TABELLEN BIJ HOOFDSTUK 8

Tabel 15. Samenhang tussen de gewenste positie van arbeid in de samenleving en de gewenste E

E	de plaats van arbeid in de samenleving moet worden				totaal
	meer en veel meer dominant	ongeveer gelijk	minder dominant	veel minder dominant	
verminderen	21,4%	46,4%	45,5%	66,7%	46,6%
versterken	78,6%	53,6%	54,5%	33,3%	53,4%
	100%	100%	100%	100%	100%
	(14)	(28)	(55)	(21)	(118)

sign. .07 (KW toets)

tau b .06

Tabel 16. Samenhang tussen de gewenste economische orde en de gewenste E

E	de economische orde moet worden			totaal
	veel meer socialistisch	meer socialistisch	ongeveer gelijk en meer kapitalistisch	
verminderen	58,6%	37,0%	37,8%	47,5%
versterken	41,4%	63,0%	62,2%	52,5%
	100% (58)	100% (27)	100% (37)	100% (122)

sign. .07 (KW toets)

tau b .04

Tabel 17. Samenhang tussen de discipline van de opleiding der respondenten en de gewenste GG

GG	discipline van de opleiding				
	sociologie en demografie	psychiatrie en psychologie	pedagogie	sexuologie en medicijnen	economie en huishoud-wetenschappen
toenemen	10,7%	0%	18,2%	0%	18,2%
afnemen	89,3%	100%	81,8%	100%	81,8%
	100%	100%	100%	100%	100%
	(28)	(13)	(11)	(11)	(11)

GG	discipline van de opleiding				totaal
	juridische wetenschap	theologie	overige disciplines	geen uni-versitaire opleiding	
toenemen	33,3%	55,6%	40,0%	16,7%	19,2%
afnemen	66,7%	44,4%	60,0%	83,3%	80,8%
	100%	100%	100%	100%	100%
	(15)	(9)	(10)	(12)	(120)

sign. $.001 < p < .01$ (L toets)

tau b .16

Tabel 21. Samenhang tussen de politieke partijvoorkeur der respondenten en de gewenste GG

GG	politieke partijvoorkeur			totaal
	liberaal	confessioneel	progressief	
toenemen	6,3%	38,9%	16,0%	18,3%
afnemen	93,8%	61,1%	84,0%	81,7%
	100% (16)	100% (18)	100% (81)	100% (115)

sign. $.02 < p < .05$ (L toets)

tau b .06

Tabel 19. Samenhang tussen de deskundigheidssector der respondenten en de gewenste ontwikkeling ten aanzien van de E

E	deskundigheidssector					
	sociologie en demografie	psychiatrie en psychologie	pedagogie	sexuologie en medicijnen	economie	huishoud-weten-schappen
vermin-deren	57,1%	81,3%	14,3%	50,0%	0%	33,3%
versterken	42,9%	18,7%	85,7%	50,0%	100%	66,7%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%
	(21)	(16)	(7)	(12)	(1)	(6)

E	deskundigheidssector				totaal
	juridische wetenschap	theologie	veld en overige deskundigh.	beleid en opinie	
vermin-deren	33,3%	16,7%	40,0%	46,7%	47,2%
versterken	66,7%	83,3%	60,0%	53,3%	52,8%
	100%	100%	100%	100%	100%
	(9)	(6)	(15)	(30)	(123)

sign. $.05 < p < .10$ (L toets)

tau b .17

Tabel 23. Samenhang tussen de aard van de godsdienstigheid der respondenten en de gewenste GG

GG	aard van de godsdienstigheid			totaal
	traditioneel	modern	niet-kerkelijk	
toenemen	38,9%	14,6%	14,3%	18,3%
afnemen	61,1%	85,4%	85,7%	85,7%
	100% (18)	100% (41)	100% (56)	100% (115)

sign. $.05 < p < .10$ (L toets)

tau b .05

Tabel 25. Samenhang tussen de aard van de godsdienstigheid der respondenten en de gewenste E

E	aard van de godsdienstigheid			totaal
	traditioneel	modern	niet-kerkelijk	
verminderen	11,1%	34,1%	69,6%	47,5%
versterken	88,9%	65,9%	30,4%	52,5%
	100% (18)	100% (44)	100% (56)	100% (118)

sign. .00 (L toets)

tau b .20

Tabel 26. Samenhang van de leeftijd der respondenten met de gewenste E

E	leeftijd der respondenten				totaal
	jonger dan 40 jaar	40-50 jaar	50-60 jaar	60 jaar en ouder	
verminderen	62,2%	55,6%	23,5%	42,9%	47,1%
versterken	37,8%	44,4%	76,5%	57,1%	52,9%
	100%	100%	100%	100%	100%
	(37)	(36)	(34)	(14)	(121)

sign. .02 (KW toets)

tau b .14

Tabel 27. Samenhang van de burgerlijke staat der respondenten met de gewenste GG

GG	burgerlijke staat			totaal
	ongehuwd	gehuwd	gehuwd geweest	
toenemen	17,4%	24,4%	0%	19,2%
afnemen	82,6%	75,6%	100%	80,8%
	100% (23)	100% (78)	100% (19)	100% (120)

sign. < .01 (L toets)

tau b .05

CURRICULUM VITAE

Martha Beuckens-Vries werd geboren in 1949 te Sexbierum (Friesland).
In 1965 behaalde zij het HBS-B diploma aan de Rijkshogereburgerschool te Oud Beijerland. In hetzelfde jaar begon zij haar studie aan de Landbouwhogeschool te Wageningen, studierichting huishoudwetenschappen. Het doctoraalexamen met als vakken huishoudkunde, gezinssociologie, marktkunde en marktonderzoek en textiel en haar gebruik werd in 1972 met lof behaald.
Na haar afstuderen was zij werkzaam als sociaal wetenschappelijk onderzoekster, verbonden aan de Landbouwhogeschool. Zij was betrokken bij het gezinssociologische censusmonografieënproject en hield zich bezig met onderzoek naar toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin. Dit laatste vanaf medio 1976 voor een deel van haar tijd, in verband met haar eigen gezinssituatie.
Van haar hand verscheen o.m. "Verschijningsvormen van het Gezin" (1976).
Momenteel in zij woonachtig te Stavoren.